

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 1, 2026

Bakı – 2026

BAŞ REDAKTOR:

Elçin Babayev, Bakı Dövlət Universiteti

Seriyanın redaksiya heyəti:**REDAKTOR:**

İbrahim Zeynalov, Bakı Dövlət Universiteti

REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Ələmdar Bayramov, Bakı Dövlət Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Kəmalə Nəcəfova, Bakı Dövlət Universiteti

Azad Rzayev, Bakı Dövlət Universiteti

Mehman Abdullayev, Bakı Dövlət Universiteti

Məhərrəm Məmmədli, Bakı Dövlət Universiteti

Vaqif Verdiyev, Bakı Dövlət Universiteti

Cahangir Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti

Vüqar Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti

Aynur Nəsirova, Bakı Dövlət Universiteti

Aydan Xəndan, Bakı Dövlət Universiteti

Kəmalə Əhmədova, Bakı Dövlət Universiteti

Knyaz Aslan, Bakı Dövlət Universiteti

Nadir İsmayılov, Bakı Dövlət Universiteti

BEYNƏLXALQ REDAKSİYA HEYƏTİ:

Tufan Gündüz, Hacettepe Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Mustafa Budaq, İstanbul Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Saodat Davlatova, Qarşı Dövlət Universiteti, Özbəkistan Respublikası

Ahmet Altay, Bartın Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Tarık Haşimi, Feysəlabad Government Kollec Universiteti, Pakistan İslam Respublikası

Agata Bareja-Starzinska, Varşava Universiteti, Polşa Respublikası

MƏSUL KATİB:

Hicran Mahmudova, Bakı Dövlət Universiteti

DİLÇİLİK

XARİCİ DİLLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU

Mənsurə T. ƏLİQULİYEVƏ*

Bu məqalədə süni intellektin (AI) xarici dillərin tərcüməsində rolu onun texnoloji əsasları, tətbiq sahələri və mövcud məhdudiyyətləri kontekstində təhlil olunur. Tədqiqat çərçivəsində tərcümənin inkişaf mərhələlərinə qısa nəzər salınır və ənənəvi insan əsaslı yanaşmalardan müasir maşın tərcüməsi sistemlərinə keçid izah edilir. Xüsusi diqqət neyron maşın tərcüməsi və təbii dilin emalı sahəsində əldə olunan nailiyyətlərə yönəldilir ki, bu da tərcümənin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, süni intellektin real vaxt kommunikasiya sistemlərində, rəqəmsal platformalarda və global biznes mühitində tətbiq imkanları araşdırılır. Bununla yanaşı, kontekstual qeyri-müəyyənlik, idiomatik ifadələrin tərcüməsi və etik məsələlər kimi problemlər də qeyd olunur. Nəticə etibarilə vurğulanır ki, süni intellekt tərcümə sahəsində mühüm dəyişikliklər yaratmış olsa da, dəqiqlik və mədəni uyğunluğun təmin olunmasında insan tərcüməçilərinin rolu hələ də əvəzolunmazdır və gələcək inkişafın əsas istiqaməti insan-maşın əməkdaşlığı olacaqdır.

Açar sözlər: Süni İntellekt (AI), maşın tərcüməsi, neyron maşın tərcüməsi (NMT), tərcümənin dəqiqliyi və keyfiyyəti, dilçilik və mədəni problemlər, süni intellektdə etik məsələlər

<https://doi.org/10.30546/458901.2026.01.1077>

Giriş. Müasir qloballaşma şəraitində dillərarası kommunikasiya cəmiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Tərcümə fəaliyyəti bu prosesdə fundamental vasitə rolunu oynayaraq müxtəlif dil və mədəniyyətlər arasında semantik və pragmatik uyğunluğu təmin edir. Son onilliklərdə süni intellekt texnologiyalarının sürətli inkişafı tərcümə sahəsində keyfiyyətə yeni mərhələnin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu məqalədə süni intellektin xarici dillərin tərcüməsində rolu, onun texnoloji əsasları, tətbiq sahələri və mövcud məhdudiyyətləri elmi baxımdan təhlil olunur.

*Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi, fil.f.d. mansura1154@yahoo.com; ORCID ID:0009-0000-1166-701X

Tərcümə fəaliyyətinin tarixi insan sivilizasiyasının ilkin mərhələlərinə gedib çıxır və uzun müddət yalnız insan faktoruna əsaslanmışdır. XX əsrin ortalarından etibarən maşın tərcüməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar, xüsusilə ilkin qayda əsaslı sistemlər (rule-based systems), avtomatlaşdırılmış tərcümə ideyasının formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Daha sonrakı mərhələdə statistik maşın tərcüməsi modelləri tətbiq olunmuş, lakin bu yanaşmalar kontekstual adekvatlıq baxımından məhdud olmuşdur. Nəticə etibarilə daha effektiv metodlara ehtiyac yaranmışdır [1, 35-48].

Müasir dövrdə tərcümə texnologiyalarının əsasını süni intellekt və onun alt sahələri təşkil edir. Xüsusilə neyron maşın tərcüməsi (Neural Machine Translation – NMT) sistemləri dərin öyrənmə alqoritmlərindən istifadə edərək mətnləri bütöv kontekst daxilində emal etmə qabiliyyətinə malikdir. Təbii dilin emalı (Natural Language Processing – NLP) isə dil vahidlərinin sintaktik və semantik analizini həyata keçirərək daha adekvat tərcümə nəticələrinin əldə olunmasına şərait yaradır. Bu texnologiyalar tərcümənin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır [2, 53-55].

Süni intellekt əsaslı tərcümə sistemləri müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq olunur. Real vaxt rejimində işləyən tərcümə platformaları istifadəçilərə operativ və çevik kommunikasiya imkanı yaradır. Rəqəmsal mühitdə, xüsusilə qlobal biznes sektorunda bu texnologiyalar müştəri xidmətlərinin çoxdillilik şəklində təşkili, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və informasiya mübadiləsinin sürətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, təhsil və media sahələrində də bu sistemlərin rolu artmaqdadır [3, 119].

Sİ Tərcüməsindən Kim və Necə İstifadə Edir?

Sİ tərcüməsinin praktik qəbulu, demək olar ki, bütün sektorları əhatə edir. Aşağıda Sİ-nin artıq eksperimental deyil, vacib olduğu əsas sahələr verilmişdir.

1. Biznes və E-ticarət: Amazon və Alibaba kimi qlobal bazar yerləri məhsul təsvirlərini, rəyləri və müştəri dəstək biletlərini avtomatik olaraq onlarla dildə lokalizasiya etmək üçün NMT-ni integrasiya edir. Kiçik bizneslər beynəlxalq genişlənmə vaxtını aylardan günlərə endirərək, agentliklər işə götürmədən DeepL API və ya Lokalise kimi alətlərdən istifadə edirlər.

2. Səyahət və Qonaqpərvərlik: Real vaxt rejimində proqram əsaslı tərcümə (Google Translate-in söhbət rejimi, iTranslate) səyahətçilərə minimal dil bilgisi ilə xarici ölkələrdə naviqasiya etməyə imkan verir. Timekettle-in qulaqcıqları kimi daha təkmil cihazlar üzbəüz söhbətlər üçün ikiistiqamətli, aşağı gecikməli interpretasiya təklif edir. Otellər müştərilərin suallarına onların ana dilində cavab vermək üçün Sİ chatbotlarından istifadə edirlər.

3. Səhiyyə: Təcili yardım otaqlarında və qaçqın düşərgələrində səhv tərcümə ölümlə nəticələnə bilər. Sİ tərcümə proqramları (çox vaxt məxfilik

üçün oflayn) həkimlərə xəstə tarixçəsini almağa, simptomları başa düşməyə və razılıq almağa kömək edir. Microsoft-un Healthcare Bot-u çoxdilli triajı dəstəkləmək üçün NMT-dən istifadə edir. Bununla belə, tibbi terminologiya və emosional nüans asanlıqla təhrif olunduğu üçün bu sahə yüksək riskli olaraq qalır.

4. Hüquq və Hökumət: 24 rəsmi dildən ibarət Avropa İttifaqı qanunvericilik sənədlərini emal etmək üçün Sİ köməkli tərcümədən istifadə edir, baxmayaraq ki, insan təftişçiləri çıxışı yoxlamalıdır. İmmiqrasiya agentlikləri sığınacaq müsahibələrini tərcümə etmək üçün (sürəti dəqiqliyə qarşı tarazlayaraq) Sİ-dən istifadə edir. Məhkəmələr daha ehtiyatlıdır: bağlayıcı hüquqi sənədlər üçün sertifikatlı insan tərcüməsi hələ də tələb olunur.

5. Təhsil və Elmi Tədqiqat: Alimlər tam insan tərcüməsi sifariş etməzdən əvvəl xarici dildə olan məqalələri gözdən keçirmək üçün Sİ-dən istifadə edirlər. Dil öyrənənlər Sİ-ni söhbət yoldaşı və ya ani axtarış vasitəsi kimi istifadə edirlər. Duolingo kimi xidmətlər cümlə tapşırıqları yaratmaq və qrammatikanı izah etmək üçün NMT-ni daxil edir.

6. Media və Əyləncə: Netflix, YouTube və TikTok Sİ-yə etibar edərək məzmunu onlarla dildə altı yazı və dublyaj etmək üçün istifadə edir. Yüksək büdcəli istehsallar hələ də insan lokalizatorlarından istifadə edərkən, Sİ istifadəçi tərəfindən yaradılan məzmun üçün sürətli, aşağı xərcəli dublyaj təmin edir. Canlı hadisələr (məsələn, BMT-nin veb-yayımları) üçün real vaxt altı yazıları artıq nitq tanıma ilə NMT-ni birləşdirir [4, 9-13]. Bütün bu hallarda, Sİ güc çarpanı kimi çıxış edir. Heç bir insan qrupunun yarışa bilməyəcəyi həcm və sürəti idarə edir, lakin xüsusilə yüksək riskli mühitlərdə keyfiyyətə nəzarət ehtiyacını aradan qaldırmır.

Süni intellektin tərcümə sahəsində tətbiqi bir sıra problemlərlə də müşayiət olunur. Əsas çətinliklərdən biri kontekstin və praqmatik məna çarqlarlarının tam şəkildə dərk edilməməsidir. Xüsusilə idiomatik ifadələr və mədəni spesifik elementlər tərcümə zamanı semantik itkilərə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, məlumatların məxfiliyi, etik normaların qorunması və insan tərcüməçilərin rolunun azalması kimi məsələlər də aktual problemlər sırasına daxildir. Bütün gücünə baxmayaraq, Sİ tərcüməsi insan ekspertizasını tamamilə əvəz etməsinə mane olan bir neçə fundamental zəiflikdən əziyyət çəkir [5, 7-9].

1. Mədəni və Praqmatik Uğursuzluq: Sİ çox vaxt sözləri tərcümə edir, lakin niyyəti, nəzakəti, yumoru və ya tabunu qaçırrır. Məsələn, "shoganai" (əlac yoxdur) ilə bitən yapon cümləsi faktiki olaraq tərcümə oluna, lakin onun təslimiyyətçi, yarı-fəlsəfi tonunu itirə bilər. Bir insanın oğlunun tərfi ilə bağlı ərəbcə bir iltifat sözün əslində tərcümə oluna bilər – lakin bir çox ərəb mədəniyyətlərində uşağı birbaşa tərifləməyin bədbəxtlik gətirdiyi bilgisini qaçırrır. Sİ-nin yaşamış mədəni təcrübəsi yoxdur.

2. Hallüsinasiyalar və Həddindən Artıq Özünə İnam: LLM-lər, xüsusən də az resurslu dillər (məsələn, azlıqdakı Afrika və ya yerli dillər) üçün inandırıcı səslənən, lakin tamamilə səhv tərcümələr yaratmağa meyllidirlər. Model mövcud olmayan bir bənd əlavə edə və ya bir adı dəyişə bilər. Daha da pisi, bunu qrammatik cəhətdən axıcı şəkildə edir, bu da səhvləri ana dili olmayanlar üçün aşkar etməyi çətinləşdirir.

3. Həqiqi Anlayışın Çatışmazlığı: NMT və LLM-lər bir cümlənin nə demək olduğunu "bilmirlər". Onlar hədəf dildə ən ehtimal olunan token ardıcılığını proqnozlaşdırırlar. Nəticədə, məntiqi nəticə çıxarmada uğursuz olurlar. "Polis etirazı dayandırmadı, çünki onlar qorxurdular" cümləsini götürək. İnsan "onlar"ın kimə istinad etdiyini kontekstdən düşünərək bilir; Sİ çox vaxt səhv təxmin edir.

4. Terminologiya və Ardıcılıq: Texniki sahələrdə insan tərcüməçi termin bazasını qoruyur (məsələn, maliyyə müqaviləsində "bond" sözünü həmişə "obligasiya" kimi tərcümə edir). Sİ, xüsusilə incə tənzimlənməmiş və ya qlossar təmin edilməmişsə, eyni termini üç müxtəlif paraqrafda üç fərqli şəkildə tərcümə edə bilər. Bu cür uyğunsuzluqları sonradan redaktə etmək sıfırdan tərcümə etmək qədər vaxt apara bilər.

5. Təhlükəsizlik və Məxfilik: Bulud əsaslı Sİ tərcüməsi istifadəçi mətnini uzaq serverlərə göndərir. Hüquq, tibb və ya korporativ sirlər üçün bu qəbul edilməzdir. Cihazüstü modellər mövcud olsa da, onlar daha kiçik və daha az qabiliyyətliyə malikdir. Buna görə də bir çox təşkilat Sİ tərcüməsini yalnız məxfi olmayan məzmunla məhdudlaşdırır [6].

Bu məhdudiyyətlərə görə, ən uğurlu tətbiq dövrədə insan tərcüməsidir: Sİ xam bir qaralama istehsal edir (maşın tərcüməsinin sonradan redaktəsi - post-editing machine translation, PEMT) və insan səhvləri düzəldir, tonu uyğunlaşdırır və mədəni adekvatlığı təsdiq edir. Bu iş axını əl ilə tərcümə ilə müqayisədə tərcümə müddətini 50–70% azaldır, lakin dərəcələri sıfıra endirmir [7, 35-46].

Yekun. Gələcəkdə süni intellekt texnologiyalarının daha da inkişaf edəcəyi və tərcümə mexanizmləri və böyük verilənlər bazalarının integrasiyası nəticəsində bu sistemlərin daha yüksək dəqiqlik və təbii dilə yaxın nəticələr təqdim edəcəyi proqnozlaşdırılır. Bununla belə, insan faktorunun tamamilə aradan qalxması ehtimalı aşağı qiymətləndirilir və insan–maşın əməkdaşlığı əsas istiqamət kimi qalmaqdadır.

Beləliklə, süni intellekt texnologiyaları xarici dillərin tərcüməsi sahəsində mühüm transformasiyalara səbəb olmuşdur. Bu texnologiyalar tərcümə prosesinin sürətini və əlçatanlığını artırsa da, onların məhdudiyyətləri insan tərcüməçilərin rolunun hələ də vacib olduğunu göstərir. Gələcəkdə süni intellekt və insan intellekti arasında sinerji daha keyfiyyətli və adekvat tərcümə nəticələrinin əldə olunmasına imkan verəcəkdir.

ӘДӘБИЙАТ

1. Daniel Jurafsky, D., & James H. Martin, J. H., "Speech and Language Processing "(3rd ed.), London, Pearson, 2023, 1008 p.
2. Philipp Koehn, P., "Neural Machine Translation", Cambridge University Press, 2020, 352 p.
3. Yoshua Bengio, Y., Ian Goodfellow, I., & Aaron Courville, A., "Deep Learning", Cambridge MIT Press, 2016, 800 p.
4. Jacob Devlin, J., Ming-Wei Chang, M.-W., Kenton Lee, K., & Kristina Toutanova, K., "BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding", Minneapolis, MN, 2019, Proceedings of NAACL-HLT, 13 p.
5. Ashish Vaswani, A., Noam Shazeer, N., Niki Parmar, N., Jakob Uszkoreit, J., Llion Jones, L., Aidan N. Gomez, A. N., Łukasz Kaiser, Ł., & Illia Polosukhin, "Attention is All You Need", Long Beach, CA, 2017, 11p.
6. Google, "Google Translate Help Center", Mountain View, CA, 2024.
7. European Commission, "E-Translation: Machine Translation for Public Administrations", Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2020, 48p.

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПЕРЕВОДЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Мансура Т. АЛИГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется роль искусственного интеллекта (AI) в переводе иностранных языков в контексте его технологических основ, сфер применения и существующих ограничений. В рамках исследования представлен краткий обзор этапов развития перевода, а также объясняется переход от традиционных подходов, основанных на человеческом труде, к современным системам машинного перевода. Особое внимание уделяется достижениям в области нейронного машинного перевода и обработки естественного языка, что значительно повысило качество и эффективность перевода. Одновременно рассматриваются возможности применения искусственного интеллекта в системах коммуникации в реальном времени, на цифровых платформах и в глобальной бизнес-среде. Наряду с этим отмечаются такие проблемы, как контекстуальная неоднозначность, перевод идиоматических выражений и этические вопросы. В результате подчеркивается, что, несмотря на значительные изменения, внесённые искусственным интеллектом в сферу перевода, роль переводчиков-людей остаётся незаменимой для обеспечения точности и культурной адекватности, а основным направлением дальнейшего развития станет сотрудничество человека и машины.

Ключевые слова: искусственный интеллект (AI), машинный перевод, нейронный машинный перевод (NMT), точность и качество перевода, лингвистические и культурные проблемы, этические вопросы искусственного интеллекта.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE TRANSLATION OF FOREIGN LANGUAGES

Mansura T. ALIQULIYEVA

SUMMARY

This article analyzes the role of artificial intelligence (AI) in the translation of foreign languages within the context of its technological foundations, application areas, and existing limitations. Within the framework of the research, a brief overview of the stages of translation development is presented, and the transition from traditional human-based approaches to modern machine translation systems is explained. Particular attention is devoted to the achievements in neural machine translation and natural language processing, which have significantly improved the quality and efficiency of translation. At the same time, the possibilities of applying artificial intelligence in real-time communication systems, digital platforms, and the global business environment are examined. In addition, issues such as contextual ambiguity, the translation of idiomatic expressions, and ethical concerns are also highlighted. As a result, it is emphasized that although artificial intelligence has brought significant changes to the field of translation, the role of human translators remains irreplaceable in ensuring accuracy and cultural appropriateness, and the main direction of future development will be human-machine collaboration.

Keywords: Artificial Intelligence (AI), machine translation, neural machine translation (NMT), translation accuracy and quality, linguistic and cultural challenges, ethical issues in artificial intelligence.

TARİX

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ELMİ İRSİNDƏ
AZƏRBAYCAN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

İbrahim X. ZEYNALOV*

Tədqiqatda Ümummilli lider Heydər Əliyevin çoxşaxəli irsində tarix, xüsusilə Azərbaycan tarixinin aktual məsələləri, onlarla bağlı elmi konsepsiya təhlil olunur. Tədqiqat çərçivəsində Azərbaycan tarixinə dair materialların Ümummilli liderin nitqlərində, əsərlərində əks olunmuş mühüm istiqamətləri, milli vətənpərvərlik və bəşərlik ideyaları gözləməklə, onların araşdırılması, eləcə də Azərbaycan tarixinin yeni konsepsiya, müasirlik və müstəqillik müstəvisində təhlili əsas istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti boyunca tariximizin bütün dövrlərinə xüsusi diqqətlə yanaşmışdır. Onun tövsiyələri əsasında çoxsaylı arxiv materialları toplanaraq, yeni əsərlər yazılmış, vaxtilə ideoloji qadağalar fonunda qalmış tariximizin qaranlıq səhifələri sənəd və faktiki materiallar əsasında yenidən işlənmişdi. Nəticə etibarilə, araşdırma göstərir ki, Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrdən XXI əsrin əvvəllərinə qədərki dövrdə maddi və mənəvi irsinin qorunması, qloballaşma və integrasiya gedişində inkişafdan geri qalmamaq şərtilə, tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması, onlara sahib çıxıb, gələcək nəsillərə ötürülməsi işində əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Açar sözlər: Ümummilli lider, Azərbaycan tarixi, dövlətçilik, milli quruculuq, tarixi inkişaf

<https://doi.org/10.30546/458901.2026.01.1080>

Giriş. Tarix bəşəriyyətin qan yaddaşındır. O, bəşəriyyətin, o cümlədən ayrı-ayrı xalqların, millətlərin həyatında ən qədim çağlardan bu günümüzdək baş vermiş mühüm hadisələri, prosesləri öyrənən elm hesab olunur. Qədim yunan müəllifləri tarixi "cəmiyyətin müəllimi" adlandırmışlar. Qədim Çinlilər isə tarix haqqında söyləyirdilər ki, "keçmiş öyrənmək lazımdır, çünki o, gələcəyin müəllimidir". Dahilərdən birinin dediyinə görə, əgər biz öz keçmişimizdə baş verən hadisələri dərinlən öyrənməsək, gələcək bizi atəşə tutacaqdır. Tarix yalnız dahi şəxsiyyətlərin nurlu əməlləri sayəsində nəsillərin yaddaşına həkk olunur. Azərbaycan xalqı dünya tarixinə Cavanşir, Babək, Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Nadir şah kimi qüdrətli şəxsiyyətlər bəxş

*Bakı Dövlət Universitetinin professoru; ibrahimzeynalov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-5503-4801

etmişdir. Əsrlər keçdikdən sonra – XX yüzillikdə xalqımız daha bir dahi şəxsiyyət yetirdi. Dünyanın Atatürk, Vaşinqton, Nehru, De Qoll kimi nadir tarixi simaları sırasında Heydər Əliyev şəxsiyyəti öz layiqli yerini tutdu.

Sadə, zəhmətkeş bir azərbaycanlı ailəsində göz açan, min cür maneələrdən, çətinliklərdən keçərək, SSRİ kimi nəhəng bir dövlətin rəhbərlərindən biri səviyyəsinə ucalan Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinə Qurtuluş Mübarizəsinin Qalibi kimi daxil olmuşdur. Heydər Əliyev şəxsiyyəti öyrənilməmiş dühadır! Bu nadir dühanın siyasət aləmini bitib-tükənməyən, sahilləri görünməyən ümmana bənzətmək olar. Misilsiz dövlət xadimi kimi ən mürəkkəb, ən ağır, hətta çıxılmaz hesab olunan vəziyyətlərdən Vətən üçün, doğma xalqından ötrü heç kəsin gözləmədiyi ən yaxşı çıxış yolu tapmaq bacarığı ona bəxş olunmuş Allah vergisi idi. Bütün bunların hamısını bir keyfiyyət altında birləşdirmək olar: Heydər Əliyev Böyük Azərbaycanlıdır. Azərbaycan xalqının, Azərbaycan torpağının misilsiz təəssübkeşi, dövlətçiliyimizin xilaskarıdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin doğma xalqı qarşısında saysız-hesabsız tarixi xidmətlərindən biri də budur ki, o uzaq gələcək üçün Vətəmindən ötrü dərindən ölçülüb-biçilmiş inkişaf konsepsiyası yadigar qoyub getdi. Ulu Öndər şanlı ömür yolu ilə, o cümlədən, iki dəfə hakimiyyətdə olduğu gərgin və yorulmaz dövlətçilik fəaliyyəti illərində xalqı üçün həm şanlı tarix yaratdı, həm də bir tarixçi dövlət xadimi olaraq milli tariximizə yeni baxış konsepsiyası işləyib hazırladı. Bu gün Heydər Əliyev irsi ən qədim dövrlərdən başlayaraq yaşadığımız günlərdəki tariximizin ayrı-ayrı problemlərinə, ən mürəkkəb və tale yüklü tarixi hadisələrimizə, tarixi şəxsiyyətlərimizə doğru-düzgün cavab tapmaq üçün ən qiymətli mənəvi sərvətlər xəzinəsidir. Bu da bir həqiqətdir ki, doğru-düzgün, həqiqəti əks etdirən Azərbaycan tarixi yaratmaq üçün keçmişimizə Heydər Əliyev konsepsiyası əsasında yenidən nəzər salınmalı, bir çox hallarda Azərbaycan tarixi təhriflərdən, saxtalaşdırmalardan təmizlənməlidir. Ulu Öndər qeyd edirdi ki, “Müstəqillik tariximizin – 1993-cü ilin iyunundan sonrakı dövrün mühüm nailiyyətlərindən biri də tariximizin Heydər Əliyev konsepsiyasının formalaşmasının başa çatmasıdır” [11, 29].

Dahi Heydər Əliyev həm də xariqüladə tarixçi idi. Azərbaycan və dünya tarixini incəliklərinə qədər bilən tarixçi Heydər Əliyev ömrünün bütün anlarında Azərbaycan tarixi məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayır, tarix elminin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Xalqımızın 5 minillik tarixinin hər bir səhifəsi obyektiv, olduğu kimi öyrənilməlidir. Ümummilli lider Azərbaycan tarixinin mükəmməl bilicisi, təəssübkeşidir. O, Azərbaycanın XIX-XX əsr tarixinin yenidən obyektiv olduğu kimi yazılmasını tarixi vəzifə qoymuşdur. Ulu Öndər tariximizin bu dövrünə, xüsusilə XX əsr tarixini sadəcə olaraq yüksək hərtərəfli qiymətləndirməklə təhlil etməklə kifayətlən-

mir, ona mahiyyətə tamamilə yeni qiymət verir, bu dövrdə iri sənaye sahələrinə çevrilmiş, Bakını bütün Qafqazın iqtisadi mərkəzi kimi dəyərləndirməklə, əslində "Bakı istisna edilməklə Azərbaycanı geridə qalmış feodal-patriarxal ölkəsi" hesab edən türk xalqlarının düşməni Stalin "Konsepsiyasını" tarixin tullantıları içərisinə atır. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri dünyada yeni münasibətlərin bərqərar olduğu bir dövr kimi Azərbaycan xalqının həyatının bütün sahələrində də öz təsirini göstərmişdir. Bu dövrün ictimai prosesləri, iri sənaye şəhərinə çevrilmiş Bakını bütün Qafqazın iqtisadi mərkəzi etmişdir [8, 292]. *Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, "Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və qiymətləndirmək lazımdır. Tarixi təhrif etmək də olmaz, tariximizdəki qara ləkələri, qara səhifələri unutmaq da olmaz... Tarixi düzgün təhlil etmək lazımdır. Hər bir xalq daim öz soy-kökünü xatırlamalıdır, unutmamalıdır. Xalq öz tarixini öyrənməlidir, milli tariximizdən, ədəbiyyatından, mədəniyyətindən, elmindən heç vaxt ayrılmamalıdır, bütün bunları qan yaddaşına çevirməlidir"* [10, 199].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Milli Elmlər Akademiyasının rəhbər heyəti, MEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri, Azərbaycanın tanınmış alimləri ilə 31 yanvar 1997-ci il tarixində Prezident İqamətgahında keçirdiyi tarixi görüş geniş mənada ölkə elminin, o cümlədən Azərbaycan tarix elminin inkişafında dönüşə səbəb oldu. *Azərbaycan Respublikasının Ümummilli lideri Heydər Əliyev qeyd edirdi: "Biz tariximizin hər bir dövrünü subyektivlikdən tamamilə kənar olduğu kimi əks etdirməliyik. Biz onu gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırmalıyıq. Təhrif xalqa həmişə zərər gətirir, heç vaxt xeyir verməyib..."* [6, 31]. Ümummilli lider Heydər Əliyev bu tarixi görüşündə müzakirə edilən digər məsələlərin hamısında xalqımızın və müstəqil dövlətimizin maraqları və mənafevləri mövqeyindən çıxış etmişdir. Ulu öndər bu tarixi görüşdə irəli sürdüyü Azərbaycan tarixinin, xüsusilə XIX-XX əsrlər tariximizin yenidən yazılması zərurəti haqqındakı ideyası keçmiş sovet ideologiyasının prinsiplərindən yaxa qurtarmağa və yeni tarixi dövrün tələbləri əsasında xalqımızın obyektiv reallıqlara və arxiv sənədlərinə əsaslanan gerçək tarixinin yazılıb yeni nəsillərə çatdırılması ideyasına xidmət edir [12, 4].

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1997-ci il 31 yanvar tarixində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ziyalılar və alimlərlə görüşündə xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, "Alimlərimizin, tarixçilərimizin günahından yox, o vaxtkı ümumi ideologiyanın təsiri, yaxud bu ideologiyanın tələbi ilə yazılan tarix, şübhəsiz ki, indi bizi qane edə bilməz. Siz də bizim o yaşlı tarixçilərimiz də, 1970-ci illərdən fəaliyyət göstərən tarixçilərimiz də onlardan istifadə edirlər... Həmin səhvlər o vaxtlar bir istiqamətdə, indi başqa istiqamətdə buraxılır. Belə subyektivliyə və tariximizin bundan sonra da təhrif edilməsinə yol verməmək üçün mən bir dəfə təklif verdim ki, XX əsr tarixi

necə var, elə də yazılsın. XX əsr çox mürəkkəb bir əsrdir. Bu əsrdə dünyada və respublikamızın həyatında baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr məlumdur. Ancaq bu, XX əsrdə yaşadığımız ideologiyaya və onun konsepsiyasına görə bizim tariximiz təhrif olunmuşdur. Amma bu son günlər fikirləşdim ki, təkcə XX əsr tarixi yazılsa, bəlkə də bu az olar... Götürək XIX əsrlə XX əsri yazaq. Bunlar bizim üçün həmişə yaxındır, həm məlumat, həm də arxiv materialları çoxdur və onlar çox işlənib. Amma harada hansı səhv olubsa düzəldək, qeyri-dəqiqlik və yeni səhvə yol verməyək. İndi Akademiyanın tarixçilərinin qarşısında duran vəzifələrdən biri də Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasıdır.” [7, 369].

Ulu öndər qeyd edirdi ki, "O illər (keçmiş Sovet dövrü) ağırları, çətinlikləri ilə yanaşı, böyük nailiyyətlər də olmuşdur. Ən böyük nailiyyət bundan ibarətdir ki, xalqımız savadlanmış, onun mədəni səviyyəsi yüksəlmiş, Azərbaycanın böyük elmi yaranmış, respublikamızın milli mədəniyyəti yüksək səviyyəyə qalxmışdır." [1]. Bu bir həqiqətdir ki, Ulu öndər Heydər Əliyev hər zaman, Azərbaycana rəhbərliyinin hər iki dövründə Azərbaycan elminə qayğı göstərmiş, alimlərimizi dəstəkləmək üçün öz səylərini əsirgəməmişdir. Hələ ötən əsrin 70-ci illərində onun rəhbərliyi ilə Akademiyanı, ali və orta təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti təkmilləşdi, onların maddi-texniki bazası möhkəmləndirildi, bir çox yeni elmi-tədqiqat institutları, laboratoriyaları, mərkəzləri yaradıldı, elmin inkişafına böyük vəsait ayrıldı [10, 201]. Faktiki olaraq bu siyasət müstəqillik illərində, o cümlədən 1993-2003-cü illərdə də Ulu öndərin təşəbbüsü ilə davam etdirildi.

Dahi Heydər Əliyev həm də görkəmli tarixçi idi. Unutmaq olmaz ki, Ulu Öndər 1957-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin (BDU-nun) Tarix fakültəsini əla qiymətlərlə bitirmişdir. Azərbaycan və dünya tarixini dərinliklərinə qədər bilən Ulu Öndər fəaliyyətinin bütün dövrlərində Azərbaycan tarixi məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayır, tarix elminin inkişafına xüsusi qayğı göstərirdi.

Özünün tarixi görüşlərini 2001-ci ilin və üçüncü minilliyin başlanğıcında xalqımıza müraciətində yekunlaşdıran Ulu Öndər, əslində Azərbaycan tarix elminin gələcək inkişafı üçün mükəmməl bir konsepsiya yaratmışdır — Azərbaycan Tarixinin Heydər Əliyev Konsepsiyasını! “Azərbaycanın XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında” adlı əsərində Ulu keçmişimizin və müasir tariximizin ensiklopedik şərhini, gələcək inkişafımızın elmi-nəzəri proqnozlarını verən bu əsərdə xalqımızın keçdiyi tarixi yola dərinləndirən nəzər salınır, mühüm tarixi proseslərə, hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərə obyektiv qiymət verilir, prinsipial münasibət bildirilir [6]. **Ulu Öndər Heydər Əliyev yazırdı:** "Başa vurduğumuz yüzillik bəşəriyyətin yaddaşında sürətli elmi-tərəqqi ilə və iki dünya müharibəsində tökülmüş qanlarla, imperiyaların süqutu və yeni suveren dövlətlərin yaranması ilə, soyuq müharibənin doğurduğu

gərginliklə, sülh, sabitlik və əmin-amanlıq naminə göstərilən kollektiv səylərlə qalacaqdır" [9, 283].

"Azərbaycan XXI əsrin və Üçüncü minilliyin ayrıcında" adı ilə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş 60 milyonluq xalqımıza ünvanlanmış bu Müraciət, heç şübhəsiz, gələcək qərinələrdə, minilliklərdə də öz qiymətini, aktuallığını saxlayacaq misilsiz elmi-nəzəri ümumiləşdirmədir. Ulu keçmişimizin və müasir tariximizin ensiklopedik şərhini, gələcək inkişafımızın elmi-nəzəri proqnozlarını verən bu əsərdə xalqımızın keçdiyi tarixi yola dərinləndirən nəzər salınır, mühüm tarixi proseslərə, hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərə obyektiv qiymət verilir, prinsipial münasibət bildirilir. Böyük dövlət xadimi, hər şeydən əvvəl, bəşəriyyətin yaxın keçmişinə - XX yüzilliyə son dərəcə sərrast və konkret qiymət verir. Ulu öndərin XX yüzilliyə verdiyi qiymət tarixi reallığı zərgər dəqiqliyi ilə əks etdirir. ***Heydər Əliyev yazır: "Başa vurduğumuz yüzillik bəşəriyyətin yaddaşında sürətli elmi-texniki tərəqqi ilə və iki dünya müharibəsində tökülmüş qanlarla, imperiyaların süqutu və yeni suveren dövlətlərin yaranması ilə, "soyuq müharibə"nin doğurduğu gərginliklə, sülh, sabitlik və əmin-amanlıq naminə göstərilən kollektiv səylərlə qalacaqdır"*** [4].

Doğma xalqımızın, müstəqil Azərbaycanımızın gələcəyini düşünən dövlət xadimi hazırkı dövrə qiymət verərkən və müasir mərhələdə bəşəriyyətin başlıca inkişaf meyillərini müəyyən edərkən də öz narahatlığını unutmur. Müasir dünyada gedən obyektiv və qanunauyğun proseslərə dərinləndirən bələd olan Heydər Əliyev real gerçəkliyə əsaslanan belə bir elmi nəticəyə gəlir ki, hazırkı dünyanın başlıca inkişaf meyilləri mədəni inteqrasiya və qloballaşmadır. Xalqın taleyi ilə yaşayan Böyük azərbaycanlı qeyd edir ki, müasir mərhələdə bəşəriyyətin qaçılmaz inkişaf yolu olan inteqrasiya və qloballaşmada hər bir ölkənin səciyyəvi milli cəhətləri də nəzərə alınmalıdır. ***Heydər Əliyev doğma xalqını nigarançılıqla xəbərdar edərək yazırdı:*** "Dünya inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyilləri mədəni inteqrasiya və qloballaşmadır. Əgər bəşəriyyət XX əsrin elmi inkişafın nailiyyətlərinin yaratdığı xoş ümidlərlə qarşılamışdırsa, qloballaşma prosesi çox vaxt heç də nikbinlik doğurmur. Bu mürəkkəb və birmənalı qiymətləndirilməyən prosesin perspektivləri hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin sabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir [5].

XX yüzilliyin xalqımızın tarixindəki yerini zərgər dəqiqliyi ilə müəyyən edən böyük siyasətçi müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasını ən böyük nailiyyət hesab etmişdir, ölkəmizin demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi dünyaya qovuşmasını yüksək qiymətləndirmişdir. XX əsrdə

Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyəti, şübhəsiz ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasıdır.

Öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin möhkəm təməlini qoymuşdur. Məhz bu müddət ərzində Azərbaycan xalqı öz müstəqil dövlətinin Konstitusiyasını qəbul etmiş, qanunvericiliyini, hakimiyyətin bölünmə prinsiplərini, hüquq normalarını dünya standartlarına uyğunlaşdıraraq digər dövlətlərlə hərtərəfli əməkdaşlığa hazır olduğunu nümayiş etdirmişdir. Müasir dünya siyasətinin nəbzini daim öz əlində saxlayan və bəşəriyyətin inkişaf meyllərini dərinlən izləyən dahi siyasətçi inteqrasiya və qloballaşmanın getdikcə daha güclü reallığa çevriləcəyini nəzərə alaraq doğma xalqının gələcək taleyindən narahat olmuşdur.

Heydər Əliyev baxışının əsasında duran milli qürur və humanizm fəlsəfəsidir. Minilliyin tarixi əyani surətdə göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətində öz dəst-xətti ilə seçilən xalqlardandır. Keçən iki min il ərzində bəşər sivilizasiyasının ayrılmaz hissəsi kimi azərbaycanlılar dünya mədəniyyəti xəzinəsinə sanballı töhfələr vermişlər. Bizim əcdadlarımız ibtidai insanın mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi bütün nailiyyətlərdən faydalanaraq, özünə-məxsus zəngin mədəni-mənəvi irs yaratmışlar. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycanda hələ bizim eramızdan əvvəl mövcud olmuş böyük bir mədəniyyətdən xəbər verir. ***Dahi şəxsiyyət qeyd edir ki, "hazırkı dünyanın başlıca inkişaf meylləri mədəni inteqrasiya və qloballaşmadır... Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin sabitliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkililiyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir"*** [9, 283].

Dövrümüzün qüdrətli tarixçisi olan Heydər Əliyevin qələminin məhsulu olan "Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında" adlı müraciət Azərbaycan tarix elminin inkişafına təkan verən konseptual əsərdir. Bu müraciətdə əvvəldən-axıradək, bütövlükdə Azərbaycanın keçdiyi tarixi yola nəzər salınır, tariximizin ayrı-ayrı dövrləri, mərhələləri prinsipial şəkildə dəyərləndirilmiş, bir çox hadisələrə, proseslərə yeni qiymət verilir, ayrı-ayrı hallarda isə tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq dövrləşdirmə aparılmışdır. Sovet dövründə tarixçilərimizin və bütövlükdə tarix elmimizin qarşılaşdığı ən ağır mərhələdən biri də bu idi ki, əldə konkret və zəngin maddi dəlillərin — arxeoloji qazıntı materiallarının olmasına baxmayaraq, heç cür "sübut etmək" mümkün deyildi ki, Azərbaycan ibtidai insanların formalaşdığı ərazilərdən olmaqla dünyanın ən qədim mədəniyyət məskənlərindən biri olmuşdur [6]. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yurdumuzu insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən, ən qədim insan məskənlərindən biri adlandırması tarix elmimizə çox qiymətli töhfə, tarixçilərimizə isə misilsiz elmi istiqamət vermişdir.

Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır. Azıx mağarasında tapılmış Azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Eramızdan əvvəl birinci və ikinci minilliyin tarixi əyani şəkildə göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətində öz dəsti-xətti ilə seçilən xalqlardandır. Bu xalq Manna, Atropatena və Albaniya dövlətlərini yaradan xalqdır. Keçən iki min il ərzində bəşər sivilizasiyasının ayrılmaz hissəsi kimi azərbaycanlılar dünya mədəniyyəti və xəzinəsinə sanballı töhfələr vermiş, həm də ümumiyyətlə, insanlığın mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi bütün mədəniyyətlərdən faydalanaraq, özünəməxsus zəngin maddi-mənəvi irs yaratması dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev baxışının əsasında duran milli qürur və humanizm fəlsəfəsidir.

Ümummilli Liderin dirçəliş konsepsiyasının tarix elminə bəxş etdiyi ən nadir töhfələrdən biri də Azərbaycanın intibahına verilən qiymətdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının xalqımıza məxsus olduğunu təsdiqləyən tarixi fərman və bu tarixi abidənin 1300 illiyinin dünya miqyaslı bayram təntənəsinin məhz Bakıda keçirilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqımız və tariximiz qarşısında ən böyük xidmətlərindən biridir. "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi möhtəşəm bir abidəyə malik olmaqda onu göstərir ki, bu torpaqda hələ eramızdan əvvəlki dövrdə böyük bir mədəniyyət mövcud olmuşdur [8, 291]. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından başlanan bu oyanış mədəniyyətimizin Nizami zirvəsinə ucalmış, Qaraqoyunlular (Baharlılar), Ağqoyunlular (Bayandurlular) və Səfəvilər dövrlərində də davam etmişdir [8, 291-292]. Bu baxımdan Ulu Öndərin intibah anlayışını Azərbaycan tarixşünaslığında möhkəmləndirməsi, Cavanşir, Babək, M.C.Pəhləvan, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Nadir Şah kimi tarixi şəxsiyyətlərimizə yüksək qiymət verməsi təkcə elmimizdə deyil, xalqımız qarşısında da misilsiz xidmətdir.

Qeyd edək ki, Cavanşir və Babək kimi sərkərdələrin qəhrəmanlıqları böyük vətənpərvərlik nümunəsinə çevrilməklə, həm də Vətənin bütövlüyü, xalqın düşməinə qarşı mübarizədə birliyinin təcəssümüdür. M.C.Pəhləvan, Uzun Həsənin, Qara Yusifin, Şah İsmayıl Xətəinin, Nadir Şahın və digər dövlət xadimlərimizin həyat və fəaliyyəti xalqın vətən sevgisi, təəssübkeşliyi və dövlətçilik hissini daha da inkişaf etdirmiş və bugünkü nəsə çatdırılmışdır.

Azərbaycanın tarixi məsələlərində, tarixşünaslığımızda Azərbaycanı iki yerə — cənuba və şimala bölən, dövlətçiliyimizi məhv edən müqavilələr — Gülüstən (1813), Türkmənçay (1828) müqavilələri tariximizin ən çox təhrif olunmuş səhifələrindəndir. Ümummilli lider Heydər Əliyev Gülüstən və Türkmənçay müqavilələrinə Azərbaycan dövlətçiliyinin, tarixi torpaqlarımızın, xalqımızın iki yerə parçalanması, bölünməsi kimi qiymət verir, müstəqil Azərbaycan Respublikasını dünyaya səpələnmiş azərbaycanlıların

vətəni, milli ruhun, milli dəyərlərin, milli mənsubiyyətin və mədəniyyətin mənbəyi kimi dəyərləndirir [8, 292].

Ulu Öndərin "Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında" əsərində ilk dəfə olaraq elmi-nəzəri təhlil əsasında XX yüzilliyi əhatə edən tariximiz dövrlərə bölünür. Bu bölgü xalqımızın keçdiyi tarixi inkişaf yoluna uyğun aparılmışdır. Dövləşmədə iki başlıca tarixi hadisə XX yüzilliyin əvvəlində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və yüzilin sonunda bərpa olunmuş müstəqil Azərbaycan Respublikası əsas götürülür. Ümummilli lider XX əsr tarixini dörd mərhələyə bölür:

Birinci mərhələ - AXC-nin yaranması ilə bağlıdır.

İkinci mərhələ - AXC-nin fəaliyyəti dövrüdür (1918-1920-ci illər).

Üçüncü mərhələ - 1920-ci ilin aprel işğalından sonrakı sovet-totalitar rejiminin mövcud olduğu dövrüdür, hansı ki, 1991-ci il oktyabrın 18-də "Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı"nın qəbul olunması ilə sona çatır.

Dördüncü mərhələ - 1991-ci ilin oktyabrından başlanan, müstəqillik dövrüdür - müstəqilliyin bərpası, möhkəmləndirilməsi dövrüdür [6, 56].

Ümumiyyətlə, həm tarixi reallığa, həm də dərin, konseptual elmi-nəzəri əsaslara söykənməsi baxımından Ulu Öndər Azərbaycan xalqının XX yüzilliyi əhatə edən tarixini o qədər düzgün dövləşdirmişdir ki, bu zəngin tarixi başqa formada dövləşdirmək mümkün olmazdı. Qeyd edək XX yüzilliyi əhatə edən tariximiz ümummilli lider tərəfindən çox güclü, elmi dəqiqliklə, faktlara əsaslanaraq təhlil edilir, reallıqları əks etdirir.

XX əsr tariximizi təhlil edərkən Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq məhz Heydər Əliyev tariximizin "sovet dövrü" adlandırılan həmin dövrün ilk iki ilini – 1920-1922-ci illəri müstəqilliyin (formal) saxlanması dövrü kimi qiymətləndirmişdir. 1922-1991-ci illərdə Azərbaycan SSR-in SSRİ-nin tərkibində olduğu, totalitar rejim dövrüdür. Azərbaycan tarix elmini təhlil edən Ulu Öndər mükəmməl konsepsiya yaratmışdır. Azərbaycanın müasir tarixində 1969-cu ildə dönüş mərhələsinin təməli qoyuldu. Respublikanın dinamik inkişafı üçün kompleks proqramların işlənib hazırlanmasında yorulmaz fəaliyyət, misilsiz təşəbbüskarlıq və sonsuz enerji bütün 1970-ci illərin bariz rəmzinə çevrildi. 1970-1982-ci illər Azərbaycanın sosial-iqtisadi quruculuq salnaməsinə ən parlaq səhifələr kimi daxil olmuşdur. 1969-1982-ci illərdə müdrik, zəngin təcrübəyə əsaslanan Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında respublikanın sosial-iqtisadi həyatında aparılan dərin struktur islahatlarının xarakterinə, xalqın maddi rifah halının keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçirilməsinə görə 1970-1985-ci illər Azərbaycanın yeni tarixində ən mühüm yerləri tutur. Bu illərdə Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ittifaq respublikaları arasında öndə gedərək, daima plan və tapşırıqları vaxtından əvvəl yerinə yetirməklə uzunmüddətli geriliyə son qoyulmuş və qa-

baqcıl ölkəyə çevrilmişdir [1]. Azərbaycanın dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, sistemli şəkildə artan xarici iqtisadi əlaqələri, dünya iqtisadiyyatına get-gedə daha dərinlən integrasiya olunması hələ 1969-1982-ci illərdə təməli qoyulmuş xalq təsərrüfatı potensialına əsaslanır.

Aparılmış təhlillər bir daha göstərir ki, 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyev tərəfindən dərin düşünülmüş, uzaqgörən və strateji məqsədə - azad və müstəqil yaşamaq imkanlarının təmin olunmasına yönəlmiş böyük sosial-iqtisadi quruculuq siyasətinin nəticəsində SSRİ dağılanda, ancaq iki respublika tam müstəqil olaraq öz iqtisadiyyatını idarə edə bilirdi: bu respublikalardan biri, məhz Azərbaycan idi. ***Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının VII qurultayında çıxışı zamanı qeyd etmişdir*** ki, "Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbərlik etməyə başlayanda Azərbaycan Respublikası Sovet İttifaqının müttəfiq respublikaları arasında bütün göstəricilərinə görə axıncı yerlərdə idi. Heydər Əliyevin fəaliyyətinin nəticəsində 1982-ci ildə isə qabaqcıl yerlərdə idi. Əgər iki respublika donor respublika idisə, onlardan biri də Azərbaycan idi" [13].

Daha sonra Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, "Əgər Heydər Əliyev o vaxt hakimiyyətə gəlməsəydi, bu gün Azərbaycan bəlkə də, ancaq kiminsə əlinin altında bir oyuncaq dövlət kimi, bir yarım-müstəmləkə kimi yaşaya bilərdi... Biz bu tarixi bilməliyik, bilirik və bundan sonra öz fəaliyyətimizi bu möhkəm təməl üzərində quracağıq, necə ki, bu vaxta qədər qurmuşuq - 1993-2003-cü illər həlledici illər olmuşdur. Dövlətçiliyimizin əsasları qurulmuşdur. Bu dövrdə hökumətin daxili və xarici siyasətini xarakterizə edən əsas cəhət həm də ardıcıl, prinsipial bir kursun olması idi. Dövlət idarəçiliyi vahid bir konsepsiya və sistem əsasında deyil, ayrı-ayrı məsul vəzifə sahiblərinin qrup maraqlarını ifadə edən təsadüfi bəyanatlar əksər hallarda bir-birini təkzib edən, ziddiyyətli və emosional çıxışlar üzərində qurulmuşdur" [13].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümü və Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətə başlamasının 8 illiyi münasibətilə 10 may 2012-ci il tarixində keçirilən təntənəli mərasimdə ***Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev çıxış edərkən qeyd etmişdir ki***, "Biz bütün sahələrdə bugünkü Azərbaycan reallıqlarında Heydər Əliyevin izini görürük. Güclü və möhkəm təməl, milli dəyərlər üzərində müasir dövlətin qurulması Heydər Əliyev siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Onun təşəbbüsü ilə dövlətimizin ideoloji əsasları formalaşmışdır. Azərbaycançılıq məfkurəsini cəmiyyətə təqdim edən məhz Heydər Əliyev olmuşdur. Bu gün azərbaycançılıq məfkurəsi bizim əsas ideoloji dayaqlarımızdan biridir"[14].

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq xalqımızda milli mənlilik şüurunun oyanmasında misilsiz xidmətləri olan ümummilli lider Heydər Əliyev həmişə maddi və mənəvi mədəniyyətimizin, o cümlədən elmin, incəsənətin inkişafına xüsusi qayğı və diqqət göstərmişdir. Görkəmli nadir şəxsiyyətləri-

mizin şərafinə ucaldılmış abidələr də, tarixi-mədəniyyət abidələrimizin və dahi şəxsiyyətlərimizin, o cümlədən şair, yazıçı və incəsənət xadimlərimizin yubileyləri böyük miqyasda qeyd olunması da bu nurlu niyyətin bariz nümunəsidir [1;2;3].

Bütövlükdə, Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövr Azərbaycan tarixində qızıl hərflərlə həkk edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. ARPIİSSA, f.1, siy. 56, iş 9.
2. ARPIİSSA, f.1, siy. 61, iş 23
3. ARPIİSSA, f.1, siy. 68, iş 36.
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni 2001-ci il, yeni əsr və III minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2000-ci il.
5. "Azərbaycan" qəzeti, 30 dekabr 2000-ci il.
6. Əliyev H. Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında. - Bakı: Yeni nəşrlər evi, - 2001, - 56 s.
7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII kitab. - Bakı: Azərnəşr, - 1998, - 488 s.
8. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 29-cu kitab, - Bakı, 2009, - 292 s.
9. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. XXXI kitab. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. - Bakı: Azərnəşr, - 2010, - 283 s.
10. Heydər Əliyev: Dövlət xalq üçündür (kəlamlar, sitatlar, aforizmlər). - Bakı: Adiloğlu, - 2008, - 400 s.
11. Hüseynova L. Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarixi məsələləri. - 2011, - 216 s.
12. Zeynalov İ.X. Totalitar sovet cəmiyyəti: tarixin ibrət dərsləri (Azərbaycan SSR 20-50-ci illərdə). Bakı, - 2017, - s. 720.
13. Prezident İlham Əliyevin "Yeni Azərbaycan Partiyasının VII qurultayda giriş nitqi" // "Azərbaycan" qəzeti, 6 mart 2021-ci il.
14. Ulu Öndərin anadan olmasının 89-cu ildönümü və Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətə başlamasının 8 illiyi münasibətilə 10 may 2012-ci il tarixində keçirilən təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin nitqi. // "Azərbaycan" qəzeti, 11 may 2012.

ВОПРОСЫ ПО ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В НАУЧНОЙ НАСЛЕДИИ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Ибрагим Х. ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

В исследовании анализируется история многогранного наследия Национального Лидера Гейдара Алиева, в частности, актуальные вопросы азербайджанской истории и связанная с ними научная концепция. В рамках исследования определены основные направления изучения материалов по истории Азербайджана, отраженных в речах и трудах Национального Лидера, их исследование, предвосхищение идей национального патриотизма и гуманизма, а также анализ истории Азербайджана в свете новой концепции, современности и независимости. Исследование показывает,

что Гейдар Алиев на протяжении всей своей деятельности уделял особое внимание всем периодам нашей истории. На основе его рекомендаций были собраны многочисленные архивные материалы, написаны новые работы, а темные страницы нашей истории, некогда скрытые на фоне идеологических запретов, были переработаны на основе документов и фактических материалов.

В результате исследования показано, что Гейдар Алиев оказал неоценимую услугу в сохранении материального и духовного наследия азербайджанской истории от древнейших времен до начала XXI века, а также в раскрытии исторических истин, их сохранении и передаче будущим поколениям, не отставая при этом от развития процесса глобализации и интеграции.

Ключевые слова: Национальный лидер, история Азербайджана, государственность, национальное строительство, историческое развитие

AZERBAIJAN HISTORICAL ISSUES IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF THE NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV

Ibrahim H. ZEYNALOV

SUMMARY

This study analyzes the multifaceted legacy of National Leader Heydar Aliyev, specifically current issues in Azerbaijani history and related scholarly concepts. It identifies key areas of study for materials on Azerbaijani history reflected in the National Leader's speeches and writings, their exploration, the anticipation of ideas of national patriotism and humanism, and an analysis of Azerbaijani history in light of the new concept of modernity and independence. The study demonstrates that Heydar Aliyev, throughout his career, paid particular attention to all periods of our history. Based on his recommendations, numerous archival materials were collected, new works were written, and dark pages of our history, once hidden amid ideological prohibitions, were reworked using documents and factual materials.

The study demonstrates that Heydar Aliyev provided an invaluable service in preserving the material and spiritual heritage of Azerbaijani history from ancient times to the early 21st century, as well as in revealing historical truths, preserving them, and passing them on to future generations, all while keeping pace with the development of globalization and integration.

Keywords: National leader, history of Azerbaijan, statehood, nation building, historical development

**MÜHARİBƏ VƏ MƏDƏNİYYƏT:
GÖRÜNƏN VƏ GÖRÜNMEYƏN REALLIQLARIN DİALEKTİKASI****Sadiq H. QURBANOV***

Məqalədə müharibənin yalnız hərbi-siyasi hadisə kimi deyil, eyni zamanda mədəniyyət, yaddaş, ideologiya və informasiya proseslərinin formalaşdırdığı çoxqatlı sosial reallıq olması göstərilir və bu istiqamətdə problemlər ətraflı təhlil olunur. Bu baxımdan əsas çağırış ondan ibarətdir ki, müharibəni anlamaq üçün onun görünən fiziki tərəfi ilə yanaşı, görünməyən mədəni və psixoloji strukturlar da dərinlən təhlil edilməlidir. Araşdırma göstərir ki, cəmiyyətdə müharibələr təkcə silahlarla yox, həm də ideyalar, simvollar, kollektiv yaddaş və identiklik vasitəsilə hazırlanır və idarə olunur. Buna görə də sülhün qorunması yalnız hərbi gücdən asılı deyil, həm də mədəni dialoq, ortaq dəyərlərin formalaşdırılması və informasiya mühitinin düzgün idarə olunması ilə bağlıdır.

Nəticə etibarilə, araşdırma göstərir ki, kollektiv yaddaş və milli identiklik cəmiyyətin həm gücünü formalaşdırır, həm də onun davranış istiqamətini müəyyən edir. Bu isə gələcək nəsillər üçün tarixə tənqidi və şüurlu yanaşmanın vacibliyini ortaya qoyur.

Açar sözlər: müharibə, mədəniyyət, milli identiklik, yumşaq güc, mədəni diplomatiya, strateji kommunikasiya

<https://doi.org/10.30546/458901.2026.01.1082>

Giriş. Müharibə bəşər tarixinin ən dramatik və eyni zamanda ən çox təhlil edilən hadisələrindən biridir. Lakin onun mahiyyətinə nüfuz etmək üçün müharibəni yalnız silahlı qarşıdurma, hərbi strategiya və geosiyasi maraqlar prizmasında qiymətləndirmək kifayət etmir. Müharibə insan cəmiyyətinin daha dərin qatlarında – mədəniyyət, kollektiv yaddaş və ideoloji düşüncə sistemlərində formalaşan mürəkkəb proseslərin nəticəsidir. Bu baxımdan, müharibə yalnız fiziki məkanlarda deyil, həm də mənəvi və simvolik müstəvilərdə baş verən çoxqatlı qarşıdurmadır.

Mədəniyyət bu prosesin həm başlanğıc nöqtəsi, həm də davamlılığını təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir. Əgər mədəniyyət yalnız incəsənət, ədəbiyyat və estetik zövq kimi başa düşülsə, onun müharibə ilə əlaqəsi səthi görünə bilər. Lakin mədəniyyət cəmiyyətin özünü dərk etmə üsulu, kollektiv kimliyi formalaşdırma mexanizmi və sosial davranışı istiqamətləndirən sistem kimi qəbul edildikdə, onun müharibə ilə əlaqəsi qaçılmaz olur.

*Milli Məclisin deputatı, sadiq131@yandex.com, ORCID ID: 0009-0003-1427-4408

Mədəniyyət insanların dünyanı necə qavradığını, hansı dəyərləri əsas götürdüyünü və hansı ideallar uğrunda mübarizə aparmağa hazır olduğunu müəyyən edir. Başqa sözlə, mədəniyyət insanın daxilində görünməyən bir xəritə formalaşdırır və bu xəritə siyasi qərarların, ictimai reaksiyaların və hətta müharibə kimi radikal hadisələrin istiqamətini müəyyənləşdirir. Müharibə birdən-birə baş vermir, o uzun müddət ərzində formalaşan mədəni və ideoloji proseslərin kulminasiya nöqtəsidir. Klassik nəzəri yanaşmalara görə, müharibə sadəcə zorakılıq aktı deyil, siyasətin digər vasitələrlə davamıdır [8, s.87].

Görkəmli mədəniyyət və ədəbiyyat tənqidçisi Terry Eagleton mədəniyyətin yalnız estetik sahə ilə məhdudlaşmadığını, eyni zamanda siyasi və ideoloji funksiyalar daşdığını vurğulayır. Mədəniyyət yalnız estetik və simvolik sahə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ideoloji və siyasi struktur kimi çıxış edərək ictimai davranışın formalaşmasında aktiv rol oynayır [9, s.5]. O, mədəniyyəti passiv sahə kimi yox, cəmiyyətin davranışını formalaşdıran aktiv qüvvə kimi təsvir edir. Bu aktivlik müharibə şəraitində daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Müharibə prosesində mədəniyyət ilk növbədə mənalandırma funksiyasını yerinə yetirir, belə ki, insanlar müharibəni zorakılıq aktı olmaqla bərabər, müəyyən ideyalar uğrunda aparılan mübarizə kimi qəbul etməyə başlayırlar. Bu mənalandırma tarixi təcrübə, ədəbiyyat, mifologiya və kollektiv yaddaş vasitəsilə formalaşır, müharibəni mədəni və ideoloji baxımdan əsaslandırılmış hadisəyə çevirir.

Mədəniyyət, həmçinin müharibənin legitimləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Cəmiyyətə təqdim olunan ideyalar müharibəni zəruri, qaçılmaz və hətta ədalətli kimi göstərir, bu da ictimai dəstəyin formalaşmasına səbəb olur. Heç bir müharibə yalnız hərbi güc vasitəsilə aparıla bilməz. Onun arxasında mənəvi və ideoloji baza dayanmalıdır. Bu baza isə məhz mədəniyyət vasitəsilə qurulur. Mədəniyyətin təsir dairəsi eyni zamanda beynəlxalq münasibətlər sistemində də dövlətlərin davranışını formalaşdıran mühüm alətə çevrilir. Yumşaq güc dövlətlərin zor tətbiq etmədən mədəni və ideoloji təsir vasitəsilə digər aktorların mövqelərinə təsir göstərmək imkanını ifadə edir [14, s. 7]. Mədəni diplomatiya vasitəsilə dövlətlər öz dəyərlər sistemini, tarixi irsini və sosial modelini beynəlxalq auditoriyaya təqdim edərək müsbət imic formalaşdırır. Bu proses reputasiya məsələsi ilə yanaşı siyasi tərəfdaşlıqların qurulmasına, qarşılıqlı etimadın artmasına və strateji əməkdaşlığın genişlənməsinə xidmət edir. Azərbaycan uzun illər müxtəlif etnik və dini icmaların birgə yaşadığı bir ölkə olaraq, çoxmədəniyyətli təcrübəsini həm daxilə, həm də digər dövlətlərlə apardığı mədəniyyətlərarası siyasət vasitəsilə inkişaf etdirir [1].

Beləliklə, mədəniyyət beynəlxalq səviyyədə güc balansının formalaşmasında dolayı, lakin təsirli mexanizmə çevrilir.

Mobilizasiya funksiyası da mədəniyyətin müharibə kontekstində əhəmiyyətini göstərir. Simvollar, şüarlar, musiqi, ədəbiyyat və digər mədəni elementlər fərdi maraqları kollektiv məqsəd ətrafında birləşdirir, ictimai dəstək yaradır və cəmiyyətin vahid mövqedə birləşməsinə təmin edir [7, s.20-30]. Bu, həm də fərdi davranışın transformasiyası və kollektiv identikliyin möhkəmlənməsi ilə nəticələnir.

Kollektiv yaddaşın rolu Azərbaycan cəmiyyətində əvəzolunmazdır. Keçmişdə baş vermiş hadisələr mədəniyyət vasitəsilə yenidən istehsal olunur və gələcək nəsillərin düşüncəsinə təsir göstərir [6, s.6-11]. Tarixi xatirələr keçmişə əks etdirməklə, indiki dövrün siyasi və sosial qərarlarını müəyyən edən aktiv faktora çevrilir [15, s. 7-24]. Müharibənin mahiyyətini yalnız kollektiv yaddaş və ideoloji konstruksiyalar çərçivəsində izah etmək kifayət etmir, bu prosesin əsasını fərdi psixoloji mexanizmlər də təşkil edir. Müharibə şəraitində insan şüuru təhlükə və qeyri-müəyyənlik təsiri altında transformasiyaya uğrayaraq davranış və qərarvermə modellərini dəyişir. Formalaşan qorxu və travma zamanla sosial mühitə yayılaraq kollektiv davranışa təsir göstərir və müdafiə yönümlü düşüncəni gücləndirir. Beləliklə, müharibə yalnız ideoloji və tarixi deyil, eyni zamanda psixoloji əsaslara söykənən kompleks reallıq kimi çıxış edir. Məsələn, Xocalı faciəsi və Qərbi Azərbaycan torpaqlarının itirilməsi Azərbaycan kollektiv yaddaşında dərin iz buraxmışdır. Bu hadisələr milli kimliyin formalaşmasında, tarixi ədalətin tələb olunmasında və xalqın birgə müdafiə və vətənpərvərlik ruhunun qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Millət və milli kimlik çox vaxt tarixi və ideoloji konstruksiya kimi formalaşır [11, s. 12].

Eyni zamanda, 2020-ci il Zəfəri kollektiv yaddaşın və mədəni irsin müasir ifadəsi kimi çıxış edir. Bu Zəfər yalnız ərazi uğrunda qələbə ilə yekunlaşmadı, həm də milli ideoloji birliyin, strategiyanın və texnoloji imkanların sinxron nəticəsi oldu. Xalqın və dövlətin uzun illər formalaşdırdığı milli şüur, tarixi xatirələrin və mədəni təcrübənin nəticəsi olaraq, cəmiyyətin vahid məqsəd ətrafında hərəkət etməsinə, ideoloji dəstəyin möhkəmlənməsinə və strateji resursların effektiv istifadəsinə imkan yaradır.

Kollektiv yaddaş və mədəniyyət “biz” və “digərləri” bölgüsünü formalaşdıraraq həm psixoloji bazanı təmin edir. Bu baxımdan, millət təsəvvür edilən siyasi icma kimi çıxış edir [5, s.6]. Eyni zamanda identiklik siyasətin əsas motivasiyaedici amillərindən biri kimi fərdlərin davranışına təsir göstərir [10, s. 10]. Azərbaycan xalqı özünü tarixi torpaqları, milli hüquqları və mədəni irsi qorumaq məsuliyyətində olan kollektivin üzvü kimi dərk edir. Xalqın folkloru, qəhrəmanlıq dastanları, musiqi və tarixi hekayələr cəmiyyətdə emosional bağlılıq və kollektiv identiklik yaradır, fərdi maraqları ümumi məqsəd ətrafında sinxronlaşdırır. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanında igid qəhrəmanların xalqı qorumaq, azadlıq və ədalət uğrunda mübarizə

aparmaq motivləri ön plana çıxır. Bu dastan gənc nəsillərə milli qəhrəmanlıq ruhunu aşılamaqla, onların özlərini kollektiv tarixi və mədəni irsin bir hissəsi kimi dərk etməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, himnimiz və ya Üzeyir Hacıbəyovun ““Koroğlu” üverturası” xalqın vətənpərvərlik ruhunu möhkəmləndirir və fərdləri birgə hərəkət və ideoloji dəstək üçün motivasiya edir. Belə mədəni elementlər insanların şəxsi qorxu və tərəddüdlərini aradan qaldıraraq, onları həm sosial, həm də strateji məqsədlərə yönəldir, fərdlərin fəaliyyətini vahid bir məqsəd – milli birliyin, sosial məsuliyyətin və tarixi şüurun qorunmasının təminatına çevirir. Beləliklə, Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, kollektiv yaddaş və mədəniyyət milli identiklik, ideoloji sabitlik və sosial mobilizasiya üçün strateji rol oynayır. Keçmiş faciələrin, Qərbi Azərbaycan məsələsinin və 2020-ci il Zəfərinin mədəni və ideoloji çərçivədə integrasiyası gələcək nəsillərin qərarvermə prosesinə və ictimai davranışına təsir edərək, ölkənin həm müdafiə, həm də inkişaf strategiyalarının formalaşmasına xidmət edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mədəniyyət qarşıdurmanı təşviq etməklə, müharibənin legitimləşdirilməsində mühüm rol oynamaqla bərabər, həm də sülh və dialoq üçün potensial yaradır. Müasir münaqişələrin izahında mədəni və sivilizasion faktorların rolu geniş elmi müzakirə mövzudur. Qlobal qarşıdurmaların əsas mənbəyi mədəni identikliklər və dəyərlər sistemləri arasındakı fərqlərdir [12, s. 28]. Lakin alternativ yanaşmalar göstərir ki, eyni fərqliliklər qarşıdurma ilə yanaşı, dialoq və əməkdaşlıq üçün də potensial yaradır. Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir və ortaq dəyərlərin vurğulanması münaqişələrin yumşaldılmasına və uzunmüddətli sabitliyin təmin olunmasına imkan verir. Bu kontekstdə mədəniyyət statik deyil, dinamik və istiqamətləndirilə bilən resurs kimi çıxış edir.

Mədəniyyətlərarası anlaşma, ortaq dəyərlərin təşviqi və qarşılıqlı hörmət münaqişələrin qarşısını almaqda mühüm rol oynaya bilər. Azərbaycan uzun illər müxtəlif etnik və dini icmaların birgə yaşadığı bir ölkə olaraq, çoxmədəniyyətli təcrübəsini həm daxildə, həm də digər dövlətlərlə apardığı mədəniyyətlərarası siyasət vasitəsilə inkişaf etdirir. Fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında folklor festivalları, musiqi və teatr layihələri, tarixi abidələrin qorunması və mədəni irsin paylaşılması yolu ilə qarşılıqlı anlaşma və hörmət təşviq olunur. Eyni zamanda, Azərbaycanın digər dövlətlərlə mədəni əməkdaşlıq proqramları vasitəsi ilə regionda və beynəlxalq səviyyədə sülh və əməkdaşlıq üçün önəmli platforma yaradır. Bu, mədəniyyətin ikili təbiətini – həm əməkdaşlıq, həm də qarşıdurma mənbəyi olduğunu – açıq şəkildə göstərir. Eyni mədəni resurslar həm xalqın birliyini gücləndirə, həm də potensial gərginliklərin yumşaldılmasına xidmət edə bilər. Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı müharibənin mahiyyətini daha da mürəkkəbləşdirib desək yanılmarıq. Sosial media və rəqəmsal platformalar

müharibənin informasiya və simvolik müstəvilərdə aparılmasına şərait yaradır [16, s. 23]. Bu platformalarda yayılan ideoloji və mədəni mesajlar fərdi maraqları kollektiv məqsəd ətrafında birləşdirir, ictimai dəstək yaradır və sosial mobilizasiyanı gücləndirir. Müasir münaqişələrdə reallığın qavranılması obyektiv faktlarla yanaşı, onların necə təqdim olunmasından da asılıdır. “Post-həqiqət” kimi xarakterizə olunan bu şəraitdə informasiya axını ictimai rəyin formalaşdırılması və yönləndirilməsi vasitəsinə çevrilir.

Rəqəmsal platformalar vasitəsilə yayılan məlumatlar seçilmiş ideyalar əsasında qurulur və bu fərdlərin hadisələri necə interpretasiya etdiyini müəyyən edir. Dezinformasiya və manipulyasiya mexanizmləri vasitəsilə alternativ reallıq modelləri yaradılır, bu isə cəmiyyət daxilində emosional reaksiyaları gücləndirir və qərarvermə prosesinə təsir göstərir. Bu baxımdan, informasiya məkanı müasir müharibələrin paralel cəbhəsi kimi çıxış edir və burada üstünlük əldə etmək strateji əhəmiyyət daşıyır.

Tarixi və müasir nümunələr göstərir ki, müharibə həm də inkişaf prosesini stimullaşdırır. Avropada sənaye inqilabı dövründə silah istehsalının sürətlə inkişafı və logistika sistemlərinin optimallaşması müharibələrin miqyasını artırmış, vətəndaşların “millət və azadlıq” idealları uğrunda döyüşməsinə stimul yaratmışdır. Az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanın təcrübəsi də bunu təsdiqləyir. 1990-cı illərdə baş verən Qarabağ münaqişəsi yalnız ərazi uğrunda deyildi, həm də milli yaddaşın qorunması və ideoloji mövqenin formalaşması ilə bağlı idi. Xalqın yaddaşı və kollektiv şüuru müdafiəyə ruhun formalaşmasında əsas rol oynamışdır. 2020-ci il İkinci Qarabağ Müharibəsi isə müasir texnologiyalar – dronlar, yüksək dəqiqlikli silahlar və informasiya infrastrukturunu vasitəsilə dövlətin iqtisadi və texnoloji potensialının strateji məqsədlərə çevrilməsini təmin etmişdir. Sosial media milli ideoloji mesajların yayılmasını və cəmiyyətin mobilizasiyasını gücləndirmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Prezident İlham Əliyevin yanaşmaları bu konsepti praktik səviyyədə təsdiqləyir. Dahi Rəhbər iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və sosial sabitliyin təmin edilməsi ilə milli müdafiəni möhkəmləndirməyi prioritetləşdirmiş, dövlətin strateji resurslarının hərbi, iqtisadi və mədəni sahələrdə sinxron istifadəsini vurğulayaq qeyd edir: “... iqtisadi sabitlik və inkişaf ölkənin təhlükəsizliyinin və dövlət müstəqilliyinin əsas təminatıdır” [2]. Prezident İlham Əliyev isə bu yanaşmanı müasir texnologiyalar və informasiya sistemləri ilə genişləndirərək müharibə, mədəniyyət və inkişafın harmonik inteqrasiyasını təmin etmişdir. Bu yanaşma göstərir ki, dövlət yalnız hərbi güc və iqtisadi resurslarla deyil, həm də mədəni və ideoloji baza vasitəsilə strateji üstünlük qazana bilər. Cənab İlham Əliyev Davos Dünya İqtisadi Forumunda bu haqda belə deyir: “Azərbaycan müasir texnologiyalara, rəqəmsal inkişaf və innovasiyalara böyük önəm verir və bu, ölkənin gələcək inkişaf strategiyasının əsas hissəsidir” [3].

Müharibələr eyni zamanda inkişafı stimullaşdıran katalizator rolunu oynayır. Tarixi və müasir nümunələr göstərir ki, münaqişələr yeni texnologiyaların tətbiqi, istehsal və logistika sistemlərinin optimallaşdırılması, sosial davranış və kollektiv identikliyin yenidən formalaşması kimi transformasiyalara təkan verir. Azərbaycanın təcrübəsi bu qarşılıqlı təsir mexanizmini xüsusi bir kontekstdə nümayiş etdirir. Belə ki, milli iqtisadi və texnoloji potensialın gücləndirilməsi, mədəni və ideoloji şüurun formalaşdırılması müharibənin strateji uğurunu təmin etmiş, dövlətin həm inkişaf, həm də müdafiə imkanlarını paralel şəkildə möhkəmləndirmişdir.

Tarixi baxımdan, Birinci Dünya Müharibəsi Avropada sənaye texnologiyalarının və logistika sistemlərinin sürətlə inkişafına təkan verdi. Müharibənin genişmiqyaslı xarakteri və resurs tələbkarlığı ölkələri yeni istehsal üsullarını, avtomatlaşdırmanı və dəqiq təchizat zəncirlərini inkişaf etdirməyə məcbur etdi. Nəticədə müharibədən sonra Avropada sənaye infrastrukturunu modernləşdi, hərbi və mülki istehsal arasında qarşılıqlı əlaqələr gücləndi və dövlətlərin iqtisadi idarəetmə bacarıqları formalaşdı.

İkinci Dünya Müharibəsi isə texnoloji inqilabın daha qabarıq şəkildə baş verməsinə səbəb oldu. Radar sistemləri, elektronika, aerokosmik texnologiyalar, nüvə texnologiyaları və informasiya sistemləri həm hərbi, həm də mülki sahələrdə yeni imkanlar yaratdı. Müharibədən sonrakı dövrdə Avropa və ABŞ-da iqtisadi bərpa prosesi və sənaye modernləşməsi sürətləndi, bu isə ikinci sənaye inqilabının qlobal miqyasda yayılmasına zəmin hazırladı. Eyni zamanda, müharibə zamanı yaradılan elmi-tədqiqat institutları və texnologiyaların sivil sektorla integrasiyası dövlətlərin inkişaf strategiyalarını yenidən formalaşdırdı.

Soyuq Müharibə dövrü isə inkişafın hərbi və ideoloji kontekstdə koordinasiyasını göstərən nümunə oldu. ABŞ və SSRİ arasında baş verən rəqabət yalnız nüvə və kosmik yarışla məhdudlaşmayıb, həm də iqtisadi, elmi və texnoloji sahələrdə geniş transformasiyalara təkan verdi. Kosmik texnologiyaların, informasiya sistemlərinin və hərbi innovasiyaların inkişafı, eyni zamanda ölkələrin təhsil, tədqiqat və sənaye strukturlarının modernləşməsinə xidmət etdi. Bu dövrdə ideoloji və mədəni rəqabət, sosial mobilizasiya və kollektiv identikliyin formalaşdırılması dövlətlərin strateji üstünlüklərinin əsas komponentinə çevrildi.

Müasir dövrdə isə müharibə və inkişaf əlaqəsi daha çox informasiya texnologiyaları və rəqəmsal platformaların rolu ilə müşahidə olunur. Bu kontekstdə “yeni müharibələr” anlayışı münaqişələrin dövlətlərarası klassik modeldən çıxaraq daha mürəkkəb, qeyri-mərkəzləşmiş və çoxaktorlu xarakter almasını ifadə edir. Müasir müharibələr daha mürəkkəb, qeyri-mərkəzləşmiş və çoxaktorlu xarakter alır [13, s.12]. Sosial media və digər rəqəmsal

platformalar müharibənin fiziki forma ilə yanaşı, informasiya və simvolik müstəvilərdə aparılmasına da şərait yaradır.

2022-ci il Rusiya-Ukrayna müharibəsi kimi nümunələr göstərir ki, dron texnologiyaları, yüksək dəqiqlikli silah sistemləri, kibertəhlükəsizlik və informasiya əməliyyatları müasir münaqişələrdə strateji üstünlük yaradır. Eyni zamanda, sosial media vasitəsilə yayılan ideoloji və mədəni mesajlar cəmiyyətdə emosional bağlılığı gücləndirir və milli birliyi möhkəmləndirir. Bu şəraitdə müharibə yalnız fiziki qarşıdurma deyil, həm də iqtisadi, texnoloji və mədəni inkişafın sürətləndirici faktoruna çevrilir.

Tarixi və müasir nümunələr göstərir ki, müharibələrə yalnız dağıdıcı hadisə baxmaq olmaz, onlar eyni zamanda texnoloji innovasiyaları, iqtisadi modernləşməni, sosial davranış və kollektiv identikliyin yenidən qurulmasını stimullaşdıran katalizator rolunu oynayır. Azərbaycanın təcrübəsi bu qarşılıqlı təsirin konkret və çağdaş nümunəsini təşkil edir, burada milli iqtisadi və texnoloji potensialın gücləndirilməsi, mədəni və ideoloji şüurun formalaşdırılması müharibənin strateji uğurunu təmin edən əsas amillər kimi çıxış etmişdir.

Beləliklə, müharibə və inkişaf, mədəniyyət və ideoloji bazanın integrasiyası çoxqatlı və qarşılıqlı təsir mexanizmi kimi dəyərləndirilməlidir. Müharibəni anlamaq üçün onun görünən tərəfinə baxmaqla kifayətlənmək olmaz, onun arxasında duran mədəni, ideoloji və iqtisadi strukturların analizi də eyni dərəcədə vacibdir. Bu yanaşma həm akademik, həm də praktik səviyyədə mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki münaqişələrin qarşısını almaq və ya onları effektiv idarə etmək, hərbi və siyasi vasitələrlə yanaşı, mədəni və inkişafedici strategiyalarla da mümkün olur. Müharibənin qiymətləndirilməsi strateji nəticələr və siyasi məqsədlərlə bərabər, etik və hüquqi prinsiplər əsasında da təhlil edilməlidir. Müasir beynəlxalq sistemdə müharibənin aparılma qaydaları müəyyən normativ çərçivə ilə tənzimlənir ki, bu da hərbi əməliyyatların məhdudlaşdırılması və insan həyatının qorunması məqsədi daşıyır.

“Ədalətli müharibə” yanaşması münaqişələrin həm başlanma səbəblərini, həm də aparılma üsullarını qiymətləndirməyə imkan verir. Bu çərçivə mülki əhalinin qorunması, qeyri-proporsional güc tətbiqindən çəkinmə və humanitar prinsiplərə riayət olunmasını əsas şərt kimi irəli sürür. Beynəlxalq humanitar hüququn bu normaları Cenevrə Konvensiyalarında təsbit olunmasına baxmayaraq, müharibə şəraitində belə etik məsuliyyətin aradan qalxmadığını göstərir [4]. Bu da öz növbəsində dövlətlərin davranışını hüquqi və mənəvi legitimliklə ölçülməsinə gətirib çıxarır.

Azərbaycanın 2-ci Qarabağ Müharibəsi zamanı nümayiş etdirdiyi müharibə mədəniyyəti isə analoqu olmayan bir nümunədir. Müharibədən sonrakı mərhələ də dağıntıların aradan qaldırılması ilə eyni vaxtda yeni inkişaf modelinin formalaşdırılması üçün imkan yaradıb. Rekonstruksiya prosesi iqtisadi, sosial və institusional sahələrdə paralel transformasiyanı tələb edir.

İnfrastrukturun yenidən qurulması, iqtisadi fəaliyyətin bərpası və sosial reintegrasiyanın təmin olunması bu prosesin əsas istiqamətlərini təşkil edir. Müasir yanaşmalarda innovativ texnologiyaların tətbiqi və “ağıllı” idarəetmə modelləri post-müharibə inkişafını daha effektiv və davamlı edir. Bu baxımdan, rekonstruksiya yalnız keçmişin bərpası deyil, gələcəyin strateji şəklində qurulması kimi dəyərləndirilməlidir. Dövlət öz ərazilərinin sərhədlərini qoruyaraq və strateji məqsədlərə çataraq, eyni zamanda sivil əhalinin həyatına zərər verməməyə diqqət yetirmişdir. Bu yanaşma yalnız milli maraqları təmin etməklə kifayətlənməyib, regionda sabitlik və inkişaf üçün perspektiv imkanlar yaratmışdır. Müharibədən sonra Ermənistanın siyasi vassallıqdan çıxaraq öz inkişaf yolunu müəyyən etməsi, Azərbaycanın humanist və strateji yanaşmasının nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Eyni zamanda, müharibənin nəticələri region və beynəlxalq səviyyədə perspektiv imkanlar açır. Gələcəkdə Zəngəzur dəhlizinin açılması iqtisadi integrasiyanı təşviq edəcək, regional ticarət və nəqliyyat imkanlarını artırıcaq, qonşu dövlətlərin xalqların inkişafına dəstəyin təmin olunmasına şərait yaradacaq və beynəlxalq əməkdaşlığı möhkəmləndirəcək. Bu yanaşma göstərir ki, müharibə yalnız dağıdıcı deyil, eyni zamanda diqqətli planlaşdırma və mədəni-ideoloji strategiyalarla inkişaf və sabitlik üçün katalizator rolunu oynaya bilər.

Yekun. Siyasi və fəlsəfi baxımdan, bu nümunə bir daha təsdiqləyir ki, hərbi güc və texnoloji üstünlük yalnız vasitədir. Əsas məqsəd isə insan həyatına, milli irsə və gələcək nəsillərin inkişaf perspektivlərinə hörmətlə yanaşmaqdır. Müharibə və mədəniyyət, güc və humanizm, strateji məharət və etik məsuliyyət – bütün bunlar birgə işlədikdə, cəmiyyətlər üçün davamlılıq və tərəqqi təmin olunur. Müharibə və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə göstərir ki, cəmiyyətlərin taleyi yalnız fiziki güc balansı ilə müəyyən olunmur. Əsas müəyyənedici faktor insanın düşüncə sistemi, dəyərlər strukturu və gələcəyə yönəlik baxışıdır. Müharibə bu sistemlərin sınaqdan keçdiyi ekstremal şərait kimi çıxış edir. Tarixi təcrübə göstərir ki, davamlı üstünlük yalnız hərbi qələbə ilə yox, mədəni və intellektual dayanıqlılıqla təmin olunur. Bu baxımdan, güc və humanizm, strategiya və etik məsuliyyət bir-birini tamamlayan elementlər kimi çıxış edir. Cəmiyyətlər bu balansı qoruduqda davamlı inkişaf və sabitlik üçün zəmin yaranır. Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müharibənin dərk edilməsi onun qarşısının alınması üçün ilkin şərtədir. Müharibəsiz dünya isə düşünülmüş və məqsədyönlü inkişaf strategiyalarının mümkün nəticəsi ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan multikulturalizmi // https://multiculturalism.preslib.az/az_a1.html
2. 2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. 20 fevral 2003-cü il № 854
3. İlham Əliyev Davosda "Avrasiyanın iqtisadi özünəməxsusluğunun müəyyənləşdirilməsi" mövzusunda panel iclasında iştirak edib // <https://president.az/az/articles/view/71347>
4. Mühəribə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları: (Diplomatik Konfransın rəsmi aktları) / Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman). – Bakı: Ombudsman nəşri, 2021. – 412
5. Anderson B. Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. Verso. 2006, p.224
6. Assmann J. Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination. Cambridge University Press, 2011, p.392
7. Canetti E. Crowds and power. Farrar, Straus and Giroux. 1984, p.468
8. Clausewitz C. On war. Oxford University Press. 2007, p.752
9. Eagleton T. The idea of culture. Wiley-Blackwell. 2016, p.168
10. Fukuyama F. Identity: The demand for dignity and the politics of resentment. Farrar, Straus and Giroux. 2018, p.240
11. Hobsbawm E. Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality. Cambridge University Press. 1990, p.191
12. Huntington S. P. The clash of civilizations and the remaking of world order. Simon & Schuster. 1996, p.368
13. Kaldor M. New and old wars: Organised violence in a global era. Stanford University Press. 2012, p.256
14. Nye J. S. Soft power: The means to success in world politics. PublicAffairs. 2004, p.208
15. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. In Representations. 1989, p.26
16. Virilio P. War and cinema: The logistics of perception. Verso. 1989, p.160

ВОЙНА И КУЛЬТУРА: ДИАЛЕКТИКА ВИДИМОЙ И НЕВИДИМОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Садиг Х. ГУРБАНОВ

РЕЗЮМЕ

В статье показано, что война — это не только военно-политическое событие, но и многослойная социальная реальность, формируемая культурой, памятью, идеологией и информационными процессами, и подробно анализируются проблемы в этом направлении. В связи с этим главная задача состоит в том, чтобы для понимания войны, помимо ее видимой физической стороны, глубоко анализировались и невидимые культурные и психологические структуры. Исследование показывает, что войны в обществе готовятся и ведутся не только с помощью оружия, но и посредством идей, символов, коллективной памяти и идентичности. Таким образом, сохранение мира зависит не только от военной мощи, но и от культурного диалога, формирования общих ценностей и надлежащего управления информационной средой.

В конечном итоге, исследование показывает, что коллективная память и национальная идентичность формируют силу общества и определяют направление его поведения. Это подчеркивает важность критического и осознанного подхода к истории для будущих поколений.

Ключевые слова: Война, культура, национальная идентичность, мягкая сила, культурная дипломатия, стратегическая коммуникация.

WAR AND CULTURE: THE DIALECTIC OF VISIBLE AND INVISIBLE REALITY

Sadig H. GURBANOV

SUMMARY

The article demonstrates that war is not only a military-political event but also a multilayered social reality shaped by culture, memory, ideology, and information processes, and provides a detailed analysis of the problems involved. Therefore, the key challenge in understanding war is to deeply analyze its invisible cultural and psychological structures, in addition to its visible physical aspects. The study demonstrates that wars in societies are prepared and waged not only with weapons but also through ideas, symbols, collective memory, and identity. Thus, maintaining peace depends not only on military might but also on cultural dialogue, the development of shared values, and the proper management of the information environment.

Ultimately, the study demonstrates that collective memory and national identity shape the strength of a society and determine its behavior. This underscores the importance of a critical and informed approach to history for future generations.

Keywords: War, culture, national identity, soft power, cultural diplomacy, strategic communication

**XX ƏSRİN 80-90-CI İLLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN
AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ETNİK TƏMİZLƏMƏ
SİYASƏTİNİN DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ****Sevda Y.SÜLEYMANOVA ***

Məqalə çox aktual bir mövzuya, XX yüzilliyin 80-90-cı illərində ermənilərin növbəti dəfə Azərbaycana qarşı irəli sürdüləri ərazi iddialarının milli münaqişə, müharibə və xalqımızın soyqırımı ilə müşayiət olunan hadisələrin ölkədə demoqrafik vəziyyətə təsirinə həsr edilib. Birinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində ölkə ərazisinin 20 %-nin işğala məruz qalması, bir milyona yaxın əhalinin öz evindən didərgin düşməsi, 20 min şəhidin, ikinci Qarabağ müharibəsində 3 min şəhidin verilməsi, şübhəsiz ki, əhali artımına mənfi təsir göstərdi. Digər tərəfdən, 1988-ci ilin noyabrında 250 mindən çox azərbaycanlının Ermənistan SSR-in 7,5 min kv.km ərazisinin "türklərdən təmizlənməsi" adı altında sonuncu deportasiyası da, təbii ki, hər iki respublikada demoqrafik dəyişikliklərə səbəb oldu. Statistik materialların müqayisəli təhlili ilə belə nəticə əldə olunmuşdur ki, 30 il müddətində erməni vandalları tərəfindən 25 mindən artıq insanımızın qətlə yetirilməsinə rəğmən, əhalinin ümumi sayı kəskin azalmaya məruz qalmamış, təcavüzkar respublikanın əhalisi isə, əksinə yarıya qədər azalmışdır.

Açar sözlər: Etnik təmizləmə, demoqrafik vəziyyət, Qarabağ müharibəsi, Xocalı soyqırımı, böyük qayıdış

<https://doi.org/10.30546/458901.2026.01.1088>

Giriş. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan 44 günlük vətən müharibəsindəki zəfər nəticəsində Qarabağ ətrafındakı 7 böyük rayonun və Şuşanın erməni işğalından azad edilməsi, 2023-cü ilin sentyabrında isə bir günlük antiterror əməliyyatı Azərbaycanın bütün ərazisində suverenliyinin-ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi qaçqınların doğma yurda böyük qayıdışının təməlini qoydu. Məhz təkcə bu fakt mövzunun nə dərəcədə aktualıq kəsb etdiyi sübutdur. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aparılan geniş tikinti işləri və bu sahədə gedən inkişafın elmi cəhətdən kifayət qədər araşdırılması bu mövzuya müraciət etmək zərurətini doğurmuşdur. Ümid edirəm ki, hər iki respublikada demoqrafik vəziyyətin müqayisəli təhlili bu sahə üzrə aparılan araşdırmalar üçün elmi töhfə hesab oluna bilər.

* Bakı Dövlət Universitetinin professoru; sevda.suleymanova@bsu.edu.az; ORGİD ID-0009-0004-6964-9956

Tədqiqatın əsas məqsədi Birinci Qarabağ müharibəsi və deportasiya dalğalarının əhalinin təbii artım dinamikasına, miqrasiya proseslərinə və məskunlaşma strukturuna mənfi təsirlərini elmi cəhətdən qiymətləndirməkdir. Araşdırma zamanı ədəbiyyatlarda əks olunan materiallar müqayisəli təhlil metodu ilə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Məqalə yazılarkən Həcər Verdiyevanın Qərbi Azərbaycandan soydaşlarımızın deportasiyası, Havva Məmmədova və Səidə Quliyevanın əsərlərindəki ermənilərin Qarabağda həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində baş verən demoqrafik dəyişikliklərlə bağlı stenoqrafik məlumatlardan, həmçinin xarici müəlliflərin də əsərlərindən istifadə olunub. Qeyd etmək lazımdır ki, S.Quliyeva, əsasən işğal edilmiş rayonlar üzrə qaçqınların say dinamikasını və etnik tərkibinin elmi cəhətdən araşdırılmasına diqqət yetirmişdir.

Xarici müəlliflər arasında britaniyalı jurnalist və yazar Tomas de Vaalın 2003-cü ildə çap olunmuş “Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında” [4] kitabını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, müəllif Cənubi Qafqaza altı aylıq səfəri zamanı apardığı 120 müsahibənin materialları əsasında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin kökləri, I Qarabağ müharibəsi və regionda baş verən hadisələr haqqında obyektiv məlumat vermişdir.

1. XX əsrin 80-ci illərində azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasətinin başlanması

Hələ ötən əsrin 80-ci illərindən Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları Qərbi Azərbaycanda etnik təmizləmə ilə müşayiət olunmağa başladı. Ermənistanda “Qarabağ” komitəsi və Qarabağdakı “Krunk” təşkilatı açıq şəkildə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi uğrunda mübarizə zamanı “Ermənistan, yalnız ermənilər üçündür!” millətçi şüar səsləndirirdilər. Belə ki, Qarabağı ələ keçirə bilməyən erməni şovinistləri İrəvanda etnik təmizləmə siyasətinə üstünlük verərək azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından qovmağa başladılar. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin faciəli hadisələr zəncirinin detonatorlarından biri məhz azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi köçürülməsi oldu. 1988-ci ilin fevralın 21-də bir qrup erməni tərəfindən İrəvan məscidi yerlə yeksan edildi və həmin gün ağır müsibətlərə məruz qalmış 4 min soydaşımız Vedibasar rayonundan qarlı dağ aşırımını keçib Azərbaycana qaçmağa məcbur oldu. Ermənistanda yerli azərbaycanlı əhalinin zorakılıq, qətl və soyğunlarla müşayiət olunan total sürgünü başlandı. SSRİ Ali Sovetinin hər iki respublikada komendant saatının tətbiqi haqqında qərar qəbul etməsinə baxmayaraq, Ermənistan SSR-in rəhbər işçilərinin iştirakı ilə bir həftə ərzində, yəni noyabrın 28-dək azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan növbəti deportasiyası başa çatdırıldı. “Qarabağ” komitəsi əhalini köçməyə məcbur etmək üçün elektrik xətlərini kəsdirir, müxtəlif təzyiq vasitələri ilə ərzaq verilməsini dayandırır, təşkil etdikləri “özünümüdafiə dəstələri” dağ yolları ilə rayonları tərk edən azərbaycanlıla-

rın köçünü tez-tez atəşə tuturdular [1, s.106]. Beləliklə, noyabrın 22-dən 28-dək azərbaycanlıların yaşadığı 22 rayonda 170 sırf və 94 qarışıq yaşayış məskəni boşaldılmış, sonuncu - azərbaycanlıların yaşadığı Nüvədi kəndi 1991-ci il avqustun 8-də boşaldılmışdı [1, s.106].

Nəticədə, 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında 230 minə yaxın azərbaycanlı zorla öz ev-eşiyindən qovularaq Azərbaycana pənah gətirmişdi. Deportasiya prosesində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş kütləvi zorakılıq aktları ümumilikdə 216 nəfərin həyatını itirməsi ilə nəticələnmişdir. Rəsmi faktlara əsasən, soydaşlarımız xüsusi qəddarlıqla — 34 nəfəri ağır işgəncələr və elektrik cərəyanı, 20 nəfəri odlu silah, 15 nəfəri diri-diri yandırılma, 8-i maşınla əzilmə, 9 nəfəri yollarda qəzaya uğradılma, 7 nəfəri həkim qəsdi, 9 nəfəri infarkt, 2 nəfəri intihar nəticəsində, 52 nəfər isə aldığı ağır xəsarətlərdən və soyuqdan donaraq dünyasını dəyişmişdir [1, s.113-114]. Bu mütləq şəkildə cinayətkar hərəkətlər bilavasitə yerli partiya, dövlət və hüquq-mühafizə orqanlarının himayəsi ilə erməni millətçi silahlı qruplaşmaları tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Ermənistan hakimiyyəti 1988-ci il dekabrın 7-də özünü “türksüz respublika” elan etdi. Lakin həmin gün baş verən dəhşətli zəlzələ Spitak şəhərini yerlə yeksan etdi. Azərbaycanlı əhaliyə qarşı edilən qeyri-insani hərəkətlərə rəğmən, dekabrın 11-də zəlzələdən zərər çəkənlərə yardım üçün Azərbaycanın göndərdiyi İL-76 hərbi-nəqliyyat təyyarəsinin Gümrü ərazisində vurulması nəticəsində 76 nəfər, o cümlədən 50 azərbaycanlı, 13 ləzgi, 11 rus, 2 tatar, erməni və yəhudi həlak oldu [13, s.186]. Yalnız təyyarənin içində yük maşınının kabinəsində olan Fəxrəddin Balayev sağ qalmışdı.

2. Bakıda 1990-cı il 20 yanvar faciəsinin etno-siyasi nəticələri

Baş verən hadisələr Azərbaycanda siyasi böhranın dərinləşməsinə və iflic vəziyyətinə düşən respublika rəhbərliyinin ölkəyə nəzarəti itirməsinə səbəb oldu. 1990-cı il yanvar ayının 17-də AKP MK-nın binası qarşısındakı mitinqdə Moskvadan Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına qəti şəkildə son qoyulması, Bakı ətrafına yığılmış qoşunların Dağlıq Qarabağa sərhəd bölgələrinə göndərilməsi və s. tələblər irəli sürüldü. Bunun əksinə olaraq SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Azərbaycan SSR-in Ali Sovetinin razılığı olmadan yanvarın 19-da “Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi haqqında” fərman verdi. Həmin gün saat 19.30-da Azərbaycan televiziyasının enerji blokunun sovet əsgərləri tərəfindən partladılması əhəlinin bundan xəbərsiz qalmasına səbəb oldu. Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə SSRİ-nin güc nazirlərinin rəhbərliyi ilə Bakıda “Tayfun” əməliyyatının həyata keçirilməsi nəticəsində 147 nəfər dinc sakin öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış [3, s.344], yüzlərlə günahsız adam itkin düşmüşdü. Qanlı yanvardan dərslər alan Azərbaycan xalqı fəvqəladə vəziyyət şəraitində müstəqillik uğrunda mübarizəni dinc siyasi vasitələrlə davam etdirməyi qərara aldı. Ar-

tıq “Dağlıq Qarabağ problemi” ətrafında birləşən siyasi qruplar bu məsələnin yalnız Azərbaycanın müstəqillik qazandığı təqdirdə həll oluna biləcəyini yəqin etmişdilər.

Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin Moskvada 1991-ci ilin avqust ayında dövlət çevrilişi cəhdi SSRİ-nin süqutunu sürətləndirdi. Dekabrın 8-də Brest şəhəri yaxınlığında Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarusiya respublikalarının prezidentlərinin “Müstəqil Dövlətlər Birliyi”nin yaradılması haqqında “Belovejsk sazişi”ni imzalamaları SSRİ-nin təşkili ilə əlaqədar 1922-ci il 30 dekabr müqaviləsinin qüvvədən düşməsi demək idi. Daha sonra Brest “üçlüyü”nə Aşqabad “beşliyi”nin və Ermənistanın da qoşulması ilə Müstəqil Dövlətlər Birliyi yaradılmış oldu. Zətən iyul ayından başlayaraq müttəfiq respublikalar öz müstəqilliklərini elan etmişdilər. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il avqustun 30-da keçirilən növbədənənar sessiyasında da respublikanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında “Bəyannamə” qəbul edilmişdi. Bu zaman Dağlıq Qarabağdakı sovet hərbi qüvvələri idarəolunmaz vəziyyətə düşdüyündən ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasətinin həyata keçirilməsində onlar da iştirak edirdilər.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin “Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı”nı qəbul etməsi ilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi daha da kəskinləşdi. Noyabrın 20-də Dağlıq Qarabağa sülh missiyası ilə gedən Azərbaycan Respublikasının Dövlət katibi Tofiq İsmayılovun və digər rəhbər işçilərin Qazaxıstan Respublikası Daxili işlər nazirinin müavini Saylau Serikov və Rusiyadan olan nümayəndələrlə birlikdə olduqları hərbi helikopterin Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında, Ağdam rayonunun Mərzili kəndi ərazisində erməni silahlı qüvvələri tərəfindən vurulması nəticəsində 22 nəfər həlak oldu [10].

Qarabağın dağlıq hissəsində fəaliyyətini genişləndirən Ermənistanın, sentyabrın 2-də qəbul etdiyi “Dağlıq Qarabağ Respublikası” adlı qurumun yaradılması haqqında qərarına cavab olaraq, Azərbaycan parlamenti noyabrın 26-da “Azərbaycan və erməni xalqları arasında milli ədavət yaratmaq və dərinləşdirmək faktoru kimi” Dağlıq Qarabağın vilayət statusunu ləğv edən qanun qəbul etdi [5, s.153].

Beləliklə, Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu, bir tərəfdən daxilə gedən hakimiyyət uğrunda mübarizə, digər tərəfdən isə etnik təmizləmə ilə müşayiət olunan erməni işğalı şəraitində gedirdi. Azərbaycan Respublikası 14 beynəlxalq təşkilata, o cümlədən BMT, İslam Konfransı Təşkilatı və s. üzv olsa da, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli üçün dünya dövlətlərinin lazımi dəstəyini ala bilmədi [11, s.109].

3. Birinci Qarabağ müharibəsi və Xocalı soyqırımı

SSRİ dağıldıqdan sonra da Ermənistan Respublikasının əsrlərlə davam edərək, Azərbaycana qarşı etnik təmizləmə ilə müşayiət olunan ərazi iddia-

larından əl çəkməməsi Birinci Qarabağ müharibəsinə səbəb oldu. Erməni silahlı dəstələri 1991-ci ilin sentyabrından başlayaraq Yuxarı Qarabağda yerləşən sovet ordusu hissələri şəxsi heyəti və döyüş texnikasının köməyi ilə azərbaycanlıları öz torpaqlarından qovaraq, kəndləri yandırır viran qoymağa başladılar. 1992-ci ildə artıq Dağlıq Qarabağın 65 min azərbaycanlı vətəndaşı yaşayan 53 kəndi ermənilər tərəfindən boşaldılmışdı [9, s.157].

Getdikcə geniş vüsət alan münaqişə müharibəyə çevrildi. Erməni hərbi hissələri Rusiya qoşununun köməyi ilə azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə hücumu genişləndirdi. Onlar 1992-ci il yanvarın 15-də Kərkicahan, fevralın 10-da Malıbəyli, Quşçular kəndlərini ələ keçirərək əhalini qırır, qaçqına çevirir, Şuşa və Laçının mühasirəsini daraldırdılar. Azərbaycan ordusunun Şuşanın mühasirəsini Daşaltı tərəfdən yarmaq üçün keçirdiyi əməliyyat tam uğursuzluqla nəticələndi. Satqın bələdçilərin bir ekipajı əsgər və zirehli maşınları minalanmış əraziyə salmaları ordunun böyük tələfat verməsinə: 33 nəfərin həlak olmasına, 34 nəfərin itkin düşməsinə və 36 nəfərin yaralanmasına səbəb oldu [2, s.72]. Ermənilər fevralın ortalarında yenidən Qaradağlı kəndinə hücumə keçərək, dörd gün davam edən qanlı döyüşlərdən sonra kəndin 92 nəfər müdafiəçisini və 54 sakini vəhşicəsinə öldürüb silos quyusuna atdılar, qalanını isə əsir götürdülər [2, s.72].

Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri, Rusiya ordusunun Xankəndindəki 366-cı motoatıcı alayı, xarici ölkələrdən gətirilmiş mızdıqlı quldurlar uzun müddət mühasirədə olan Xocalıya hücum etdilər və ilk zərbə hava limanına vuruldu. Güclü artilleriya hazırlığından sonra düşmən tankları, zirehli maşınlar şəhərə soxuldu, küçə döyüşləri başladı. Şəhərin müdafiəçiləri azsaylı və pis silahlanmış olsalar da, mərdliklə vuruşdular. Həmin dəhşətli gecə ermənilər nə uşaqlara, nə qocalara, nə də qadınlara aman verməyərək onları görünməmiş vəhşiliklə qətlə yetirdilər. Xocalı döyüşündə yüzlərlə adam həlak oldu, yaralandı, əsir götürüldü, şəhər yandırıldı. Sağ qalanların bir hissəsi, əsasən qadınlar, qocalar və uşaqlar şəhərin şimal-şərq istiqamətində iki yolla Ağdama tərəf qaçmağa başladılar. Qanlı, şaxtılı gecəni ayaqyalın, başıaçıq meşədə keçirən qadınların çoxunu don vurdu, yaralıların əksəriyyəti öldü. Xocalıdan 6-7 km aralı Qaraqaya adlı yerdə sağ qalanlar meşədən çıxarkən pusquda durmuş erməni silahlı dəstələri tərəfindən atəşə tutuldular. Rəsmi məlumatlara görə, 613 nəfər Xocalı sakini olan Azərbaycan türkü məhv edildi, 1275 nəfər dinc sakin girov götürüldü, onlardan 150 nəfərin taleyi hələ də məlum deyil, 1000 nəfər müxtəlif dərəcəli yara aldı, 106 nəfər qadın, 83 nəfər azyaşlı uşaq, 70 nəfər qoca öldürüldü, 8 ailə bütünlüklə məhv edildi [9, s.158]. Nəticədə XX əsrin faciəsi baş verdi. 6 min nəfər azərbaycanlı əhalisi olan Xocalı şəhəri bir gecədə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən rus qoşununun köməyi ilə darmadağın edildi. Bu hərbi-siyasi cinayət zamanı 25 uşaq hər iki valideynini, 224 uşaq

isə valideyinlərindən birini itirdi, 56 nəfər xüsusi amansızlıq və qəddarlıqla öldürüldü [9 s.163].

Litvalı hərbi jurnalist Riçardas Lapaitis Azərbaycan xalqının başına gətirilən fəlakətlərə Xocalı soyqırımını zamanı şəxsən şahid olduğunu, işğaldan azad edilmiş Ağdam, Füzuli, Şuşa və digər ərazilərdə ermənilərin məs-cidlərə, tarixi abidələrə qarşı törətdikləri vandalizmi lentə alaraq, çəkdiyi sə-nədli filmləri, həm də mətbuatdakı yazıları ilə beynəlxalq ictimaiyyətə çat-dırmışdır. Qərbi Azərbaycanlılarla görüşü zamanı onların yaşadıkları ağrı-acı və doğma yurdlarından deportasiya olunmaları barədə də araşdırmalar aparacağını bildirmişdir.

Xocalı soyqırımının Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyəti gərginləş-dirməsi, hakimiyyət boşluğunun yaranması, siyasi qüvvələr arasında müba-rizənin genişlənməsi, hərbi müdafiə dəstələrinə nəzarətin zəifləməsi may ayında alınmaz qala olan Şuşanın və Laçının Ermənistan ordusu tərəfindən işğalına səbəb oldu. Müstəqil daxili və xarici siyasət yeridən Azərbaycan Respublikasına təzyiq göstərərək onu MDB-yə qoşulmağa məcbur etmək və ordusunu yenidən Azərbaycana yeritmək üçün Rusiya artıq açıq şəkildə Er-mənistanı dəstəkləməyə başladı. Xocalı faciəsi respublikada siyasi gərginli-yi artırdı və prezident A.Mütəllibov istefa verməyə məcbur oldu. Ölkədə ha-kimiyyət uğrunda mübarizənin genişlənməsi, nəzarətsiz silahlı dəstələrin müdafiə qabiliyyətinin aşağı olması 1992-ci il may ayının 8-də Şuşanın, on gün sonra isə Laçının Ermənistan ordusu tərəfindən işğalına səbəb oldu. Şu-şa uğrunda gedən döyüşlərdə 1860 azərbaycanlı yaralandı, 480 nəfər şəhid oldu, 22 min nəfər dinc sakin öz dədə-baba yurdundan didərgin düşdü [12]. Respublikanın belə bir çətin vəziyyətində keçirilən yeni prezident seçkiləri zamanı hakimiyyətə gələn Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin lideri Əbülfəz Elçi-bəy nə ölkə daxilində sabitliyi bərpa edə, nə də erməni işğallarını dayandıra bildi. Xalq Cəbhəsi hökuməti respublikanın üzərini almış parçalanma və və-təndaş müharibəsi təhlükəsinin qarşısını almaqda aciz idi. Nəticədə 1993-cü il aprel 3-də Kəlbəcər düşmən tərəfindən işğal olundu. Azərbaycan silahlı qüvvələri geri çəkilməklə respublika rəhbərliyinin laqeydliyi üzündən əhali-nin bölgədən vaxtında çıxarılması mümkün olmadı və 15 min nəfərə qədər dinc sakin erməni təcavüzkarlarının əlinə keçdi [2, s.77]. Ermənilər işləyə bilməyən qadınları, qocalar və uşaqları yerindəcə güllələyirdilər.

Hələ 1992-ci ilin yazında Dağlıq Qarabağ münaqişəsini həll etmək üçün ATƏM-in Minsk qrupu yaradıldı. Qrupun həmsədrləri ermənipərəst si-yasət yürüdən ABŞ, Fransa və Rusiya idi. Əvvəlcədən məlum idi ki, bu dövlətlər münaqişənin obyektiv, ədalətli həllində maraqlı deyildi. Hakimi-yət isə geosiyasi məkanda respublikanın sərvətlərinə göz dikən xarici siyasi qüvvələri neytrallaşdırmaq əvəzinə məsuliyyətsiz bəyanatlar verərək qonşu dövlətlərlə münasibətləri daha da kəskinləşdirirdilər. Azərbaycanı Ermənis-

tanı blokadaya almaqda günahlandıran ABŞ konqresi 1992-ci ilin oktyabrında "Azadlığı müdafiə aktı"na 907 sayılı əlavə ilə Azərbaycana dövlət səviyyəsində yardım göstərilməsinə ciddi məhdudiyyətlər qoydu. Halbuki təcavüzkar Ermənistanı ABŞ milyonlarla dollar yardım edirdi.

1993-cü ilin yayında və payızında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə yeni qəsdlər edildi. Düşmən ölkədəki siyasi böhrandan istifadə edərək güclü hücum keçdi. İyulun 23-də, əsasən yerli özünümüdafiə dəstələrinin gücü ilə 43 gün düşmənlə qanlı döyüşlər aparmış Ağdam şəhəri erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olundu. Yerli hərbi hissələrin təxribatı nəticəsində avqustun 25-də Cəbrayıl və Füzuli, avqustun 31-də Qubadlı rayonları da işğala məruz qaldılar. Mühəsirəyə düşmüş Zəngilan rayonu oktyabrın 27-də düşmən əlinə keçdi. Mühəribədə 20 min azərbaycanlı şəhid olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 5 min nəfər əlil olmuş [2. s.83], qaçqın və köçkünlərin sayı milyonu keçmişdi. Rəsmi məlumata görə, erməni işğalçıları tərəfindən 4861 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 314 qadın, 58 uşaq və 255 qoca əsir və girov götürmüşdü [2, s.83]. Ermənilər əsir və girovların həqiqi sayını beynəlxalq humanitar təşkilatlardan gizlədir, onlarla qeyri-insani, amansız rəftar edir, qul kimi işlədir, təhqir edir, alçaldırdılar. 1991-1995-ci illərdə Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin yaxından köməyi ilə 400-dən çox azərbaycanlı əsir geri qaytarıldı. ATƏT tərəfləri əsir və girovları dərhal qeyd-şərtsiz azad etməyə çağırdı. 1995-ci ilin aprel-may aylarında Azərbaycan birtərəfli qaydada 152 əsir və girovu azad etdiyi halda, Ermənistan cəmi 22 əsiri qaytardı.

Azərbaycanı bu cür siyasi böhran, vətəndaş müharibəsi və ərazi cəhətdən parçalanmadan, məhz böyük siyasətçi, dövlət xadimi Heydər Əliyevin 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməsi ilə hakimiyyətə qayıdışı xilas etdi. Respublikada yaranmış mürəkkəb siyasi prosesləri idarə etməkdə aciz olan prezident Ə.Elçibəyin iyunun 17-dən 18-nə keçən gecə doğulduğu Kələki kəndinə köçməsi, oktyabrın 3-də keçirilən növbədənənkənar seçkilərdə H.Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsinə səbəb oldu. Təcrübəli dövlət xadimi H.Əliyev prezident seçildəndən sonra ilk növbədə ordu quruculuğu və daxili sabitliyin bərqərar olması istiqamətində ardıcıl addımlar atdı. Düşmənin genişlənməkdə olan hücumlarının qarşısını almaq üçün Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında 1994-cü il mayın 8-də Bişkek protokolu imzalandı. Mayın 12-də atəşkəs elan olundu. Lakin Ermənistan tərəfi mütəmadi olaraq atəşkəsi pozur və hər iki tərəf canlı itki verirdi. Bu isə nə beynəlxalq təşkilatları, nə də ATƏT-in Minsk qrupunu narahat etmirdi. Onlar hər iki tərəfə sülh çağırışı etməklə, əslində münaqişəni dondurmağa çalışır və təbii ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi barədə düşünmürdülər.

XXI əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan Respublikası sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi və müasir silahlarla təchiz olunmuş hərbi-siyasi qüdrətinə

görə regionun aparıcı dövlətinə çevrildi. İstər 2016-cı ilin Aprel döyüşləri və 2018-ci ilin may ayında Naxçıvanda “Günnüt” əməliyyatı, istərsə də 2020-ci ilin iyul ayında Tovuz döyüşləri torpaqlarımızın yalnız müharibə yolu ilə işğaldan azad oluna biləcəyini sübut etdi. Ermənistan ordusunun bu döyüşlərdə ağır məğlubiyyətə uğramasına baxmayaraq, geri çəkilmək niyyəti yox idi. 2020-ci ilin iyul ayının 12-dən 17-nə qədər davam edən Tovuz döyüşlərində düşmən hücumlarının qarşısını alarkən 12 nəfər hərbi qulluqçu şəhidlik zirvəsinə ucaldı: general - mayor Polad Həşimov, polkovnik İlqar Mirzəyev və daha 5 zabit şəhid oldu [3, s.398]. Məhz bu qəhrəmanlar Vətən müharibəsinin simvoluna çevrildilər. Həmin il sentyabrın 27-də Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə respublikada hərbi vəziyyət və qismən hərbi səfərbərlik elan olundu. Azərbaycan Ordusu 44 gün ərzində Zəfər epopeyasını yazaraq, oktyabrın 3-də Tərtərin strateji əhəmiyyətli Madağiz kəndini, oktyabrın 4-də Cəbrayıl şəhərini, oktyabrın 9-da Hadrut qəsəbəsini, oktyabrın 17-də Füzuli şəhərini işğaldan azad etdi. Oktyabrın 18-də Xudafərin körpüsündə Azərbaycan Bayrağının qaldırılması tarixi əlamətdar hadisə oldu. Müzəffər Azərbaycan Ordusu oktyabrın 20-də Zəngilan, 25-də isə Qubadlı şəhərlərini erməni işğalından azad etdi. Azərbaycanın və bütün Qarabağın incisi olan Şuşa şəhərinin azad edilməsi üçün müharibələr tarixində analoqu olmayan xüsusi bir əməliyyat planı hazırlanmışdı. Noyabrın 8-də Xüsusi Təyinatlı qüvvələr düşmənin gözləmədiyi yerdən – iplərlə qayalara dırmaşaraq bir neçə istiqamətdən Şuşaya daxil oldular. Yüzlərlə şəhid verən igid Azərbaycan ordusu Qarabağın tacı olan Şuşanı azad etdi.

Həmin gün Şəhidlər Xiyabanını ziyarət edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Şuşa şəhərini azad etdiyini elan etdi: “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi!... Biz tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq... Əziz Şuşa sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!” [12].

Beləliklə, 3 min şəhid, 11 min müxtəlif dərəcəli ağır yara almış qazinin və yüzlərlə dinc əhalinin həlak olduğu və yaralandığı 44 günlük Vətən müharibəsi 2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin imzaladıqları Bəyanat ilə başa çatdı. Bəyanat imzalandıqdan sonra noyabrın 20-də Ağdam, noyabrın 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də Laçın rayonları Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən boşaldılaraq, işğaldan azad edildi. Təəssüf ki, ermənilər tarixi ərazilərimizi tərk edərkən də vandalizm nümayiş etdirərək, evlərin qapı-pəncərələrini söküb aparmış, evləri yandırmış, meşələrin ağaclarını qırıb Ermənistanına daşımışdılar. Ermənilər işğal etdikləri ərazilərdə yaşayan insanları

qətl etmək və didərgin salmaqla qalmamış, kənd və şəhərləri dağıtmış, azərbaycanlılara aid bütün mədəni irsi məhv etmişlər.

Dövlət başçısının işğalla yanaşı, etnik təmizləmə faktını dəfələrlə vurğulaması münaqişənin həllində Azərbaycanın haqlı mövqeyini sübut edən əsas faktordur. Azərbaycanlıların XX əsrdə indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycandan və digər işğal edilmiş ərazilərdən deportasiyası, etnik təmizləməyə məruz qalması beynəlxalq və regional təşkilatların qəbul etdikləri qərarlarda öz əksini tapmışdır. BMT-nin Qaçqınlar Komitəsinin məlumatına əsasən Azərbaycan dünyada qaçqın və məcburi köçkün əhalisinin ümumi əhalinin say nisbətinə görə birinci yerdədir [7, s.438].

Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı şəkildə həyata keçirdiyi son etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində, tarixən bu ərazidə yaşamış 250 min nəfər azərbaycanlı son nəfərinədək öz doğma yurdlarından zorla qovulmuş və Azərbaycana pənah gətirmişdir. Eyni zamanda, 1990-cı ildə Mərkəzi Asiyadan didərgin salınmış 50 min nəfərədək məhsəti türkü də ölkədə sığınacaq tapmışdır. Bu illərdə Qarabağın dağlıq hissəsinin 126 yaşayış məntəqəsindən azərbaycanlı əhali zorla çıxarılmış, ardınca ətraf 7 rayon daxil olmaqla respublika torpaqlarının 20%-nin işğala məruz qalması ilə 788.950 nəfər azərbaycanlı məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Ev-eşiyindən məhrum olan bu əhali respublikanın 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox sıx məskunlaşma obyektində müvəqqəti yerləşmişdir ki, bu da ölkə daxilində ənənəvi məskunlaşma strukturunu ciddi şəkildə dəyişmişdir [6].

Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə xalqımızın qarşılaşdığı insan itkiləri və demoqrafik fəsadlar özünü kəskin şəkildə göstərmişdir. Belə ki, dövrün hərbi-siyasi böhranı fonunda 4852 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 54 uşaq, 323 qadın və 410 qoca itkin düşmüşdür [6]. Onlardan 1368 nəfəri (169 uşaq, 338 qadın, 286 qoca) sonradan əsirlikdən azad edilsə də, 18 uşaq, 46 qadın və 69 qoca daxil olmaqla 783 nəfər əsirlikdə qalmış, Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin məlumatlarına görə isə 439 nəfər əsirlikdə həyatını itirmişdir. Baş verən bu kütləvi itkilərə və məcburi köçkünlüyün gətirdiyi ağır sosial-psixoloji gərginliklərə baxmayaraq, Azərbaycan əhalisinin təbii artım potensialı dayanıqlı bərpa olunma qabiliyyətini nümayiş etdirmişdir.

Bu dayanıqlılığın bariz nümunəsi olaraq, işğala məruz qalmış Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Tərtər, Şuşa, Zəngilan və Xankəndi rayonlarından olan əhalinin say dinamikasında 1989-2019-cu illərdə davamlı artım qeydə alınmışdır. Belə ki, bu rayonların qeydiyyatında olan əhalinin ümumi sayı 1989-cu ildəki 550,7 min nəfərdən artaraq 1999-cu ildə 726,854 minə, 2009-cu ildə 835 minə, 2019-cu ildə isə 938,7 min nəfərə çatmışdır (Statistik rəqəmlər dos.Səidə Quliyevanın tərtib etdiyi cədvəl əsasında hesablanmışdır) [8, s.122]. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı da həm dinc əhali, həm də döyüşçülər arasında yüzlərlə şəhid veril-

məsinə rəğmən, I və II Qarabağ müharibələri ilə əlaqədar siyasi, iqtisadi, sosial və psixoloji gərginliklərə baxmayaraq azərbaycanlılar arasında artım yüksək olmuşdur. Bütövlükdə respublika əhalisində olduğu kimi, işğaldan azad olunmuş ərazilərin əhalisi arasında da artım tempi qorunmuşdur.

Yekun. Aparılan tarixi-demoqrafik təhlillər göstərir ki, Ermənistanın destruktiv siyasəti Azərbaycan əhalisinin ümumi sayında kəskin azalmaya nail ola bilməmiş, əksinə, təcavüzkar tərəfin özü ağır depopulyasiya böhranı ilə üzləşmişdir. Bu gün uğurla davam edən “Böyük Qayıdış” proqramı Birinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində didərgin düşən 600 min nəfərdən çox əhalinin və ümumilikdə 1 milyona yaxın qaçqın və köçkünün mərhələli şəkildə öz doğma ocaqlarına qayıtmasını təmin etməklə, regionun tarixi demoqrafik mühitini yenidən bərpa edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. – Bakı: Qartal, - 1998, - 279 s.
2. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. – Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, - 2001, - 280 s.
3. Azərbaycan tarixi. M.Abdullayevin redaktorluğu ilə. - Bakı: Füyuzat, - 2024, - 448 s.
4. De Waal, T. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war / T. De Waal. – New York: New York University Press, - 2003. – 337 p.
5. İsgəndərov A. Birinci Qarabağ müharibəsi və onun məğlubiyyət səbəbləri//Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər epopeyası. – Bakı: AzəriPoliqrafiya, - 2021, - 600 s.
6. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər// <https://azerbaijan.az> -03.04.2026
7. Quliyeva S. 44 günlük Vətən müharibəsi tarixi ədalətin bərpasıdır//Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər epopeyası. – Bakı: AzəriPoliqrafiya, - 2021, - 600 s.
8. Quliyeva S. Ermənistan tərəfindən XX əsrin sonlarında işğal edilmiş Azərbaycan rayonlarının əhalisinin say dinamikası barədə //Tarix və onun problemləri. N4. – Bakı: - 2020, - s.120-124.
9. Məmmədova H. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: tarixi-siyasi aspektləri və tənzimlənməsi prosesi. (Dərs vəsaiti). - Bakı: Şirvanəşr, - 2017, - 261 s.
10. “Soviet Air Crash Kills 20 on Peace Mission“ [//www.nytimes.com](http://www.nytimes.com). The New York Times. Archived from the original on 22 january 2018. İstifadə tarixi 25.05.2026
11. Süleymanova S.Y. Azərbaycan Respublikası qloballaşma dövründə//Müstəqillik illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı Respublika elmi konfransının materialları (13-14 oktyabr 2016-cı il), - Sumqayıt, - 2016, - s.108-111
12. Şuşanı işğal–“Süqut”//Sənədli film (04.03.2017)//<https://www.youtube.com/watch?v=O-SOBrqbcSs>.25.09.2021
13. Verdiyeva H.Y., Əlizadə C.Ş. İrəvan məkanında azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə: tarixi və hüquqi aspektdə. - Bakı, - 2020, - 218 s.

ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИКИ ЭТНИЧЕСКИХ ЧИСТОК АРМЯН ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В 80-90-е ГОДЫ XX ВЕКА НА ДЕМОГРАФИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ

Севда Ю. СУЛЕЙМАНОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена весьма актуальной теме: влиянию территориальных претензий армян к Азербайджану в 80-90-х годах XX века, сопровождавшихся национальными конфликтами, войнами и геноцидом нашего народа, на демографическую ситуацию в стране. В результате Первой Карабахской войны было оккупировано 20% территории страны, около миллиона человек были вынуждены покинуть свои дома, погибло 20 тысяч человек, а во Второй Карабахской войне погибло 3 тысячи человек, что, несомненно, негативно сказалось на росте населения. С другой стороны, в ноябре 1988 года очередная депортация более 250 000 азербайджанцев с территории Армянской ССР площадью 7 500 кв. км под предлогом «очищения территории от турок» также, естественно, привела к демографическим изменениям в обеих республиках. Сравнительный анализ статистических материалов позволил сделать вывод, что, несмотря на убийство более 25 000 наших граждан армянскими вандалами за 30 лет, общая численность населения не претерпела резкого сокращения, в то время как население республики-агрессора, наоборот, сократилось вдвое.

Ключевые слова: Этническая чистка, демографическая ситуация, Карабахская война, Ходжалинский геноцид, большое возвращение

THE IMPACT OF THE ETHNIC CLEANSING POLICY OF ARMENIANS AGAINST AZERBAIJANS IN THE 80s-90s OF THE 20th CENTURY ON THE DEMOGRAPHIC SITUATION

Sevda Yu. SULEYMANOVA

SUMMARY

The article is devoted to a very topical topic, the impact of the territorial claims made by Armenians against Azerbaijan in the 80s-90s of the 20th century, accompanied by national conflict, war and genocide of our people, on the demographic situation in the country. As a result of the First Karabakh War, 20% of the country's territory was occupied, about a million people were displaced from their homes, 20 thousand martyrs were killed, and 3 thousand were killed in the Second Karabakh War, which undoubtedly had a negative impact on population growth. On the other hand, in November 1988 the recent deportation of more than 250,000 Azerbaijanis from 7,500 sq. km of the Armenian SSR under the guise of "cleansing the territory of the Turks" also naturally led to demographic changes in both republics. A comparative analysis of statistical materials has led to the conclusion that, despite the murder of more than 25,000 of our people by Armenian vandals over a period of 30 years, the total population did not undergo a sharp decrease, while the population of the aggressor republic, on the contrary, decreased by half.

Keywords: Ethnic cleansing, demographic situation, Karabakh war, Khojaly genocide, great return

QARABAĞIN İSLAM ARXEOLoji MEMARLIĞI

Tarix M. DOSTİYEV*

Məqalədə Bərdə, Öranqala, Qalatəpə şəhər yerlərində və Şeyx Babi xanəqahında aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələrinə əsaslanmaqla düzən Qarabağın orta əsr müsəlman memarlığı araşdırılır. Öranqalada keçən əsrin 50-60-cı illərində aparılan arxeoloji qazıntılar, xüsusilə uğurlu olmuş, Qarabağda orta əsr şəhərsalması üzrə, şəhər istehkamları, ictimai və yaşayış binaları, şəhər abadlığının rekonstruksiyası üçün zəngin informasiya vermişdir. Şeyx Babi abidəsində aparılan arxeoloji qazıntılar Qarabağda sufizm yayılması, monqol dövrü xanəqahının memarlığının səciyyəsi baxımında xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Arran memarlıq məktəbinin mərkəzləri olmuş Bərdə, Beyləqan və Yunan kimi orta əsr şəhərlərində bismiş kərpic başlıca inşaat materialı idi. Araşdırmada multidissiplinar metodlar: arxeoloji, tarixi və memarlıq metodlarından, həmçinin müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Məqalədə ilk dəfə olaraq arxeoloji qazıntıların nəticələrinə əsaslanmaqla düzən Qarabağın memarlıq kompleksləri sistemləşdirilmiş və tipologiyası verilmiş, onların Azərbaycan memarlığında yeri və əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, arxeoloji memarlıq, orta əsrlər, müsəlman mədəniyyəti

<https://doi.org/10.30546/458901.2026.01.1092>

Giriş. İslamın zühuru, Xilafətin yaranması, ərəb fəthləri və İslamın yayılması dünya tarixində köklü, sistemli dəyişikliklərə səbəb olan epoxial hadisələrdən hesab olunur. İslam mədəniyyətinin təşəkkülü və inkişafı ilə müsəlman ölkələri coğrafiyasında, o cümlədən Azərbaycanın maddi mədəniyyətində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Arxeoloji tədqiqatlar islamaqədərki maddi mədəniyyətin transformasiya olunaraq yeni ideologiyaya uyğunlaşması, yerli ənənələr və innovasiyaların uğurlu çulğalaşması nəticəsində parlaq islam mədəniyyətinin təşəkkül tapmasını izləməyə imkan verir. Erkən islam dövründə (VIII-X əsrlər) formalaşan müsəlman şəhəri İslamın və müsəlman mədəniyyətinin yayılmasında və inkişafında başlıca mərkəzlər idi.

Bərdə, Beyləqan, Yunan və digər Qarabağ şəhərləri Azərbaycanın, ümumilikdə isə Yaxın və Orta Şərqi müsəlman şəhərlərinin keçdiyi inkişaf yolunu keçmiş, oxşar səciyyəvi topoqrafik hissələrə malik olmuşdur. Şəhərlərdə monumental tikililərin yeni tipləri: şəhər sakinlərinin elliklə namaz qılmasına imkan verən məscidləri, möhəllə sakinlərinin başlıca ibadət yeri olan

* Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru; tarixdostiyev2020@gmail.com; ORCID ID:0000-0002-9472-2885

məhəllə məscidləri, göylərə ucalan minarələr, təhsil ocaqları olan mədrəsələr, zəngin kitabxanalar, örtülü bazarlar, ictimai hamamlar və s. inşa edilirdi. Dini binalar – məscidlər, minarələr, mədrəsələr, türbələr şəhər landşaftında hakim mövqeyə malik idilər. Məhz bu binalar müsəlman şəhərinin simasını müəyyənləşdirirdi [2].

Hazırda İslam arxeologiyası texnoloji, konseptual və metodoloji baxımdan Arxeologiyanın xüsusi istiqaməti olaraq İslam sivilizasiya ilə bağlı dini binaların təhlilindən başlamış insanların gündəlik həyat məkanlarına, məişətinə, sənətkar məhəllələrinə, ticarət obyektlərinə qədər müxtəlif elmi məsələlərin həllini hədəfləyir [13].

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Qarabağın İslam memarlığının öyrənilməsində orta əsr şəhərlərinin arxeoloji tədqiqinin nəticələri müstəsna dərəcədə elmi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz Örenqala (Beyləqan), Qalatəpə (Yunan) şəhər yerlərində, eləcə də Bərdə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar Qarabağın İslam memarlığına dair maraqlı kompleksləri tədqiqatçıların sərəncamına vermişdir. Örenqala (Beyləqan), Qalatəpə (Yunan) şəhər yerlərinin üzərində müasir yaşayış massivlərinin, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinin olmaması bu abidələrdə genişmiqyaslı arxeoloji qazıntıların aparılması üçün əlverişli zəmin yaratmış, keçən əsrin 50-60-cı illərində genişmiqyaslı, yüksək elmi səviyyədə aparılan arxeoloji qazıntılarla Beyləqan şəhəri tədqiq olunmuş, memarlığı üzrə maraqlı komplekslər üzə çıxarılmışdır. Qalatəpədə əsaslı arxeoloji qazıntılar 2008-ci ildən başlanılmış, üst mədəni təbəqədə İslam maddi mədəniyyətinə dair qalıqlar öyrənilmişdir.

Tarixi şəhərlərin, o cümlədən Bərdənin arxeoloji tədqiqinin özünəməxsus çətinlikləri, eləcə də üstünlükləri vardır. Tarixi şəhərlərdə arxeoloji tədqiqatların müəyyən tələblər çərçivəsində aparılması çətinliyi, arxeoloji obyektlərin təbiət, antropogen və texnogen təsirlərə daha çox məruz qalması ilə yanaşı onun özünəməxsus bəzi üstünlükləri də vardır. Məlum olduğu kimi tarixi şəhərlər uzun təkamül yolu keçərək bu günümüze gəlib çatmışlar. Tarixi inkişafın hər bir mərhələsində cəmiyyət onu öz ehtiyaclarına, maddi-texniki səviyyəsinə və estetik görüşlərinə uyğunlaşdırmağa çalışmış, müvafiq olaraq onu yenidən qurmuşdur. Tarixi şəhərin özünəməxsus silueti idarəki əhəmiyyət kəsb etməklə keçmiş dövrün dərk olunmasına kömək edir [4, 46; 9, 32-34]. Bu aspektdə Bərdə şəhərinin məqsədyönlü, sistemli arxeoloji tədqiqinin təşkili Qarabağın, bütövlükdə Azərbaycanın müsəlman şəhərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli ola bilər və Cənubi Qafqazda erkən müsəlman şəhərinin təşəkkülü probleminin ümdə məsələlərinin həllinə imkan yaradar. Hazırda Bərdə şəhərinin arxeoloji qazıntılarla öyrənilmə səviyyəsini qaneedici hesab etmək mümkün deyil [5, 147].

Fizuli rayonunun Babı kəndi ərazisində yerləşən, ərazisində 1939-1940 və 2011-2012-ci illərdə arxeoloji qazıntı aparılmış Şeyx Babi Yaqub

xənağahı kompleksi monqol dövründə Qarabağda sufizmin yayılması və sufizmlə bağlı memarlıq abidələrinin səciyyəsi baxımında mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir [1].

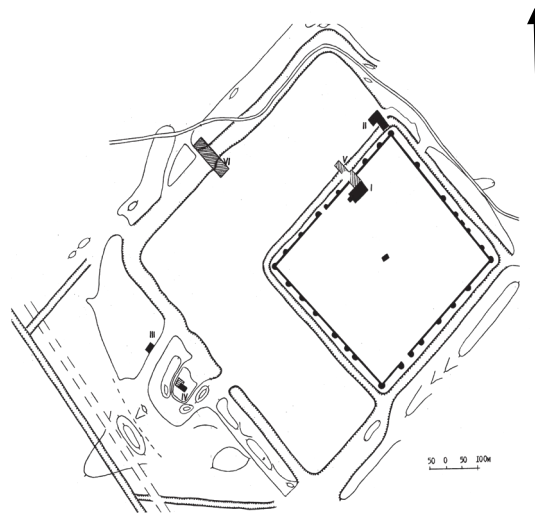
Şəhərlərin topoqrafiyası. Müsəlman Şərqi digər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda da şəhər topoqrafiyası üçün üçpilləli – narinqala, şəhristan və rabaddan ibarət quruluş səciyyəvi idi [3, 55-56]. Şəhristandan bayırda sənətkar məhəllələrinin cəmləşdiyi rabadın formalaşması prosesinin ərəb istilasından sonra, VII əsrin ikinci yarısından başlanıldığı və IX əsrə qədər davam etdiyi bildirilir. Artıq X əsrdə Bərdə, Beyləqan şəhərləri üçün rabad xarakterik topoqrafik hissə idi.

Örənqala şəhər yerində aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Beyləqan şəhərinin şəhristanı planda dördbucaqlı olub küncləri cəhətlərə yönəlmişdir (şəkil 1, 1). Şəhristandan cənub-qərbdə cəmləşən geniş ərazili təpələr və çökəkliklər sənətkarlar məhəllələrinin - rabadın qalıqlarıdır. Qərbdə bu təpələr 2,5 km uzanır və Mil-Minarənin xarabalıqlarına qədər davam edir [6, 8]. A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində Mil-Minarənin yazılı təsvirini verməsi bu İslam memarlığı abidəsinin, görünür, Səlcuq mil minarələri tipində qoşa minarənin XIX əsrin ortalarında birinin yarıuçuq halda mövcudluğunu təsdiqləməyə əsas verir [17, 83]. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan memarlıq bəzəkləri – kaşı nümunələri Mil Minarə kompleksinin Azərbaycan Atabəyləri hakimiyyəti dövründə ucaldığını ehtimal etməyə əsas verir.

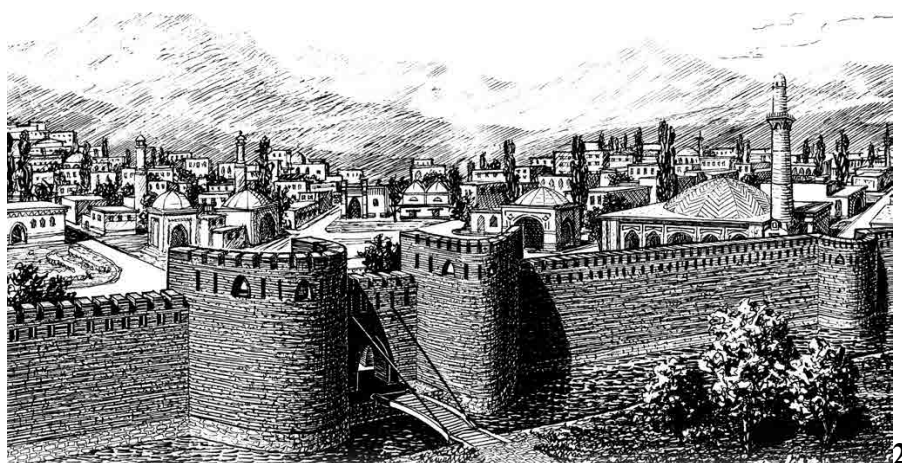
Şəhər istehkamları. Şəhərlərin müdafiəsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Beyləqan şəhərinin çiy kərpicdən qala divarları IX əsrin ikinci yarısında təmir olunmuş, yenidən qurulmuşdu. XI-XII əsrlərdə 6 m enində olan möhrə, çiy kərpic qala divarının hər iki üzünə bişmiş kərpiclə üzlük vurulmuş, şəhər darvazası, xüsusilə yüksək bədii tərtibatlı bəzəkli hörgü ilə fərqləndirilmişdir. Belə ki, bişmiş kərpiclə çox gözəl üzlənmiş darvaza bürclərində qırmızı kərpic cərgələri, ağ kirəc məhlullu xətləri və kərpiclər arasında düzəldilmiş işıq-kölgə salan oyuqlar, bütövlükdə, darvaza tikinti kompleksinə xüsusi yaraşır [6, 46-47].

2013-cü ildə Qalatəpənin narinqalasının cənub hissəsində 24 m məsafədə bişmiş kərpiclərdən 4 m enində inşa olunmuş orta əsrlərə aid qala divarının qalıqları aşkara çıxarılaraq tədqiq olunmuşdur [7, 228].

Şəhərlərin müdafiə kompleksinə qala divarlarını bayırdan müşayiət edən qala xəndəyi də daxil idi. Qala xəndəkləri təhlükə olduqda yaxından axan çay, arx və ya kanalın suyu ilə doldurulurdu. Darvazadan xaricə əlaqə xüsusi körpü vasitəsilə saxlanılırdı: gündüzlər körpü xəndəyin üstündə durur, gecələr isə qaldırılıb divara bağlanırdı. Beyləqanın qala xəndəyinin eni 12-15 m idi [6, 3].

1

2

Şəkil 1. 1- Beyləqan şəhər yerinin sxematik planı;
2- Beyləqan şəhərinin bərpa görünüşü (rəssam S. Qruzdev).

Mülki memarlıq. Şəhərlərin qala divarları içərisində yerləşən ərazisi yaşayış evləri, ictimai və dini binalardan ibarət sıx tikintilərə malik idi. Arxeoloji qazıntılar geniş miqyasda aparılmadığından VIII-X əsrlərin tikililəri, eləcə də sonrakı dövrlərin tikililəri əksər hallarda komplekslər şəklində deyil, tək-tək üzə çıxarılmışdır. Bununla belə arxeoloji qazıntıların miqyasının məhdudluğuna baxmayaraq üzə çıxarılmış tikinti qalıqları orta əsr memarlığının tədqiqi üçün çox qiymətli faktik materiallar olmaqla, Qarabağ ərazisindəki şəhərlərdə inşaat texnikası və memarlığının yüksək səviyyəsindən xəbər verir. Müəyyən olunmuşdur ki, artıq IX-X əsrlərdə şəhərlərində biş-

miş kərpic memarlığı aparıcı mövqe tutmağa başlamış, möhrə və çiy kərpicdən inşa olunmuş tikililərin sayı kəskin şəkildə azalmışdı. Yaşayış evləri və ictimai-dini komplekslərin, körpü və digər təyinatlı tikililərin qalıqlarının forma və materialları orta əsr memar və mühəndislərinin yüksək peşəkarlığını təsdiqləyir.

Erkən İslam dönəmində, VIII-X əsrlərdə Bərdə şəhərində möhtəşəm saray komplekslərinin, təmtəraqlı yaşayış evlərinin, Came və məhəllə məscidlərinin, çoxlu karvansara və bazarların olduğunu yazılı qaynaqlar xüsusi qeyd edir. Əl-Müqəddəsi Bərdədən bəhs edərək yazır: "Bərdə paytaxtdır...böyük və kvadrat şəkillidir. Düzənlikdə yerləşir. Onun qüdrətli qalası var. Bazarlarındakı [örtüklər] bura yığışanlara kölgə salır. Bazarın arxasında came məscid var. [Bərdə] bu iqlimin Bağdadıdır. Onun evləri çox gözəldir; kərpic və kəcdəndir...Came [məscidinin] bəzi sütunları kəcdən və bişmiş kərpicdən, bəziləri isə taxtadandır ..." [12, 308].

Bərdə şəhəri ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar məhdud olsa da yazılı qaynaqların məlumatını təsdiqləyərək IX-XIII əsrlərə aid tikili qalıqlarının sıxlığını sübuta yetirmiş, yaşayış binaları, hamam otaqları, körpü qalıqları və s. aşkar edilmişdir. Əhəngdaşından yonulmuş IX-X əsrlərə aid sütun altlıqları mükəmməl sənət əsərləri olmaqla bərabər, həm də şəhərdə sütunlu, möhtəşəm binaların olmasına dəlalət edir [10, 112; 25, 15]. IX-X əsrlərə aid inşaat qatında üzə çıxarılmış yaşayış evi kompleksi qalıqları şəhər sakinlərinin yaşayış binaları haqqında fikir yürütməyə imkan verən bina qalıqlarındandır. Kompleksin zirzəmi hissəsi və birinci mərtəbəsinin qalıqları mühafizə olunmuşdu. Birinci mərtəbə tağ tavanla tamamlanmış. Qalıqlar bişmiş kərpicdən inşa olunmuş bu kompleksin zirzəmi və ikimərtəbəli yaşayış binası olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir [25, 16-17].

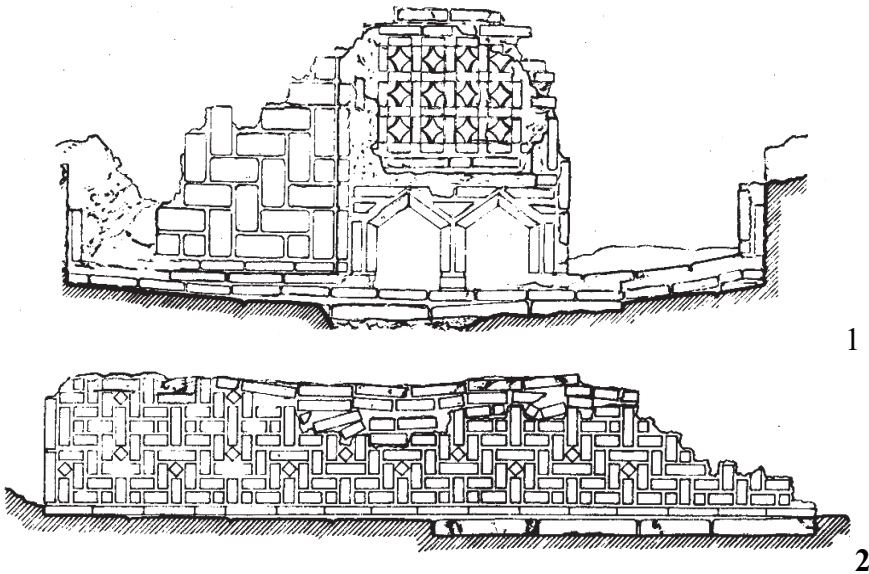
Beyləqan şəhərində IX-X əsrlərdə tikililər əsasən möhrə, çiy kərpic və az hallarda isə bişmiş kərpicdən inşa olunmuşdur. Bu dövrün yaşayış evlərini səciyyələndirmək üçün Beyləqan şəhəri yerində I qazıntı sahəsində aşkarlanmış kiçik eyvanlı üçotaqlı mənzilə diqqət yetirək. Mənzilin əsas və arakəsmə divarları möhrədən düzəldilmiş, üzərinə samanlı palçıqla suvaq çəkilmişdir. Divarların qalınlığı 60 sm, otaqların sahəsi isə 20-34 kv.m-dir. Bütün otaqlarda təndir vardır. Otaqların birində altı küp basdırılmışdır. Həmin otağın bir küncündə silindrik quyu ilə əlaqəli olan, biri digərinə geydirilmiş 7 tündən ibarət xətt aşkarlanmışdır. Görünür təsərrüfat xarakterli bu otaqda həm də əlüzüyyan olmuş, tünglərdən quraşdırılmış kəmərlər isə çirkəbi bayırda silindrik quyuya axıtmağa xidmət etmişdir [6, 23].

Beyləqan şəhərində XI-XII əsrlər inşaat sənətinin yüksəlişi, bişmiş kərpic istehsalının artması, inşaat texnikasının təkmilləşməsi, memarlıq bəzəyinin geniş tətbiqi ilə əlamətdar oldu. Yazılı qaynaq şəhərdə XII-XIII əsrin əvvəllərində "çoxlu qəsrlər və evlər tikildiyini", "quruculuq işləri sahəsində

şəhərin şöhrət tapdığını" qeyd edir. Mənbədə bildirilir ki, Beyləqanda "çoxlu binalar tikilir və əyanlar oraya köçürlər" [15, 202].

Arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərin mərkəzində bir neçə yerdə mürəkkəb quruluşlu bina qalıqları üzə çıxarılmışdır. Şəhər yerinin I və V qazıntı sahələrində tədqiq edilən tikilinin divarlarına kərpiclərdən həndəsi fiqurlar şəklində naxışlar salınmışdır. Tikintinin üç divarının qalıqları salamat qalmış, dördüncü divar isə uçub döşəməyə tökülmüşdür. Döşəmə $38 \times 38 \times 7$ sm ölçüdə bişmiş kərpiclərlə döşənmişdir. Döşəmənin mərkəzində ağzı 8 guşəli ulduz formasında hörülmüş quyu vardır. Divardakı qapı yerlərindən məlum olur ki, bu tikilidə ən azı üç qapı olub. Onlardan biri küçəyə açılmışdır. Həmin tikintiləri hərtərəfli tədqiq edən Q.M. Əhmədov onun kiçik həyət olduğunu bildirir və qeyd edir ki, "belə həyətlərdə evlərin damından tökülən yağış suyu döşəmədəki dərin quyuya axırdı, onlar eyni zamanda yay vaxtı təmiz havada istirahət etmək üçün də çox yararlı idi [6, 48]. Ümumiyyətlə, kiçik sahəli həyəti olan evlər Beyləqan şəhəri üçün səciyyəvi olmuşdur.

Beyləqanın şəhristanındakı evlərin əksəriyyəti çoxotaqlı olub, əsasən bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. 1962 – 1963-cü illərdə V qazıntı sahəsində aşkarlanan dördotaqlı mənzildə otaqlardan biri qonaq otağı, digəri "əndərum" (qadın və uşaq otağı), üçüncü oyaq təndirxana, dördüncüsü isə təsərrüfat xarakterli olmuşdur. 1968-ci ildə VI qazıntı sahəsində tədqiq edilən dördotaqlı evin kiçik həyəti vardı [6, 49]. Yaşayış evlərinin bəzilərində bişmiş kərpiclə həndəsi naxışlar salınmış divarlara rast gəlinmişdir (şəkil 2).

Şəkil 2. Beyləqan şəhəri. Səlcuq dövrü yaşayış binalarında bişmiş kərpiclə həndəsi naxışlar salınmış bədii tərtibatlı divarların qalıqları

Rabadın və şəhəratrafı təsərrüfat sahəsinin ölçüləri şəhərin özünün böyüklüyü ilə bağlı idi. Rabadda başlıca olaraq şəhərin kasıb ailələri, sənətkarlar, kiçik ticarətçilər və kənddən gələn yoxsullar yaşayırdı. Şəhəratrafı sahədə evlər seyrək olurdu. Şəhərlərin bu hissəsində monumental binalar nadir hallarda tikilirdi. Misal olaraq, Beyləqandakı Mil-Minarə” adlanan məscid mədrəsəni göstərmək olar.

Şəhər abadlığı. İslam dininin gigiyena ilə bağlı tələblərinə riayət edilməsi Azərbaycanda şəhər abadlığına diqqətin artmasını şərtləndirmişdi. Qarabağın Beyləqan, Bərdə və digər orta əsr şəhərlərinin arxeoloji qazıntıları zamanı üzə çıxarılan mühəndis qurğuları küçə və meydanların döşəndiyini, saxələnmiş su təchizatı sisteminin yaradıldığını, ümumşəhər və məhəlli kanalizasiya xətlərinin və digər qurğuların mövcudluğunu göstərir.

Arxeoloji qazıntılar Beyləqanda şəhərin baş küçələrinin düz, enli olmasından, küçə və meydanların döşənməsindən xəbər verir. Onları döşəmək üçün bişmiş kərpic, çınqıl, çaydaşı, saxsı qırıqları, yastı daşlardan istifadə edirdilər [6, 145]. Orta əsr şəhərlərində Beyləqan qazıntılarından hasarlara taxılan xüsusi formalı çiraqların tapılması meydan və küçələrin gecələr işıqlandırıldığına dəlalət edir.

Şəhər idarə aparatının qarşısında duran ən mühüm abadlıq məsələsi sakinlərin suya ehtiyacını ödəmək, su təchizatı sisteminin təşkili və onun saz vəziyyətdə saxlanması idi. Beyləqan şəhərinin su təchizatından bəhs edən arxeoloq Qara Əhmədov yazır ki, “ ... su çəkmək üçün iki əsas üsuldan istifadə edilmişdir: birincisi, bişmiş kərpiclə tikilmiş kanallardan, ikincisi isə saxsı tünglərdən çəkilmiş kəmərlərdən istifadə üsuludur. Bunlardan birincisi daha qədim tarixə malikdir” [6, 51]. Su təchizatında ən geniş yayılmış vasitə tünglərindən quraşdırılmış su kəmərləri idi. Tünglərin uzunluğu 30-40 sm, diametri isə 16-17 sm idi. Onlar iç-içə geydirilir və birləşən yeri kirəc məhlulu ilə bərkidilirdi. Beyləqanda ikiəgziz dirsək tüngləri, hətta üçəgziz tünglər tapılmışdır. Bunlar vasitəsilə su xəttini döndərmək və saxələyə ayırmaq mümkün olurdu [6, 51]. Tünglərdən quraşdırılmış kəmərlər həm suyun ətraf ərazilərindəki mənbələrdən şəhərə gətirilməsində, həm də şəhər daxilində məhəllə və küçələrə paylanması üçün mühüm vasitə idi.

Bərdə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan kəhriz qalıqları [25, 15-16] şəhər sakinlərinin içməli su təchizatında tünglərdən quraşdırılmış kəmərlərlə yanaşı həm də kəhrizlərdən istifadə olunduğunu təsdiqləyir.

Şəhərlərdə əhali sıxlığı sanitariyanın normal səviyyəsini təmin edən qurğuların olmasını tələb edirdi. Beyləqanda bu məqsədlə lokal və ümumşəhər kanalizasiya qurğularından istifadə edilirdi. Kanalizasiya (çirkab) quyularına çirkli su əksər hallarda bir neçə tüngdən quraşdırılmış kəmə vasitəsilə axıdılırdı. Belə qurğular Mərkəzi Asiya şəhərlərində rast gəlinir və

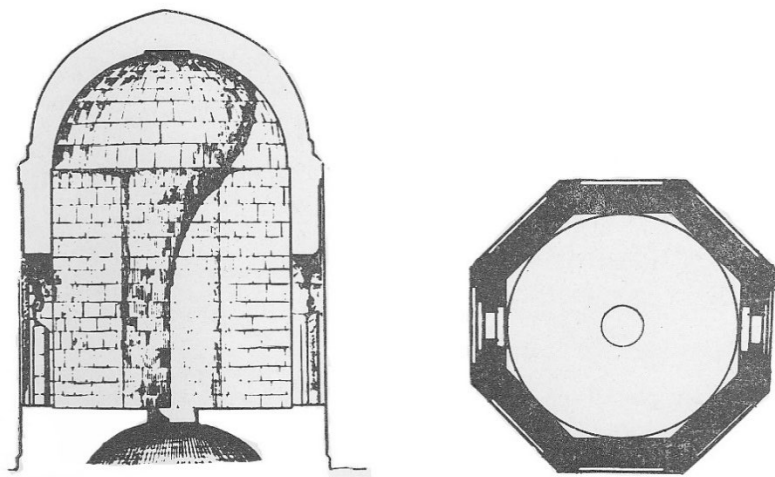
onlar təşəvvüf adlandırılır [16]. Kürəbənd üsulu ilə bişmiş kərpiclərdən inşa olunmuş kanalizasiya qurğuları daha mürəkkəb və təkmilləşmiş sanitariya qurğusu idi. Beyləqan şəhərindəki belə kanalizasiya xətti 26 m məsafədə arxeoloji qazıntılarla tədqiq edilib [6, 51-52].

Dini və memorial tikililər. “Şəhərlərin əzəmətli abidələri, mədrəsələri və xanəqahları həmin şəhərin statusunu artırır, daha yaxşı şəhərlərdən hesab olunmasına əsas verirdi” [8, 343]. Azərbaycan şəhərlərində keçirilən elmi məclislərdə yerli alimlərlə yanaşı müsəlman dünyasının müxtəlif bölgələrindən gəlmiş alimlər də iştirak edir, fikir mübadiləsi, diskussiyalar aparılırdı.

Beyləqan şəhərində məktəb və mədrəsənin fəaliyyət göstərməsi yazılı qaynaqlar, eləcə də arxeoloji dəlillərlə təsdiqlənir. Mədrəsənin şəhərin qərbində yerləşdiyi bildirilir [6, 80; 8, 347]. Örnəqlə şəhər yerində (Beyləqan) aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində mürəkkəblə “şəhərli kvadrat” çəkilmiş saxsı qab parçası tapılmışdır. Həmin tapıntı hələ XII əsrdə “təbiətdə, mikro və makro aləmdə cərəyan edən proseslərin alqoritmlərindən” istifadə edildiyinə dəlalət edir [14].

Xanəqah tipli dini tikililərin meydana gəlməsi müsəlman Şərqiində sufi təliminin yayılması ilə bağlı olmuşdur. Xanəqah dini-mənəvi həyat mərkəzi olmaqla İslamın mənəvi aspektlərinə, mərasim və ayinlərə ciddi riayət olunduğu məkan idi [21, 272]. Fizuli rayonunun Babı kəndi ərazisində yerləşən, ərazisində 1939-1940 və 2011-2012-ci illərdə arxeoloji qazıntı aparılmış Şeyx Babı Yaqub xanəqahı kompleksi məscid, hücrələr, minarə, türbə və müdafiə divarından ibarətdir. F.Rəşidəddinin məlumatından məlum olur ki, Şeyx Yaqubın müridləri arasında Hülakilər sülaləsinin nümayəndələri də var idi [26, 104, 108].

Xanəqah kompleksindəki səkkizküncü türbə 1939-1940-cı illərdə arxeoloji qazıntılarla tədqiq olunmuşdu. Səkkiztilli türbələr qrupuna mənsub bu türbə cəmlənmiş əhəngdəşində inşa olunmuşdur. Türbənin ümumi tutumu yeraltı sərdabə və yerüstü kameradan ibarət idi. A.İ.Brozqul qeyd edir ki, arxeoloji qazıntı zamanı türbənin şərq tərəfindən sərdabəyə yol aşkarlandı. Səkkizküncü sərdabə kürəvi günbəzlə örtülmüşdü. Divarlara gəc suvaq çəkilmişdi [19, 165]. Səkkiztilli yerüstü tutum sferik günbəzlə örtülmüşdü. Yerüstü kameranın cənub tərəfindəki kiçik portik formalı quğu tədqiqatçıların fikrincə qibləni nəzərə çəltirməyə üçün xüsusi memarlıq quruluşuna malik meşəbədir [11, 26]. İki sətirlik, kufi xətti ilə həkk olunmuş inşaat kitabəsi səkkizküncü türbənin Sufi şeyxi Yaquba mənsubluğunu və h.672-ci ildə, yəni 1273-ci ildə inşa olunduğunu təsdiqləyir [22].

Şəkil 3. Şeyx Babı xanəgahında səkkiztilli türbənin planı və kəsiyi

2011-2012-ci illərdə xanəgah ərazisində ümumilikdə dörd sahədə, 2700 kv. m sahədə qazıntı aparılmışdır [1]. I qazıntı sahəsində ibadət salonu, hücrələr, dəhliz və yardımçı tikililərdən ibarət kompleks tədqiq edilmişdir (şəkil 4).

Şəkil 4. Şeyx Babı xanəgahında üzə çıxarılan məscid qalıqları

Altısütunlu ibadət salonunun divarlarının və sütunların mühafizə olunmuş qalıqlarının hündürlüyü 70-120 sm təşkil edir. Məhrab cənub divarın mərkəzində yerləşmişdir. Düzbucaq biçimli, uzunluğu 14,5 m, eni 8,8 m olan ikinci salonda sütunlar qeydə alınmayıb. Şimal divarda bişmiş kərpicdən hörülmüş buxarı tipli ocaq aşkarlanmışdır. Yardımçı tikililərdə düzbucaqlı biçimdə olub birincisinin uzunluğu 8,4 m, ikincisinin – 4,9 m idi. Düzbucaq biçimli dəhlizin uzunluğu 4,9 m, eni 2,3 m idi [1].

II qazıntı sahəsində bişmiş kərpicdən inşa olunmuş, dördbucaq biçimli, iki düzbucaqlı kameradan ibarət türbə aşkarlanaraq tədqiq olunmuşdur. Türbənin sərdabəsində ağac tabutlarda müsəlman adəti ilə altı dəfn qeydə alınmışdır.

Kompleksin qərbində, III qazıntı sahəsində baştağlı, uzunluğu 8,03 m, eni 5,08 m olan salonun qalıqları, müdafiə divarının qalıqları və 4 qəbir tədqiq edilmişdir. Salonun döşəməsi bişmiş kərpiclərlə, yastı daş lövhələrlə döşənmişdi. Qapı açırmaları şimal və cənub divarlarında idi. Baştağlı qapı şimalda yerləşməklə eni 2,13 m idi. III qazıntı sahəsində xanəgahın şimal divarı 28 m məsafədə tədqiq olunub. Çaydaşı bünövrəli əhəng daşından hörülmüş bu divarın qalınlığı 93 sm idi. Mühafizə olunmuş hündürlüyü 40-113 sm idi.

Xanəgahın qərb, cənub və şərq divarları da arxeoloji qazıntılarla öyrənilib. Onlar son müsəlman qəbirlərinin qazılması zamanı ciddi dağıntıya məruz qalıb.

Xanəgah kompleksindəki minarə tədqiqatçıların fikrincə Naxçıvanda-kı Qarabağlar minarələri ilə oxşarlıq təşkil edir [22, 361; 23, рис. 11].

Qarabağ ərazisində Naxçıvan memarlıq məktəbinin səciyyəvi əlamətlərini özündə əks etdirən abidə 1322-ci ildə Bərdə şəhərində Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz ən-Naxçıvaninin inşa etdiyi qülləvari türbədir [18, 176-180]. Bərdə türbəsinin bərpası ilə əlaqədar keçən əsrin 50-ci illərində ətrafında yoxlama qazıntıları aparılmışdır [20, 177-184]. Qazıntı nəticəsində mədəni təbəqənin xarakteri müəyyənləşdirilmiş, türbənin sərdabəsinin döşəməsi üzə çıxarılmış, sərdabəyə giriş yolu aşkarlanıb təmizlənmiş, bərpa üçün çoxlu kaşı bəzəklər və şirli kərpiclər tapılmışdır. Yeraltı sərdabə və yerüstü onkünclü gövdədən ibarət bu türbədə bişmiş kərpicdən inşa olunmuş, kürsülüyə daş lövhələrdən üzlük vurulmuş, gövdənin bədii tərtibatında isə şirli kərpiclərdən istifadə olunmuşdur. Gövdə boyu "Allah" sözü təkrarlanır. Həmin səbəbdən türbə yerli əhali arasında "Allah-Allah türbəsi" də adlanır.

Örənqala (Beyləqan) şəhər yerində üç türbə qalıqları arxeoloji qazıntılarla tədqiq edilib. 1958-ci ildə sənətkarlar məhəlləsində tədqiq olunmuş türbə qalıqları daxildən dairəvi, xaricdən kvadrat plana malik olub içərisinin diametri 4,7 m təşkil edirdi. Giriş qapısının şimal-qərbdə yerləşdiyi ehtimal edilir. Türbə şəhər xarabalıqların götürülən bişmiş kərpiclərlə əhəngli məh-

luldan istifadə etməklə inşa edilərək kaşlarla bəzədilmişdi. Türbənin içəri-sində iki, ətrafında isə 12 qəbir aşkarlanaraq tədqiq edilmişdir [27].

IV qazıntı sahəsində tədqiq olunmuş türbə qalığı xaricdən səkkizguşəli, daxildən isə xaçvari plana malik idi və bişmiş kərpiclə inşa edilmişdi. Giriş şimal-qərbində idi. Türbənin içərisində üç hissədən ibarət mehrab düzəldilmiş, nəbatı naxış və epigrafiq dekorla bəzədilmişdi [6, 88]. Beyləqanda 1966-cı ildə tədqiq olunmuş kvadrat biçimli türbənin qalıqlarının hündürlüyü 1 m-ə qədər salamat qalmışdı. Sərdabə türbənin daxili həcmnin əsasını təşkil edirdi. Planda xaçvari formaya malik olub, mərkəzində kvadrat biçimli salon, künclərdə isə dörd dərin olmayan taxça vardı. Qalıqlar əsasında mərkəzi salonun kürəvi və ya səkkizküncü günbəzlə örtüldüyü ehtimal olunur [24]. Sərdabənin cənub tərəfində, giriş qapısının qarşısında iki qəbir aşkar edilmişdir.

Beyləqan türbələri və onların ətrafındakı qəbirlər XIII əsrin ikinci yarısı - XIV əsrin əvvəllərinə aid edilir.

Nəticə

Arxeoloji qazıntıların nəticələrinin yazılı mənbə məlumatları ilə müqayisəli təhlili Erkən İslam dövründə düzən Qarabağda müsəlman şəhərinin formalaşdığını, XI-XII yüzilliklərdə şəhər mədəniyyətinin yüksəliş keçirdiyini, memarlıqda səlcuq üslubunun hakim olduğunu təsdiqləyir. Bölgənin xatirə memorial abidələri – Bərdə türbəsi, Şeyx Babı xanəqahındakı səkkiztilli türbə Monqol dövründə Qarabağın memarlığına Naxçıvan memarlıq məktəbinin təsirini qabarıq əks etdirir. Beyləqan şəhərinin arxeoloji tədqiqi Qarabağın İslam memarlığının öyrənilməsində arxeologiyasının imkanlarını nümayiş etdirir, Arran memarlıq məktəbinin bir çox yadigarlarının elmi dövrüyyəə daxil olmasını təmin edib. Arran memarlıq məktəbinin mühüm mərkəzi olmuş Bərdə şəhərində sistemli, məqsədyönlü, ciddi elmi əsaslarla arxeoloji qazıntıların arzu olunan səviyyədə aparılmaması təəssüf doğurur. Xüsusilə bölgənin Erkən İslam dövrü müsəlman şəhərinin, onun memarlığının ümdə problemlərinin həllində arxeologiyanın imkanlarını və perspektivlərini nəzərə alaraq bu tarixi şəhərdə məqsədyönlü və ciddi tədqiqatların aparılması qarşıda duran vəzifədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.N. Şeyx Babı xanəqahında aparılmış arxeoloji qazıntılar. //Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2012.- Bakı: Xəzər Universiteti, - 2013, - s.246-256.
2. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. VI c. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2008. - 632 s.
3. Dostiyev T.M. General and Special Features in the Material Culture of Mediaeval Azerbaijan // Caucasica, The Journal of Caucasian studies, 1998, vol.1, p. 55-59.
4. Dostiyev T.M. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin arxeoloji irsinin öyrənilməsi və qorunması // Bakı Universitetinin Xəbərləri, ser. humanitar elmlər, - 2023, - №1, - s.41-49.

5. Dostiyev T.M. Artefakt arxeoloji hermenevtikada // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2024. - Bakı: Aspoliqraf, - 2024. - S.145-156.
6. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. - Bakı: Elm, - 1979. - 198 s.
7. Əliyev T.R., Babayev F.İ., Hüseynova G.İ., Əliyev V.T. Mil-Qarabağ ekspedisiyası Qalatəpə dəstəsinin 2013-2014-cü illərdə apardığı çöl tədqiqatları haqqında / Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar (2013-2014). - Bakı, - 2015, - s. 228-234.
8. Əliyeva N.A. İslam mədəniyyəti və Azərbaycan (VII-XIII əsrin əvvəlləri). - Bakı: Elm və təhsil, - 2017, - 488 s
9. Muradov V.H. Tarixi şəhər və memarlıq abidələrinin mühafizə zonaları // Azərbaycan memarlıq və inşaat universiteti, Elmi əsərlər, - 2012, - №1, - s. 32-37
10. Nuriyev A.B., Babayev Ə.H. Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji öçərki. - Bakı: Nurlan, - 2001. - 182 s.
11. Salamzadə Ə.V., Məmmədzadə K.M. Arazboyu abidələr. - Bakı: Elm, - 1979. 72 s. + ill.
12. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərtlər. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2016. - 480 s.
13. The Oxford handbook of Islamic archaeology/ Eds.: B.J.Walker, C.Fenwick, T.Insoll. - New York NY: Oxford University Press, - 2020. - 788 p.
14. Абиев А., Салам-заде Р. Еще раз о магических квадратах // Аббаскулу Ага Бакиханов и развитие Азербайджановедения. Сборник докладов симпозиума азербайджановедов. - Баку, - 2001.
15. Аджайб ад-Дунья. Пер. с перс. и прим. Н.Д.Миклухо-Маклая. Ученые записки Института Востоковедения АН СССР, - 1954, - т. IX, - с. 196-220.
16. Анарбаев А. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V- начало XIII в.). - Ташкент: Фан, - 1981. - 120 с.
17. Бакиханов А.А. Гюлистан-и Ирам. Ред., комм. и прим. З.М.Бунятова. - Баку: Элм, - 1991. - 304 с.
18. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. - Москва: Наука, - 1966. - 572 с.
19. Брозгуль А.И. Мавзолей в селении Бабы // Архитектура Азербайджана эпохи Низами. - Москва-Баку: Государственное архитектурное издательство, - 1947. - С. 163-165
20. Гарник В.И. Археологические наблюдения в процессе реставрации некоторых памятников архитектуры Азербайджана // Вопросы реставрации памятников зодчества. - Баку, - 1960. - С. 177-184.
21. Ислам: энциклопедический словарь. - Москва: Наука, - 1991. - 315 с.
22. Крачковская В.А. К истории изучения мавзолея Ших-Бабалы // ДАН Азерб.ССР, 1946, - т.2, - №8. - С. 360-363.
23. Крачковская В.А. Неизвестный альбом по арабской и персидской эпиграфике // Эпиграфика Востока, - 1948, - № 2. - С. 19-40.
24. Мамедзаде К.М. Мавзолей в Орен-кале // ДАН Азербайджанской ССР, - 1973, - №4, - с. 67-69.
25. Нуриев А.Б. Средневековый город Барда. - Баку: Элм, - 1986. - 27 с.
26. Рашид-ад-Дин Ф. Джами ат-Таварих. Перевод с персидского и прим. А.К.Арендса. Т. III. - Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, - 1957. - 1088 с.
27. Фоменко В.П. Раскопки мавзолея и некрополя близ городища Орен-кала 1958 г. (раскоп III) // МИА №133, - М.-Л., - 1965, - с. 47-54.

ИСЛАМСКАЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ АРХИТЕКТУРА ГАРАБАГА

Тарих М. ДОСТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается средневековая мусульманская архитектура, выявленная в результате археологических раскопок в Барде, в городищах Орен-кала, Галатепе и в ханегах Шейх Баби. Археологические раскопки в городище Орен-кала (Бейлаган) в 50-60-е годы прошлого века были особенно успешными и предоставили богатую информацию для реконструкции средневекового мусульманского города: городских укреплений, общественных и жилых зданий, а также для городского благоустройства. Археологические исследования в ханегах Шейх Баби позволяют охарактеризовать особенности ханегах монгольского периода, как центра распространения суфизма в Гарабаге. Обожженный кирпич был основным строительным материалом в средневековых городах Барда, Бейлаган и Йунан, которые были центрами Арранской архитектурной школы. Для изучения Исламской архитектуры Гарабага, для выявления ее особенностей были применены междисциплинарные методы исследования: археологические, исторические и архитектурные методы. В статье впервые предпринята попытка систематизировать и классифицировать мусульманские архитектурные комплексы Гарабага, выявленные в ходе археологических раскопок, а также определить их место и роль в средневековой архитектуре Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, Гарабаг, археологическая архитектура, средние века, мусульманская культура

ISLAMIC ARCHAEOLOGICAL ARCHITECTURE OF GARABAGH

Tarikh M. DOSTIYEV

SUMMARY

The article examines medieval Islamic architecture revealed through archaeological excavations in Barda, the ancient settlements of Orenkala, Galatepe, and the Sheikh Babi khanegahs. Archaeological excavations conducted at the Orenkala city site (Beylagan) during the 1950s–1960s were particularly successful and provided substantial information for the reconstruction of a medieval Islamic city, including urban fortifications, public and residential buildings, as well as urban infrastructure and planning. Archaeological investigations at the Sheikh Babi khanegahs make it possible to characterize the features of khanegahs of the Mongol period as centers for the spread of Sufism in Garbagh. Fired brick was the principal construction material in the medieval cities of Barda, Beylagan, and Yunan, which were centers of the Arran architectural school. To study the Islamic architecture of Garabagh and identify its distinctive features, interdisciplinary research methods were employed, including archaeological, historical, and architectural approaches. This article presents, for the first time, an attempt to systematize and classify the Islamic architectural complexes of Garabagh revealed during archaeological excavations, as well as to determine their place and role in the medieval architecture of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Garabagh, archaeological architecture, Middle Ages, Islamic culture.

GÜRCÜSTANIN XARİCİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI TARİXİ: MİLLİ KİMLİK VƏ GEOSİYASİ STRATEGİYA

Murad E.ƏSƏDOV*

Məqalədə Gürcüstanın qərbyönlü xarici siyasət istiqamətinin formalaşmasının təkcə materialist və sistem səviyyəli amillərlə deyil, həm də ideyalar və kimliklə izah olunmasının əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Kiçik dövlətlərin xarici siyasət davranışlarını izah etmək üçün dar çərçivəli, maddi maraqlara əsaslanan yanaşmaların yetərli olmadığını vurğulamaqla məqalədə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində liberal və konstruktivist yanaşmalara əsaslanaraq Gürcüstanın Qərbyönlü xarici siyasət kursu, ölkə siyasi elitası daxilində onun Qərbə “mənsub olduğu” inancına söykənən dərin ideoloji təsəvvürlərlə izah edilmişdir. Bu nəzəri çərçivəyə əsaslanaraq, məqalədə Gürcüstanın xarici siyasətinin tarixi inkişafına qısa icmalını təqdim edərək onun milli kimliyinin təkamülü araşdırılmışdır. Həmçinin məqalədə iddia olunur ki, Gürcüstan beynəlxalq sistemdə kollektiv identiklik qurmağa çalışdığı bir şəraitdə, siyasi elita daxilində Avro-Atlantik integrasiyanı “müqəddəs taleyin tələbi” kimi qəbul edən bu yanaşma, ölkənin xarici siyasətində də mühüm rol oynamaqdadır. Bundan əlavə, məqalədə Gürcüstanın özünüidentifikasiya prosesi çərçivəsində üzləşdiyi çətinliklər və dilemmaları təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Gürcüstan, milli kimlik, xarici siyasət konsepsiyası, “Avropaya integrasiya” prosesi

<https://doi.org/10.30546/458901.2026.01.1099>

Giriş. İdeologiyanın xarici siyasətə təsiri fikri yeni deyil. Belə ki, ideologiyanın müasir beynəlxalq münasibətlərdə mühüm rol oynaması artıq elmi ədəbiyyatda “ümumilikdə təbii qəbul edilən” bir yanaşma kimi təsdiqlənmişdir [5, s.7]. Bu, xüsusilə keçmiş Sovet İttifaqının tərkibində olmuş yeni müstəqil dövlətlər üçün daha da keçərlidir. Bu da həmin ölkələrdə davam edən millət və dövlət quruculuğu prosesi, daxili siyasətdəki qeyri-sabitliyin ideoloji axtarışlarla birləşməsi “ideyaların, kimliyin və simvolların güclü rol oynamasına” səbəb olmuşdur [8, s.85]. Bu mənada beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində struktur və maddi amillərə əsaslanan yanaşmalar, xüsusilə kiçik dövlətlərin xarici siyasət davranışlarını izah etməkdə tez-tez yetərsiz qalırdı. Məqalədə “xarici siyasət yalnız nə istədiyimizi deyil, həm də kim ol-

* Bakı Dövlət Universitetinin əməkdaşı; muradasadov@bsu.edu.az; Orcid ID: 0000-0003-1528-2533

duğunuz” [6, s.93] fikrindən çıxış edərək, Gürcüstanın xarici siyasəti ideyalar və kimlik siyasəti prizmasından təhlil olunmuşdu. Məqalənin məqsədi Gürcüstanın qərbyönlü xarici siyasət istiqamətinin arxasında duran ideoloji və identitet əsaslarını aşkara çıxarmaq, bu prosesin ölkənin beynəlxalq davranışlarına necə təsir etdiyini göstərməkdir. Belə ki, uzunmüddətli tarixi təcrübə, həmçinin müxtəlif dövlətlər və regionlarla paylaştığı ümumi mədəni kontekst sayəsində Gürcüstan özünü potensial olaraq bir neçə regional məkanla eyniləşdirə bilərdi. Bu məkanlara postsovet coğrafiyası, Qafqaz və hətta Yaxın Şərq də daxil ola bilər. Ona görə də müstəqillikdən sonra Gürcüstan üçün müxtəlif vektorlar arasında tarazlıq saxlamaq və ya strateji çoxqütblü siyasət yürütmək mümkünsüz deyildir. Lakin bu alternativlərin mövcudluğuna baxmayaraq, Gürcüstan siyasi diskursunda Avropa kimliyinə üstünlük vermişdir. Bu kimlik anlayışı isə ölkənin mürəkkəb tarixi və müxtəlif imperiyalar arasında mövcudluğunu qorumaq üçün apardığı uzunmüddətli mübarizə fonunda tədricən formalaşmış və mədəni-siyasi diskursun əsas dayağına çevrilmişdir. Avropa kimliyi eyni zamanda Gürcüstanın son iyirmi ilə yaxın dövrdə xarici siyasətində əsas prioritet kimi müəyyənlanmış Avro-Atlantik integrasiya yolunda simvolik və strateji bir "bilet" funksiyasını daşımaqdadır. Bu kontekstdə məqalədə Gürcüstanın xarici siyasətini onun strateji oriyentasiyasının əsas hərəkətverici qüvvələri kimi ideyalar və kimlik prizmasından təhlil etməyə çalışılmışdır.

Məqalənin məqsədlərindən biri də ideyaların və kimliyin xarici siyasət qərarlarının formalaşmasına və davranış modellərinə təsir göstərdiyi mexanizmləri araşdırmaqdır. “İctimai nizam”ın liberal ideyası və şəxsiyyətə konstruktivist yanaşma kimi nəzəri anlayışlara istinad edən məqalədə, həmçinin dövlətlərin xarici siyasət istiqamətləri və prioritetləri, həmin dövlətin cəmiyyətində “digərlərinə” münasibətdə formalaşan özünüidentifikasiya ilə sıx bağlılıqlarının formaları göstərilmişdir. Bu kimlik isə öz növbəsində daxili sosial sifarişlər və ictimai gözləntilər vasitəsilə müəyyən olunur. Nəticə etibarilə, dövlətlər öz xarici siyasət mövqelərini və tərəfdaş seçimini bu sosial sifarişlərin qəbul edilmiş uyğunluğu əsasında formalaşdırmağa meyllidirlər. Beləliklə, dost və ya düşmən obrazlarının qurulması da ideyalar və kimlik siyasətinin təsiri altında baş verir. Bununla yanaşı məqalədə şəxsiyyətin xarici siyasətdəki rolu ilə bağlı nəzəri müddəalar nəzərdən keçirilir və bu sahədə ümumi bir nəzəri çərçivə təklif olunmuşdur. Mövcud nəzəri yanaşmaların tətbiqi əsasında aparılan tədqiqat Gürcüstanın şəxsiyyətin formalaşması prosesini və bu prosesdə dominant amillərin tarixi icmalını təqdim etməkdədir. Nəticədə, məqalə Gürcüstan xarici siyasətində üstünlük təşkil edən “Avropa” kimliyinin mənşəyini araşdırır və identifikasiyaya əsaslanan yanaşmanın effektivliyini alternativ izahlarla müqayisə etməyə çalışılmışdır.

Nəzəri çərçivə və metodologiya. Qeyd edildiyi kimi məqalə kiçik dövlətlərin xarici siyasət seçimlərinin təhlilində sosial nizam və ideyalar kimi faktorları təhlil etməyə çalışılmışdır. Bu məqsədlə, məqalə liberal nəzəriyyənin aspektlərini araşdıraraq xarici siyasətdə dövlətin əsas sosial, həmçinin ideya və şəxsiyyət anlayışı ilə konstruktivizm prizmasından təhlil olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki yanaşma tez-tez materialist nəzəriyyələrin çatışmazlıqlarına işarə etməkdədir.

Bununla yanaşı tədqiqat işinin araşdırılmasında neorealist yanaşmalardan da istifadə olunmuşdur. Bu nəzəriyyəyə əsasən zəif dövlətlər kontekstində güc tarazlığı nəzəriyyəsi göstərir ki, bu cür dövlətlər ya ən güclü aktorlara qarşı tarazlıq strategiyası həyata keçirirlər, ya da onlara qoşulmağı üstün tuturlar. Lakin Stiven Uoltun (1987) realist nəzəriyyəyə yönəltdiyi tənqidi baxış göstərir ki, dövlətlər həmişə ən güclü olanlara qarşı deyil, ən təhlükəli hesab etdikləri aktorlara qarşı tarazlıq siyasəti aparırlar. Onun fikrincə, təhlükə qavrayışına coğrafi yaxınlıq, hücum potensialı və aqressiv niyyətlər kimi amillər təsir göstərməkdədir. Lakin bu yanaşmalar postsovet məkanına tətbiq olunduqda, realizm nə genişmiqyaslı, nə də balanslaşdırma davranışlarının bəzi anomaliyalarını izah etmək üçün yetərli analitik çərçivə deyildir. Bu nəzəri yanaşma, xüsusilə 2008-ci ilin avqust ayında Rusiya ilə müharibədən sonra Qərbin balanslaşdırıcı rol oynamaqdan çəkinməsiylə Gürcüstanın Qərbyönlü xarici siyasət kursunu davam etdirməsinin səbəblərini izah etməkdə aciz qalmışdır. Halbuki neorealist məntiqə görə bu vəziyyət Gürcüstanı Rusiya ilə barışmağa və onunla əməkdaşlıq etməyə sövq etməli idi – lakin belə bir dəyişiklik baş vermədi. Fikrimizcə müəllif burada bir ölkənin xarici siyasətini yalnız beynəlxalq sistemdəki güc balans, təhlükəsizlik və iqtisadi maraqlar kimi “xarici amillərlə” izah etmək kifayət etmədiyini izah etməyə çalışmışdır. Lakin bu yanaşma çox dar mənada qalmaqla bəzi vacib məqamları izah edə bilmir. Bizim düşüncəmizə görə, dövlətin xarici siyasətini anlamaq üçün onun daxili düşüncə tərzinə, yəni cəmiyyətin və siyasi elitanın ideyalarına, dəyərlərinə və kimlik anlayışına baxmaq lazımdır. Məsələn, bir ölkənin “özünü kim hesab etməsi”, “hansı mədəni və siyasi məkana aid görməsi” onun xarici siyasət seçimlərinə ciddi təsir edə bilər. Qısa ədəbiyyat araşdırması göstərir ki, xarici siyasət oriyentasiyasının formalaşmasında ideologiya və kimliyin rolu bir çox tədqiqatçı tərəfindən vurğulanmışdır. Moravskinin (1997) fikrincə, dünya siyasətində həlledici olan, realizmin iddia etdiyi kimi imkanların konfigurasiyası deyil, dövlət üstünlüklərinin konfigurasiyasıdır. O yazır: “ictimai ideyalar, maraqlar və institutlar – hökumətlərin strateji hesablamalarının əsasında duran əsas sosial məqsədlər olan – dövlət üstünlüklərini formalaşdırmaqla dövlətin davranışına təsir göstərir.” Eyni yanaşma çərçivəsində Owen (2011) də dövlətlərin xarici siyasətindəki amilləri təhlil edərkən ideologiyaların təsirini önə çə-

kir. O, yalnız maddi maraqları əsas götürərək iddia edir ki, dövlət rəhbərləri müəyyən ideoloji maraqlara əsaslanan rejimləri təşviq edir və bu proses “ideoloji qütbləşmə” kimi qiymətləndirilməlidir. David Skidmore (1997) isə xarici siyasət analizində “sosialfaktorlar” anlayışına xüsusi önəm verirdi. Onun fikrincə, xarici siyasət dövlətlərin daha geniş sosial amillərin yaratdığı maraq və məqsədlərin funksiyasıdır. Bu yanaşma beynəlxalq sistemi rəqabət aparan dövlətlərin məkanı olmaqdan çıxararaq, sosial faktorların qarşılaşdığı bir sahəyə çevirməkdədir. Onun fikrincə, sosial düzəndə maraqlar və hakimiyyət aşağıdakı komponentlər əsasında qurulur: “siyasi rejimlər (institurlar), hakim ideoloji sistemlər (ideologiyalar) və iqtisadi istehsal strukturları (sosial-iqtisadi maraqlar)” [6, s.93-94]. Xarici siyasətdə dövlətlər arasında düşmənçilik və dostluq münasibətlərinin formalaşmasında isə bu sosial faktorlar arasında uyğunluq və ya ziddiyyət dərəcəsi mühüm rol oynayır.

Gürcüstanda “Avropaçılıq” ideyalarının yaranması. Əsrlər boyu yadelli işğalların nəticəsində Gürcüstan müxtəlif imperiyalar arasında bufer dövlət rolunu oynamışdır. Bu tarixi kontekst ölkənin xarici siyasətinə və oriyentasiyasına ciddi təsir göstərmişdi. Bu da nəticə etibarilə Gürcüstanın formalaşmaqda olan milli kimliyinin müxtəlif aspektlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, xristianlığın qəbulundan əvvəl indiki Gürcüstan ərazisində mövcud olan Kartli-İberiya Krallığı həm qərbdə qədim yunan sivilizasiyasının, həm də şərqdə fars mədəniyyətinin təsiri altında qalmışdır. Eranın birinci minilliyində Bizans və Sasani imperiyaları Gürcüstan ərazisini öz nüfuz dairələrinə bölmüşdülər. Bu, onun xristian cəmiyyəti kimi onun mədəni baxımdan Bizansa yaxınlaşmasına səbəb olmuşdur. 1453-cü ildə isə Osmanlı İmperiyasının Konstantinopolu ələ keçirməsi və Qara dəniz üzərində nəzarəti ələ alması nəticəsində Gürcüstanın Avropa və xristian dünyası ilə əlaqələri faktiki olaraq kəsilmişdir. Bu təcrid vəziyyəti Gürcüstanın Qərblə ticarət əlaqələrinin zəifləməsinə, ardınca isə siyasi və iqtisadi tənəzzülə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə, ölkə Səfəvi və Osmanlı İmperiyası kimi iki rəqib İslam gücü arasında davamlı mübarizə meydanına çevrilmişdir. Bunun da nəticəsi olaraq, Gürcüstan uzun müddət yalnız İslam dünyasının əhatəsində mövcud olmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Beləliklə, müsəlman imperiyaları tərəfindən siyasi və dini təsirlərə məruz qalan Gürcüstanda din, milli kimliyin əsas komponentinə çevrilmişdir. Gürcüstan bu dövrdə "İslam dünyasında Qərb xristianlığının forpostu" kimi qəbul edilirdi. Bu səbəbdən, Gürcüstanda müsəlmanlar “başqası” ilə ziddiyyətdə olan bir obraz kimi təsvir olunurdu [8, s. 91]. Belə ki, Səfəvi və Osmanlı imperiyalarının hegemonluğu altında yaşayan Gürcüstan zaman-zaman öz təhlükəsizliyini və suverenliyini təmin etmək məqsədilə xristian Avropasında müttəfiqlər axtarmağa çalışmışdır. Bu axtarışların bariz nümunələrindən biri Sulxan-Saba Orbelianinin Fransaya göndərilməsi olmuşdur.

Gürcü kralı IV Vaxtanq Fransanı Avropanın ən güclü dövləti hesab edərək, potensial müttəfiq və himayədar qismində görmüş, bu məqsədlə Orbelianini diplomatik missiya ilə Parisə göndərmişdir. Orbeliani səfəri çərçivəsində Fransa kralı XIV Lüdovik, Roma Papası XI Klement və digər nüfuzlu şəxslərlə görüşlər keçirmişdir. Bəzi hallarda dəstək vəd edilsə də, missiyanın nəticələri ümumilikdə ümidləri doğrultmamış, gözlənilən siyasi və hərbi yardım reallaşmamışdır.

Bu dövrdə Rusiyanın Cənubi Qafqaz regionunda əhəmiyyətli bir güc kimi meydana çıxmağa başlaması isə pravoslav Gürcüstanın müsəlman imperiyalarının hökmranlığına qarşı müdafiə olunacağına ümidini artırmışdır. Lakin bu ittifaqın nəticələri gözlənilmədiyi kimi olmadı. Şərqi Gürcüstan kralı XII Georginin (1746-1800-ci illər) vəfatından sonra Kartl-Kaxetiya Krallığı Rusiya imperiyasına, heç bir muxtariyyət statusu olmadan, tam şəkildə birləşdirildi. Bununla da Gürcüstanın siyasi müstəqilliyinə son qoyuldu. Lakin Rusiyanın avtokratik idarəetmə modelinə və imperiya siyasətinə rəğmən, Gürcüstan üçün – təhrif olunmuş və məhdud formalarda olsa da – Qərb ideyalarına çıxış imkanı yaradan bir kanal funksiyası yaranmışdır. Bu vəziyyət 1917-ci ildə baş verən Bolşevik inqilabına qədər davam etmişdir [14, s. 91]. Qərbə inteqrasiya yolunun bu mərhələ Gürcüstan üçün Rusiya üzərindən keçmişdi. Belə ki, Avropalı mütəfəkkirlərin ideyaları əsasən rus təhsil müəssisələrində təhsil almış gürcü ziyalıları vasitəsilə ölkəyə gətirilirdi. Bu ideyaların daşıyıcıları “Terqdaleulni” adlanan rus təhsilinin gənc nəslinin Gürcüstana qayıtmasında mühüm rol oynamışdılar ki, bu da sonralar gürcü millətçiliyi konsepsiyasının formalaşmasına səbəb olmuşdur [14, s.86]. Lakin Gürcüstanın özünü “Qərbə məxsus” bir cəmiyyət kimi tanıması və “Avropaya qayıdış” ideyası daha aydın şəkildə Qərbi Avropada təhsil almış “Tsiperxantselni” nəslinin fəaliyyəti ilə önə çıxmışdı [3, s.76]. Beləliklə, 1917-ci il Bolşevik inqilabından sonra Rusiya Gürcüstan ziyalıları və siyasi elitası üçün maarifçilik mənbəyi kimi əvvəlki imicini itirdi. Gürcüstanın sosial-demokrat liderliyi artıq Rusiyanı Avropanın bir hissəsi kimi deyil, əksinə, Avropa siyasi strukturlarından kənarda qalan bir güc kimi görməyə başladı. Bu da onun Qərb ilə birbaşa əlaqələrin qurulmasına yönəlmişdi. Fikrimizcə bu dövrdə Gürcüstan sosial demokratiya və Qərb tipli modernləşmə modelini qəbul etmişdi. Çünki bəhs olunan dövrdə Rusiya artıq Gürcüstan üçün “digər” – yəni Avropaya qarşı duran bir vizavi kimi qəbul edilirdi. Gürcüstanın Sovet İttifaqına zorla inteqrasiyası bu yanaşmanı daha da möhkəmləndirdi. Bu da Gürcüstanda Rusiyanın ölkənin “tarixi taleyinə” çatmasına əngəl törədən bir maneə kimi dəyərləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Əgər əvvəlki dövrlərdə Gürcüstan özünü müsəlman dünyası qarşısında xristian olaraq identifikasiya edirdisə, bu mərhələdə kommunist ideologiyanı rədd edərək özünü avropalı kimi müəyyənləşdirməyə başlamışdı.

Gürcüstanın müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici siyasət trayektoriyası. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Gürcüstan müstəqillik qazandı və liberal demokratiya ilə Qərb dəyərlərinə yönəlməyə başladı. Lakin ölkədə bir sıra daxili problemlər bu istiqamətin sabit və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsini çətinləşdirirdi. Zəif idarəetmə sistemi, xarici siyasət sahəsində təcrübəsizlik, məhdud maliyyə imkanları, güclü vətəndaş cəmiyyətinin olmaması və demokratik ənənələrin zəifliyi Gürcüstanın Qərbə integrasiya prosesinə mane olurdu. Bu şəraitdə ilk prezident Zviad Qamsaxurdiya beynəlxalq səviyyədə geniş tanınma əldə etməkdə çətinliklərlə üzləşdi. Eyni zamanda, beynəlxalq aktorlar, xüsusilə Qərb dövlətləri, Gürcüstan da daxil olmaqla keçmiş sovet respublikalarının müstəqilliyini dərhal tanımağa ehtiyatla yanaşırdılar. Bunun bir göstəricisi kimi, 1991-ci ilin avqustunda ABŞ prezidenti Corc Buşun keçmiş sovet respublikalarını Mixail Qorbaçovun təklif etdiyi yeni birlik müqaviləsini qəbul etməyə çağırması qeyd oluna bilər [12]. Halbuki Gürcüstan və digər müstəqillik qazanmış respublikalar Qərbdən beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri olan suverenlik və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququna sadıqlıq nümayiş etdirməsini gözləyirdilər [5]. Ona görə ki, gürcü ictimai şüurunda Qərb, “ədalətli işlərə dəstək verməyə borclu olan ədalətin təcəssümü” kimi qəbul olunurdu. Bununla belə, Z.Qamsaxurdiya dövründə Gürcüstan nə daxili siyasi sabitliyi təmin etməyi bacardı, nə də strateji xarici siyasət konturlarını aydın şəkildə müəyyənləşdirə bildi. Etibarlı və effektiv xarici siyasətinin olmaması fonunda Gürcüstan “utopik” xarakter daşıyan və onun Avropa ilə əlaqələndirilən mədəni-siyasi kimliyini arxa plana keçirən pan-Qafqaz integrasiyası ideyasını önə çıxardı.

Başqa bir tərəfdən Gürcüstanın müstəqillikdən sonrakı dövrdə xarici siyasət seçimləri onun daxilindəki qeyri-sabitlik və davam edən münaqişələrlə ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmışdı. Ölkənin növbəti lideri Eduard Şevardnadze, ilkin mərhələdə bu ideyaya qarşı çıxmasına baxmayaraq, 1993-cü ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) üzv olmaqla Rusiyanın regionda artan təsir imkanlarını qəbul etməyə məcbur oldu [15]. Gürcüstan prezidenti E.Şevardnadzenin bu qərarı, əsasən, iki paralel faktordan qaynaqlanırdı: bir tərəfdən, devrilmiş prezident Z.Qamsaxurdiyanın tərəfdarları ilə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparması; digər tərəfdən isə, Abxaziya və Cənubi Osetiyada davam edən separatçı münaqişələr fonunda öz siyasi legitimliyini və dövlətin ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışması idi [1]. Beləliklə, Gürcüstanın MDB-yə üzvlüyü həm siyasi resursların qorunması, həm də Rusiya ilə açıq qarşıdurmadan yayınmaq üçün atılmış taktik addım kimi qiymətləndirilə bilərdi.

Lakin ölkədə daxili vəziyyətin nisbətən sabitləşməsindən sonra Gürcüstan yenidən Qərbə integrasiya yönümlü xarici siyasətə üstünlük verməyə

başladı. Belə ki, keçən əsrin 90-cı illərin ikinci yarısı, Gürcüstanın siyasi diskursunda Avropa və transatlantik strukturlara integrasiyanın əsas xarici siyasət məqsədi kimi ön plana çıxdığı bir mərhələ oldu. Bu qərbyönlü ideoloji meyil ən aydın şəkildə hakim Vətəndaş İttifaqı Partiyasının tərkibində yer alan islahatçı və Qərb yönlü gənc nəslin nümayəndələrində özünü göstərirdi. Gürcüstanın bu istiqamətdəki dönüşü Rusiyanın münaqişələrin həllində qeyri-effektiv və onun birtərəfli siyasətinə qarşı artan narazılıq fonunda baş vermişdi. Gürcüstan Rusiyanın Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələrinin həllində konstruktiv mövqe tutmamasını və birtərəfli vasitəçilik cəhdlərini "özləşmə" (alienation) prosesi kimi qiymətləndirirdi. Bu kontekstdə, Gürcüstanın Qərblə integrasiyası təkcə siyasi və təhlükəsizlik baxımından deyil, həm də milli kimlik və mədəniyyət kontekstində strateji bir seçim kimi qəbul edilməyə başlandı. Bu istiqamətdə atılan konkret addımlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, 1999-cu ildə Gürcüstanın Avropa Şurasına üzv qəbul olunması, "Avropaya integrasiya" prosesində simvolik və siyasi baxımdan mühüm mərhələ hesab olunmuşdu [2, s. 929]. Bu dövrün ideoloji mahiyyətini Parlamentin sədri Zurab Jvaniyanın məşhur ifadəsi olan – "Mən gürcüyəm, ona görə də avropalıyam" – ən yaxşı şəkildə əks etdirirdi. Hərbi və təhlükəsizlik sahəsində də Gürcüstan Qərblə yaxınlaşmağa çalışırdı. Bu məqsədlə də 1994-cü ildə Gürcüstan NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramına, 1999-cu ildə isə bu proqramın Planlaşdırma və Baxış Prosesinə qoşuldu. Həmin ildə Gürcüstanla Avropa İttifaqı arasında qüvvəyə minmiş Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi Qərbə integrasiya istiqamətində siyasi və iqtisadi integrasiyanın hüquqi çərçivəsini yaratdı. Qərbə integrasiya hədəfi, təkcə praktiki siyasətdə deyil, həm də rəsmi dövlət sənədlərində açıq şəkildə ifadə olunmağa başladı. Məsələn, "İctimai həyatın davamlılığının əsas prinsipləri, Gürcüstanın dövlət suverenliyinin və təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, eləcə də ərazi bütövlüyünün bərpası" adlı strateji sənəddə Gürcüstanın Avropa yönümlü xarici siyasət kursu və bu istiqamətdə struktur integrasiyanın vacibliyi vurğulanırdı [8, s. 98]. 2000-ci ildə qəbul edilmiş "Gürcüstan və Dünya: Gələcəyə Baxış və Strategiya" adlı rəsmi sənəddə isə ölkənin xarici siyasət məqsədi belə ifadə olunmuşdu: "Avropanın siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik strukturlarına tam integrasiyaya nail olmaq, bununla da gürcü xalqının Avropa birliyində tam şəkildə iştirak etmək üçün tarixi istəklərini yerinə yetirmək..." [8, s. 99]. Bu yanaşma Gürcüstanın Avropaya integrasiyasını yalnız siyasi və iqtisadi proses kimi deyil, həm də mədəni, sivilizasiya və tarixi identitet layihəsi kimi qəbul etdiyini nümayiş etdirmişdir.

Beləliklə XX əsrin 90-cı illərdə Gürcüstanın xarici siyasəti, bir tərəfdən, ölkənin Qərb idarəetmə modelinə uyğunlaşmaq istəyi, digər tərəfdən isə milli təhlükəsizlik ehtiyacları fonunda formalaşırdı. Bu dövrdə xarici si-

yasət əksər hallarda reaktiv və tərəddüdlü xarakter daşısa da, ölkənin Qərbə yönəlmiş ümumi strateji istiqaməti sabit qalmışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu yanaşma təkcə 1991-ci ildən sonrakı dövrdə deyil, həm də 1918–1921-ci illər arasında mövcud olmuş Gürcüstan Respublikası dövründə də müşahidə olunmuşdu. Bu kontekstdə Qərb kimliyi, Gürcüstanın xarici siyasət oriyentasiyasını izah edən əsas anlayışlardan birinə çevrilmişdir. Bir sıra politoloqların fikrincə Avropaya integrasiya Gürcüstanda həm demokratiyanın inkişaf modeli, həm də əsas strateji müttəfiq və himayədar kimi qəbul olunmuşdur. Belə ki, gürcü cəmiyyətində Avropa ilə mənəvi və mədəni bağlara istinad edən bu kimlik forması, siyasi qərarların legitimləşdirilməsində də mühüm rol oynamışdır. Lakin bunlara baxmayaraq, Gürcüstanın xarici siyasəti hələ də əsasən reaktiv və strateji baxımdan tam formalaşmamışdır. Yalnız 2003-cü ildə baş vermiş Qızılgül İnqilabından sonra Gürcüstanın xarici siyasət kursu daha aydın, ardıcıl və qərbəyönlü xətt üzrə müəyyənləşdi. Bu dəyişiklik, artıq mədəni kimlik istinadlarından kənara çıxaraq, rəşional və institusional qərarlarla əsaslandırılmış bir strateji seçimə çevrildi. Nəticə etibarilə, Gürcüstan üçün Qərb dövlətləri ilə yaxınlaşmaq və onların aparıcı təşkilatları olan NATO və Avropa İttifaqına (Aİ) integrasiya yalnız təhlükəsizlik təminatı vasitəsi deyil, həm də ölkənin daxili siyasi və ictimai quruluşundan qaynaqlanan dəyər seçimi kimi qəbul edilmişdir.

Gürcüstanın özünü Avropanın bir parçası kimi görməsi. Apardığımız tədqiqatın nəticəsində belə məlum olur ki, Gürcüstanın sosial amillərinin bir-birini tamamlayan təbiətindən irəli gələn qərbəyönlü oriyentasiyasını əsaslandırmaq üçün bir neçə argument mövcuddur. Bu münasibət, Gürcüstanın sosial quruluşunun Qərbdə və ya Rusiyada mövcud olduğu düşünülmən səviyyəyə uyğunluğu barədə təsəvvürlərindən qaynaqlanır. Bu fikir o deməkdir ki, Gürcüstanın xarici siyasət seçimi mahiyyət etibarilə liberal demokratiyaya malik “qərb dövlətini” inkişaf etdirmək istəyindən, həmçinin onun tarixi konteksti və mədəni dəyərləri ilə bağlıdır. Gürcüstan, xüsusi ilə 2003-cü ilin noyabrında baş vermiş Qızılgül İnqilabından sonra Qərb üçün “azadlıq çırağı” kimi qəbul edildi. O zamanın prezidenti Mixail Saakaşvili inauqurasiya nitqi də bunu bir daha təsdiqləmişdir: “[Avropa] bayrağı bizim sivilizasiyamızı, mədəniyyətimizi, tariximizin və perspektivimizin mahiyyətini, həmçinin Gürcüstanın gələcəyə baxışını təcəssüm etdirir və eyni zamanda Gürcüstanın da bayrağıdır... Gürcüstan yalnız Avropa ölkəsi deyil, həm də ən qədim Avropa ölkələrindən biridir... Bizim sabit kursumuz Avropaya integrasiya istiqamətindədir. Avropanın nəhayət Gürcüstanı görüb dəyərləndirməsinin və biza doğru addım atmasının vaxtıdır” [4].

Bununla da Gürcüstan özünü postsovet məkanı kimi periferik ərazilərlə deyil, çiçəklənmə və inkişafdan zövq alan region (Qərb) ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır. Məhz buna görə də Gürcüstan hakimiyyəti ölkənin iqtisadi

di və təhlükəsizlik ehtiyaclarının yalnız “dünyanın ən cəlbedici siyasi-iqtisadi modeli” olan Qərblə əməkdaşlıq yolu ilə təmin oluna biləcəyinə inanırlar [4]. Eyni zamanda, tez-tez Gürcüstan və Qərb cəmiyyətlərinin ortaq ideyalarına sahib olması, eləcə də onun demokratik inkişafının yalnız qərbyönlü xarici siyasət yolu ilə mümkün olduğunu iddia edirdilər. Belə ki, Gürcüstanda dəyər yaxınlığı yalnız Qərbə emosional bağlılıqdan ibarət deyil, eyni zamanda qəbul edilən dövlət maraqları ilə də əlaqələndirilirdi. Bu argument, bir-birini tamamlayan maraqlara gətirib çıxardığı fikrinə əsaslanırdı. Bununla yanaşı demokratiya sabitlik və təhlükəsizliklə sıx bağlıdır; buna görə də “ABŞ və Aİ-nin təşviq etdiyi dünya nizamının Gürcüstanın maraqlarına tam uyğun”dur. “Birləşmiş, azad və sülhsevər Avropa kimi siyasi şüarlara nəzər salsaq, bu, liberal demokratiyaların təhlükəsizlik anlayışını ifadə edir” [4].

Tədqiqat nəticəsində belə aydın olur ki, şəxsiyyətə əsaslanan yanaşma Rusiya–Gürcüstan münasibətlərinin mürəkkəbliyini hərtərəfli başa düşmək imkanı yaradır. Özünü "Avropanın" bir parçası kimi görən Gürcüstan seçdiyi inkişaf yolunu Rusiyanın təklif etdiyi model ilə tamamilə uyğunsuz hesab edir. Ona görə ki, Gürcüstan Rusiyanı Sovet İttifaqının varisi hesab edərək onun Gürcüstanı öz təsir dairəsinə daxil etmək cəhdlərini ölkənin milli təhlükəsizliyi üçün təhdid kimi dəyərləndirirdi. Belə ki, Rusiyanın Avrasiyaçılıq ideologiyası və imperialist ambisiyaları ilə əlaqələndirilən özünəməxsus (sui generis) bir fenomen olduğuna inanan Gürcüstan şimal qonşularını nə avropalı, nə də cəlbedici bir sosial-iqtisadi model kimi qəbul edirdi. Rusiyalı ekspert Fyodor Lukyanovun vurğuladığı kimi, “Gürcüstan güclü qonşusu ilə tarixi və mədəni əlaqələrin tam və dönməz qırılmasına nümunə təqdim etməklə Rusiyaya konseptual alternativ yaratmağa çalışmışdır” [10]. Gürcüstanın siyasi dairələrinə görə, Rusiya, hətta öz müttəfiqlərinə belə təsir dairəsinin bərpası ilə bağlı inandırıcı bir vizyon təqdim edə bilmir. Çünki Rusiya innovasiya və iqtisadi inkişaf sahəsində rəqabəti uduzmuş və tədricən "sənaye muzeyinə" çevrilməkdədir. Bəzi respondentlərin fikrincə, buna görə də Gürcüstan daha inkişaf etmiş dövlətlərlə tərəfdaşlıq etməli, regionun periferik strukturlarından (məsələn, MDB və ya postsovet məkanı) deyil, global inkişafın əsas mərkəzinə – Qərbə integrasiya olunmalıdır. Bu baxış Gürcüstan siyasi elitasının alt şüurunda hələ də üstünlük təşkil edir və belə hesab olunur ki, ölkənin iqtisadi və təhlükəsizlik maraqları yalnız Qərblə əməkdaşlıq vasitəsilə təmin oluna bilər. Bir çox gürcü politoloqları Gürcüstan–Rusiya münaqişəsini dəyərə əsaslanan, Qərb və Rusiya arasında mövcud olan daha genişmiqyaslı dəyər toqquşmasının bir parçası kimi qiymətləndirirlər. Gürcüstanın Avropaya integrasiya yolunu seçməsi mahiyyət etibarilə Rusiya ilə qarşıdurma potensialı daşıyırdı. Gürcüstan parlamentinin üzvlərindən biri bu məsələ ilə bağlı qeyd edir: “Qərblə Rusiya arasında də-

yər toqquşması mövcuddur və biz avropalı olduğumuzu dediyimiz üçün Rusiya ilə də dəyər-konfliktimiz var” [10].

Gürcüstan təhlükəsizlik və müdafiə məsələlərini Qərbin qəbul etdiyi anlayışa uyğun şəkildə inkişaf etdirməyə çalışırdı. Lakin mütəxəssislər tərəfindən Rusiyanın Gürcüstana qarşı həyata keçirdiyi aqressiv xarici siyasət ilə onun daxili idarəetmə rejimi bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən, ayrılmaz xarakter daşıyan amillər kimi qiymətləndirilirdi. Belə ki, “Rusiyanın revansizmi daxilə avtoritarizmi zəruri edir. Əgər Rusiya demokratik ölkə olsaydı, vətəndaşlar onun xarici siyasətini şübhə altına alardılar. Rusiya heç kimin rifahı ilə maraqlanmır, halbuki fərdiyyətçilik liberal demokratiyanın əsas prinsipidir. Bu səbəbdən Rusiya ilə hər hansı beynəlxalq təşkilatın ortaq maraqları olması qeyri-mümkündür” [11]. Müvafiq olaraq, Gürcüstanın hakim dairələri Rusiya ilə hər hansı sövdələşmənin mümkün olmadığı qənaətinə gəlirdi və buna görə də Kremlin siyasəti ilə əməkdaşlıq etməkdə maraqlı deyillər. Nəticə olaraq, Rusiya demokratikləşmə yoluna qədəm qoyarsa, iki ölkə arasında əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq mümkün ola bilərdi. Bu baxış rəsmi sənədlərdə, o cümlədən 2011-ci ildən qüvvədə olan Gürcüstanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında da əksini tapmışdır [11]. Bir sıra politoloqlar qeyd edirlər ki, “Əgər Rusiya özünü Avropa ailəsinin bir hissəsi kimi görsəydi, Avropaya qayıtmaq bizim üçün çox asan olardı” [4]. Başqa bir müdafiə nazirliyi rəsmisi isə vurğulayır: “Siyasi mədəniyyət oxşar inkişaf mərhələsində olduqda, ölkələrin təhlükəsizlik və təhdid anlayışları da bir-birinə yaxındır. Buna görə də Gürcüstanın təhlükəsizlik konsepsiyası Qərbin müvafiq anlayışına uyğundur. İnkişaf yönümlü dövlətlərlə daha çox əməkdaşlıq edən Gürcüstanın, əksinə, Rusiya ilə tez-tez konflikt yaşaması təbiiidir” [4].

Avropalaşma Gürcüstan üçün bir növ “desovetləşmə” anlamına gəlməkdədir. Bu proses ölkəni Moskvanın dominantlığının müşahidə olunduğu postsovet qruplaşmalarından — Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT), Gömrük İttifaqı və digər strukturlardan — uzaqlaşdırmaqla reallaşmaqdadır. Gürcü siyasi elitası Rusiyanı Sovet imperiyasının hüquqi varisi kimi qəbul edir və onun reinteqrasiya cəhdlərini milli təhlükəsizliyə ciddi təhdid sayır. Müəyyən mənada “desovetləşmə” konsepti şəxsiyyətə əsaslanan diskursda ümummillə mantraya çevrilmişdir [9]. Buna uyğun olaraq, “Gürcüstanın xarici siyasətinin əsas istiqamətləri” haqqında qəbul edilmiş ikitərəfli son qətnamədə “Abxaziya və Cənubi Osetiyanı tanıyan dövlətlərlə hər hansı hərbi, siyasi və gömrük ittifaqı”na qoşulmaq qətiyyətlə rədd edilirdi. Həmçinin Gürcüstanın mahiyyət etibarilə “qanunçuluq və insan hüquqlarının aliliyi prinsiplərinə” zidd olan beynəlxalq təşkilatlara üzv olmaması vurğulanırdı. Bu, xüsusilə Rusiya Gürcüstan ərazilərinin işğalını dayandırmadıqca, onun və ya Rusiya rəhbərliyi altında olan regional təşkilatlarla diplomatik əlaqələrin qurulmasının müm-

kün olmadığını ifadə edir [4]. Reallıqda isə aparılan sorğular göstərir ki, gürcülərin əksəriyyəti Rusiya ilə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasını istəyir, lakin onun suverenliyi və müstəqilliyi bahasına Rusiyanın rəhbərlik etdiyi integrasiya proseslərinə qoşulmaq fikrində deyillər [13]. Beləliklə, Gürcüstanın qərbyönlü orientasiyası yalnız siyasi deyil, həm də coğrafi özünü təyinetmə ilə müşayiət olunmaqdadır. Gürcülər Gürcüstanın artıq təkə post-sovet və ya Cənubi Qafqaz ölkəsi kimi tanınmasını istəməirlər. Onlar Gürcüstanın qeyri-sabitlik və separatizmlə assosiasiya olunan bir bölgə kimi görməkdən imtina edirlər. Bunun əvəzinə, Gürcüstanı Qara dəniz regionunun bir hissəsi kimi təqdim etməyə və bu yolla Avropa məkanına mənsub olduqlarını möhkəmləndirməyə çalışırlar.

Yekun. Son olaraq qeyd etmək olar ki, xarici siyasətə cəmiyyət daxilində formalaşan ideyaların və milli kimliyin təzahürü kimi yanaşan, eyni zamanda “başqası”na qarşı “öz” kimliyinin qurulmasını bu siyasətin əsas komponentlərindən biri hesab edən nəzəri çərçivəyə istinad etmək zəruridir. Bu baxımdan, Gürcüstanın xarici siyasətinin formalaşdığı kontekstdə milli kimlik məhz bu amillərin təsiri altında təşəkkül tapması müsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi Gürcüstanın siyasi diskursunda getdikcə dominant mövqə qazanan “Avropa kimliyi” konsepsiyasıdır. Bu konsepsiya ölkənin uzunmüddətli işğal və parçalanma tarixi fonunda, Gürcüstanın özünü qonşularından fərqli olaraq Avropaya məxsus bir subyekti kimi təqdim etməsi ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, Gürcüstan Avropa ilə bir-başla əlaqələr qurmaq yolu ilə öz gələcəyini Qərbdə axtarmağa davam etmişdir. Bununla belə, müstəqilliyin ilk illərində Gürcüstanın xarici siyasəti əsasən reaktiv xarakter daşımışdır. Yalnız Qızılqül İnqilabından sonra ölkənin Qərbyönlü siyasi kursu daha aydın və kəskin şəkildə müəyyənləşmiş, bu istiqamət həm mədəni mənsubiyyət arqumentləri, həm də Rusiyanın ekzistensial təhlükə kimi təqdim olunması ilə əsaslandırılmışdır.

Ümumilikdə, milli kimliyə əsaslanan yanaşma, xarici siyasətin sırf maddi maraqlar prizmasında təhlilindən fərqli olaraq, Gürcüstanın xarici siyasətinin qurulması və həyata keçirilməsinin daha dərinədən anlaşılmasına imkan yaradır. Bu həm də Gürcüstanın “Qərbə” aid olması ilə bağlı inanc, onun qərbyönlü oriyentasiyası və kimlik əsaslı xarici siyasəti üçün möhkəm ideoloji və strateji zəmin yaratmaqdadır. Bundan əlavə, bu baxış nöqtəsi Gürcüstanın gələcək xarici siyasət istiqamətlərini proqnozlaşdırmaq baxımından da əhəmiyyətliyə. Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, Gürcüstanın xarici siyasətinə identiklik prizmasından yanaşmaq müəyyən risklər daşıyır. Belə ki, ölkə və onun kimliyi sabit deyil, daim hərəkətdədir və zamanla dəyişməyə meyllidir. Bu isə kimlik əsaslı xarici siyasət yanaşmasının çevik və kontekstual təhlillərlə müşayiət olunmasını zəruri etməkdədir. Bu təhlil bir daha göstərdi ki, Gürcüstanın milli maraqlarının, eləcə də xarici siyasətinin

formalaşması prosesi ölkə daxilində milli kimlik və sosial nizamla bağlı üstünlüklər nəzərə alınmadan izah edilə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Baev P K, Russia's Policies in the Caucasus (Royal Institute of International Affairs 1997).
2. Beacháin D Ó and Coene F, 'Go West: Georgia's European Identity and Its Role in Domestic Politics and Foreign Policy Objectives' (2014) 42(6) Nationalities Papers 923–941 <https://doi.org/10.1080/00905992.2014.953466>
3. Brisku A, Albanian and Georgian Discourses on Europe: From Berlin 1878 to Tbilisi 2008 (Doctoral dissertation, European University Institute 2009).
4. Civil.ge, 'Georgia, EU Sign Association Agreement' (27 June 2014) <http://civil.ge/eng/article.php?id=27417>
5. Fawn R, 'Ideology and National Identity in Post-Communist Foreign Policies' (2003) 19(3) Journal of Communist Studies and Transition Politics 1–15.
6. Fuller G E, The New Turkish Republic: Turkey as a Pivotal State in the Muslim World (United States Institute of Peace Press 2007).
7. Georgian Ministry of Foreign Affairs, Foreign Policy Strategy 2006–2009 (Ministry of Foreign Affairs) http://mfa.gov.ge/index.php?sec_id=8&lang_id=ENG
8. Jones S F, 'The Role of Cultural Paradigms in Georgian Foreign Policy' in R Fawn (ed), Ideology and National Identity in Post-Communist Foreign Policies (Frank Cass 2003) 83–110.
9. Kakachia K, 'NATO–Georgia Relations: Will 2014 Bring Anything New?' (2013) PONARS Eurasia Policy Memo <http://www.ponarseurasia.org/memo/nato-georgia-relations-will-2014-bring-anything-new>
10. Lukyanov F, 'Will Russia Lose Georgia for Good?' (3 February 2012) Russia in Global Affairs <http://eng.globalaffairs.ru/redcol/Will-Russia-Lose-Georgia-for-Good-15446>
11. MacFarlane N, Georgia: National Security Concept versus National Security (Center for Social Sciences 2012) http://css.ge/files/documents/Papers/0812pp_macfarlane.pdf
12. Matlock J F, Reagan and Gorbachev: How the Cold War Ended (Random House 2005).
13. Navarro L, Public Attitudes in Georgia: Results of November 2013 Survey (National Democratic Institute 2013) <https://www.ndi.org/node/20977>
14. Nodia G, 'The Georgian Perception of the West' in B Coppieters, A Zverev and D Trenin (eds), Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia (Frank Cass 1998) 13–26.
15. Rondeli A, 'The Choice of Independent Georgia' in G Chufirin (ed), The Security of the Caspian Sea Region (Oxford University Press 2001) 191–204.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ГРУЗИИ: НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ

Мурат Э. АСАДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется значение объяснения прозападной ориентации внешней политики Грузии не только через материалистические и системные факторы, но и через идеи и идентичность. Подчеркивается, что узкие подходы, основанные исключительно на материальных интересах, недостаточны для объяснения внешнеполитического поведения малых государств. В исследовании используются либеральный и конструктивистский подходы теории международных отношений. Утверждается, что прозападный внешнеполитический курс Грузии формируется под влиянием глубоких идеологических представлений политической элиты страны о её «принадлежности» к Западу. В рамках данной теоретической основы в статье представлен краткий обзор исторического развития внешней политики Грузии и рассмотрена эволюция её национальной идентичности. Далее утверждается, что в условиях стремления Грузии к формированию коллективной идентичности в международной системе восприятие евроатлантической интеграции как «предопределённой исторической миссии» играет важную роль в формировании внешней политики страны. Кроме того, в статье анализируются вызовы и дилеммы, с которыми сталкивается Грузия в процессе самоидентификации.

Ключевые слова: теория реализма; концепция внешней политики; Революция роз; панкавказская интеграция; процесс «возвращения в Европу».

THE HISTORICAL FORMATION OF GEORGIA'S FOREIGN POLICY: NATIONAL IDENTITY AND GEOPOLITICAL STRATEGY

Murad E. ASADOV

SUMMARY

The article analyzes the importance of explaining Georgia's pro-Western foreign policy orientation not only through materialist and systemic factors but also through ideas and identity. By emphasizing that narrow, material interest-based approaches are insufficient to explain the foreign policy behavior of small states, the study draws on liberal and constructivist approaches in international relations theory. It argues that Georgia's pro-Western foreign policy course is shaped by deep ideological perceptions within the country's political elite regarding its "belonging" to the West. Within this theoretical framework, the article provides a brief overview of the historical development of Georgia's foreign policy and examines the evolution of its national identity. It further argues that in a context where Georgia seeks to construct a collective identity within the international system, the elite perception of Euro-Atlantic integration as a "destiny-driven imperative" plays a significant role in shaping the country's foreign policy. In addition, the article analyzes the challenges and dilemmas Georgia faces within its self-identification process.

Keywords: Realist theory; Foreign policy concept; Rose Revolution; Pan-Caucasian integration; "Return to Europe" process.

BAKİ ŞƏHƏRİ ƏHALİSİNİN SAY DİNAMİKASI MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ: TARİXİ-DEMOQRAFİK TƏDQIQAT (1991-2019-cu illərin statistik göstəriciləri əsasında)

Ulduz M. PAŞAYEVA*

Təqdim olunan tədqiqatda müstəqillik illərində (1991–2019-cu illər) Bakı şəhərinin demoqrafik inkişaf tarixi və əhalinin say dinamikası təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi postsovet dövründə paytaxtda baş verən demoqrafik dəyişikliklərin əhalinin strukturuna təsirini statistik göstəricilər əsasında araşdırmaqdır. Həmçinin şəhərin etnik tərkibində baş verən dəyişikliklər təhlil edilmişdir. Mövzuda statistika materiallarına istinad edilərək, 1990-cı illərin əvvəllərindəki demoqrafik böhran, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində yaranmış məcburi köçkünlük faktorı və 2000-ci illərdən sonra başlayan sürətli urbanizasiya prosesi mərhələli şəkildə nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın əsas mənbələri 1989, 1999, 2009 və 2019-cu illərə aid əhali siyahıyaalınma materiallarıdır. Bu materiallar əsasında şəhər və şəhəratrafi rayonların əhalisinin say dinamikası müqayisəli təhlil metodu ilə araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, Bakı şəhəri bu dövrdə təkcə təbii artım hesabına deyil, həm də intensiv mexaniki artım nəticəsində böyük bir meqapolisə çevrilmişdir. Tədqiqatın nəticələri demoqrafik proqnozlaşdırma üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Bakı şəhərinin əhalisi, tarixi-demoqrafiya, urbanizasiya, demoqrafik mənbələr, say dinamikası

<https://doi.org/10.30546/458901.2026.01.1105>

Giriş. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhəri müstəqillik illərində təkcə siyasi və iqtisadi mərkəz kimi deyil, həm də intensiv demoqrafik dəyişikliklərin mərkəzi kimi çıxış etmişdir. 1991-ci ildən etibarən ölkədə baş verən köklü sosial-iqtisadi dəyişikliklər, bazar iqtisadiyyatına keçid və sürətli urbanizasiya prosesləri Bakının əhali dinamikasına birbaşa təsir göstərmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi rəsmi statistik mənbələr əsasında müstəqillik dövründə (1991-2019-cu illər) Bakı şəhəri və ətraf rayonlarının əhalisinin tarixi-demoqrafik tədqiqıdır. Bu baxımdan, tədqiqatda əhalinin say dinami-

* Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin “Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya” ETL-nin böyük elmi işçisi; ulduzspashayeva@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-0106-1887

kası, urbanizasiya prosesləri və əhalinin milli tərkibinin dəyişməsi araşdırılmışdır. Məqalədə 1990-cı illərin çətinlikləri, 2000-ci illərin iqtisadi yüksəlişi və 2019-cu ilədək olan dövrün demoqrafik mənzərəsi müqayisəli şəkildə araşdırılır.

Azərbaycanda tarixən baş vermiş sosial-iqtisadi və tarixi-demoqrafik proseslərin araşdırılması və Azərbaycanda demoqrafik prosesləri tənzimləmək məqsədilə 9 dekabr 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 290 sayılı Sərəncamına əsasən “Azərbaycanın Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası” qəbul edildi. Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası əhali problemlərinin araşdırılmasına zəmin yaratdı [11]. Bakı şəhəri əhalisinin tarixi-demoqrafik təhlili Konsepsiyadan irəli gələn vəzifələrin icrası ilə bağlıdır. Müstəqillik dövründə baş verən demoqrafik dəyişiklərin mərkəzində dayanan Bakı şəhəri, son 35 ildə həm təbii artım, həm də intensiv miqrasiya axınları hesabına sürətlə böyüyərək mürəkkəb bir demoqrafik qovşağa çevrilmişdir. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü çoxsaylı insan tələfatı ilə yanaşı, qocalar və uşaqların da olduğu bir milyondan çox vətəndaşın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsinə səbəb olmuşdur. Bu insanların bir hissəsi Bakıya üz tutmuşdur. Bu proseslər Bakının demoqrafik strukturunu köklü şəkildə dəyişmişdir ki, bu da dövrün tarixinin demoqrafik prizmadan öyrənilməsinə zəruri edir.

Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində 1988-ci ildən başlayaraq qaçqın düşmüş soydaşlarımızın bir qismi Bakı və Bakıtrafı rayonlarda məskunlaşmışlar. Onlardan Binəqədi rayonunda 32 min qaçqın və məcburi köçkün qeydiyyatdadır (qeyri-rəsmi isə 55 min nəfər qaçqın və məcburi köçkün), Xətai rayonunda 23.044 nəfər (5.662 ailə) məcburi köçkün və 10.232 nəfər (2.245 ailə) qaçqın, Xəzər rayonunda 17.182 məcburi köçkün və qaçqın, Qaradağ rayonunda 2.400 nəfər qaçqın və 15.000 nəfər məcburi köçkün, Nərimanov rayonunda 14.645 nəfər (3.606 ailə) qaçqın və müvəqqəti məcburi köçkün, Nizami rayonunda 7.988 nəfər qaçqın və 13.433 nəfər məcburi köçkün, Yasamal rayonunda 1.236 nəfər qaçqın, 20.644 nəfər müvəqqəti məcburi köçkün, Nəsimi rayonunda 11.401 nəfər məcburi köçkün (2.797 ailə), Səbail rayonunda 8.804 nəfər müvəqqəti məcburi köçkün, Səbunçu rayonunda 20.859 nəfər (5.016 ailə) məcburi köçkün və 8.318 nəfər (1.635 ailə) qaçqın, Suraxanı rayonunda 15.781 nəfər qaçqın və məcburi köçkün, Pirallahı rayonunda 903 nəfər (245 ailə) məcburi köçkün düşmüş soydaşımız rayonun bir sıra yaşayış sahələrində, o cümlədən köhnə xəstəxana, sanatoriya və uşaq bağçalarında, bağ sahələrində məskunlaşmışlar [13;14;15;16;17;18;19;20;21;22;23;24].

1991–2019-cu illəri əhatə edən statistik göstəricilərin təhlili, müstəqilliyin ilk illərindəki böhranlı demoqrafik vəziyyətdən sabit inkişaf mərhələsinə keçidi izləməyə imkan verir. Xüsusilə paytaxtda əhali sıxlığının artması,

demoqrafik yükün paylanması və daxili miqrasiyanın tənzimlənməsi kimi məsələlər bu gün həm elmi, həm də praktiki baxımdan xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqat zamanı Bakının inzibati-ərazi strukturuna nəzər salmaq vacibdir. 1989-cu il siyahıyaalma materiallarında Bakı şəhər sovetinin inzibati-bölgüsünə Bakı şəhəri və ətraf qəsəbələr daxil idi. Sonrakı dövrdə isə inzibati dəyişiklik aparılmış və şəhər soveti ləğv edilmişdir. Hazırda Bakının inzibati-ərazi bölgüsünə şəhər və şəhər tipli qəsəbələr daxildir. Bakı şəhərinin inzibati ərazi bölgüsü 1989-2012-ci illərdə 11 rayona, 2012-ci ildən sonra isə 12 rayona bölünmüşdür. Şəhər və ətrafında 1989-cu ildə 47 qəsəbə, 2009-cu ildən 51, 2019-cu ildən isə 59 qəsəbə var [3;4;5]. Tədqiqat zamanı məhz bu ərazidə yaşayan əhəlinin say dinamikası, təbii artımı, ailə vəziyyəti və digər məsələləri araşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı demoqrafik mənbələrdən istifadə edərək təhlillər aparılmışdır. Baş verən dəyişiklikləri müqayisə etmək üçün SSRİ dövrünə və müstəqillik illərinə aid mənbələr tədqiqata cəlb edilmişdir. Demoqrafik prosesləri öyrənmək üçün əsas mənbələr 1989, 1999, 2009 və 2019-cu illərə aid əhəli siyahıyaalınma materialları, statistik qaynaqlar və qoyulan problemin qanunvericilik bazasıdır.

SSRİ-də, həmçinin Azərbaycan SSR-də sonuncu əhəli siyahıyaalınması Sov. İKP MK Siyasi bürosunun 1989-cu ilin noyabrında qəbul edilmiş qərarına əsasən 1990-cı ilin yanvarında keçirildi. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində ölkədə mövcud olan gərgin vəziyyət, Azərbaycan SSR-də isə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin separatçı fəaliyyəti 1989-cu il əhəli siyahıyaalınmasının keyfiyyətinə öz mənfi təsirini göstərdi və siyahıyaalmanın yekunlarının nəşri, demək olar ki, baş tutmadı. Azərbaycan SSR-i üzrə 1989-cu il əhəli siyahıyaalınmasının yekunları 25 may 1990-cı ildə “Kommunist” qəzetində və 1991-ci ildə statistik məcmuədə çap edildi [6].

Müstəqillik illərində ilk dəfə əhəlinin siyahıyaalınması Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1996-cı il 22 fevral tarixində imzaladığı “1999-cu ildə əhəlinin siyahıyaalınmasının keçirilməsi haqqında” 442 nömrəli Fərmanı ilə baş tutmuşdur [3]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 07.06.2006-cı il tarixli, 415 sayılı Fərmanına uyğun olaraq 2009-cu ildə əhəlinin növbəti, müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sayca ikinci siyahıyaalınması keçirilmişdir [4]. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin siyahıyaalınmasının keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 7 sentyabr tarixli 1040 nömrəli Fərmanına əsasən 2019-cu ilin 1-10 oktyabr tarixlərində Azərbaycan Respublikasında əhəlinin 3-cü milli siyahıyaalınması keçirildi [5]. Müstəqillik illərində sayca 3-cü dəfə keçirilən və siyahıyaalma dövründə işğal altında olmuş ərazilər istisna olmaqla bütün ölkəni əhatə etmişdi. Mənbələrlə yanaşı mövzu ilə əlaqəli tədqiqatlar

da araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Bakı şəhəri və ətraf rayonları üzrə əhalinin say dinamikası. Mövzunu təhlil edərkən ilk olaraq 1989-cu il əhali siyahıyaalma materiallarına nəzər salaq. Bu materiallara əsasən, Azərbaycan SSR-də ümumi əhalinin sayı 7.037.867 nəfər, o cümlədən, 3.434.869 nəfəri kişi, 3.602.998 nəfəri qadın olmuşdur. Bakı şəhər sovetində, Bakı şəhəri ətrafı qəsəbələr də daxil olmaqla 1.759.307 nəfər (862.508 nəfər kişi, 896.799 nəfər qadın), paytaxda isə 1.150.055 nəfər (558.604 nəfəri kişi, 591.451 nəfəri qadın) qeydə alınmışdır [8;9].

1989-cu il siyahıyaalmasının nəticələrinə görə əhalinin 25%-ni Bakı şəhər sovetinin əhalisi təşkil etmişdir (bax, əlavə cədvəl 2-yə) Paytaxtda ölkə əhalisinin 16,3%-i yaşayırdı. Bu məlumatlardan məlum oldu ki, ölkə üzrə əsas urbanizasiya mərkəzi Bakı şəhəri olmuşdur. Bakı şəhəri üzrə cins bölgüsü respublika üzrə olan göstəricilərlə eyni idi: respublika üzrə kişilər 48,8%, qadınlar 51,2%, Bakı şəhəri üzrə müvafiq olaraq 48,5% və 51,5% olmuşdur. 1989-cu ilə aid materialların müstəqillik dövrü ilə müqayisəli təhlili göstərir ki, XX əsrin 80-ci illəri şəhər əhalisi respublika əhalisinin 54,2%-ni təşkil edirdisə, 2009-cu ildə 53,1%-ə düşmüş, 2019-cu ildə 54,67% olmuşdur.

1999-cu il siyahıyaalmasının nəticələrinə görə, Azərbaycan əhalisi 7.953.438 nəfər olmuş, onun isə 3.888.155 nəfərini kişilər, 4.070.283 nəfərini isə qadınlar təşkil etmişdir. Azərbaycanda şəhər əhalisinin sayı 51% təşkil etmişdir. Bu göstəricinin 44,1%-i isə Bakı şəhərinin payına düşürdü. Əhalinin ümumi sayının 2.245,8 min nəfəri, yəni 23%-i Bakı şəhərində cəmləşmişdir [6, s.161]. Siyahıyaalma zamanı Bakıda 1.788.854 nəfər əhali yaşayırdı, onlardan 1.574.252 etnik azərbaycanlılar idi. Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il əhali siyahıyaalmasında Bakı şəhəri üzrə əhalinin yerləşməsi haqqında məlumatda şəhər ətrafında ən az olan əhalinin sayı Qaradağ və Səbail rayonlarındadır (bax, əlavə cədvəl 3-ə). Bakının əhali sayına görə ən böyük rayonu Xətai rayonu olmuşdur. Əhalinin cins bölgüsü isə stabil olmuş, ciddi fərq nəzərə çarpmır (bax, əlavə cədvəl 1). Cədvəl 1-in təhlili göstərir ki, 20 illik dövrdə (1989–2009) həm ölkə, həm də paytaxt əhalisi stabil şəkildə artıb. Azərbaycan Respublikası üzrə əhalinin sayı 20 il ərzində 27% artmışdır. Bakı şəhərində isə 1989-cu ildə 1.794.874 nəfər olan paytaxt əhalisi 2009-cu ildə 2.045.815 nəfərə çatmışdır. Bu da təxminən 14%-lik artım deməkdir.

2009-cu ildə respublikanın 8.922.447 nəfər əhalisinin 2.045.815 nəfəri və ya 22,9%-i Bakıda məskunlaşmışdır. Bu illərdə respublika üzrə şəhər əhalisinin sayı 4739,1 min nəfər (53,1%), kənd əhalisinin sayı isə 4.183 min nəfər (46,89%) olmuşdur. Göründüyü kimi, respublika üzrə şəhər əhalisinin təqribən yarısı Bakı əhalisi idi.

2019-cu il Azərbaycan Respublikası üzrə əhalinin siyahıyaalınmasında əldə olunmuş yekun məlumatlara əsasən əhalinin sayı (işğal altında olmuş ərazilərdəki əhali istisna olmaqla) 9.951.409 nəfər, o cümlədən şəhər və qəsəbələr üzrə 5.440.257 nəfər (54,7%), kənd yerləri üzrə 4.511.152 nəfər (45,3 %) təşkil etmişdir. Əhalinin 4.948.530 nəfərini (49,7 %) kişilər, 5.002.879 nəfərini (50,3%) qadınlar təşkil etmişdir. O cümlədən, Bakı şəhəri üzrə daimi əhalinin sayı 2.330.425 nəfər, onlardan 1.143.147 nəfəri kişi, 1.187.278 nəfəri qadın olmuşdur. Həmçinin Binəqədi rayonu 304.278 nəfər, Qaradağ rayonu 112.735 nəfər, Xəzər rayonu 202.541 nəfər, Səbail rayonu 100.793 nəfər, Sabunçu rayonu 345.446 nəfər, Suraxanı rayonu 204.756 nəfər, Nərimanov rayonu 178.566 nəfər, Nəsimi rayonu 217.401 nəfər, Nizami rayonu 182.925 nəfər, Xətai rayonu 270.989 nəfər. Yasamal rayonu 191.453 nəfər və Pirallahı rayonu 18.542 nəfər əhali qeydə alınmışdır (bax, əlavə cədvəl 1-ə).

Müstəqilliyin ilk illərində Bakıda əhalinin sayının azalması statistik rəqəmlərdən aydın görünür. Belə ki, 1990-cı ildə Bakıda əhalinin sayı 1,8 milyonu keçmişdisə, 1991-ci ildən başlayaraq bir neçə il ərzində əhali sayında azalmanın olmasını müşahidə edirik. Sonrakı illərdə isə əhalinin həm təbii artımı, həm də miqrasiya hesabına artması statistik məlumatlarda qeyd olunur. 1991-2009-cu illərdə Bakı şəhərinin əhalisi 1.762,2 min nəfərdən 2.045.815 nəfərə çataraq, 13,86% və ya 3.808.015 nəfər artmışdır.

Əlavə cədvəl 1-də əhalinin say tərkibini müqayisə etdikdə görürük ki, Bakı şəhərinin daimi əhalisi 1999-cu ildə 1.788.854 nəfər, 2009-cu ildə 2.045.815 nəfər, 2019-cu ildə isə 2.330.425 nəfər olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, 1999-cu ildə Bakı əhalisinin sayında 1989-cu il ilə müqayisədə azalma (-6 020 nəfər) müşahidə olunur ki, bu da 90-cı illərdəki xarici miqrasiya (ölkəni tərk edənlər) və etnik tərkibin dəyişməsi ilə bağlı ola bilər.

Cədvəldə ən maraqlı məqam Bakı rayonları arasındakı artım fərqləridir. Bu, şəhərin hansı istiqamətlərə doğru genişləndiyini göstərir: Məsələn, 1989-2009-cu illərdə əhalisinin sayına görə sürətlə artan rayonlar: Binəqədi rayonu üzrə (+32%), Xəzər rayonu (+50%), Qaradağ rayonu (+26%), Suraxanı rayonu (+54%). Lakin mərkəz rayonlardan Nərimanov, Nəsimi, Nizami rayonlarında əhali sayı ya sabit qalıb, ya da bəzi dövrlərdə azalma müşayiət olunur. Məsələn, Nərimanov rayonunda 1989-cu ildə 171 min olan əhali 2009-cu ildə 161 minə düşüb. Bu, mərkəzdəki köhnə yaşayış sahələrinin kommersiya obyektlərinə çevrilməsi və ya insanların şəhər kənarına (suburbanizasiya) köçməsi ilə izah oluna bilər.

2020-ci il yanvar ayının 1-nə olan məlumatlara görə, Səbail rayon əhalisinin sayı 102,3 min nəfər, onlardan 48.0 %-ni kişilər, 52.0 %-ni isə qadınlar təşkil edir. Əhalinin son siyahıyaalınmasına görə, Səbail rayon əhalisinin

87.6 %-ni azərbaycanlılar, 6.99 %-ni ruslar, 1.68 %-ni ləzgilər, 1.55 %-ni ukraynalılar və 2.18 %-ni digər millətlər təşkil edir [7].

Statistik göstəricilər 1989–2009-cu illər arasında Bakı “mərkəzdən kənara” inkişaf modelini və urbanizasiyanın qəsəbələrə doğru genişləndiyini sübut edir. Mərkəzi rayonlarda (Nəsimi, Səbail, Nərimanov) əhali artımı zəif olduğu halda, ətraf rayonlar (Suraxanı, Sabunçu, Xəzər, Binəqədi) həm təbii artım, həm də daxili miqrasiya hesabına böyümüşdür.

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin “Azərbaycanda daxili miqrasiya və urbanizasiyanın sosial aspektləri” adlı hesabatında bildirilib ki, 2018-ci ildə Bakının miqrasiya saldosu müsbət 35,7% təşkil edib. Bakıya gələn miqrantların böyük hissəsi Xəzər, Sabunçu və Binəqədi rayonlarında yerləşib [12].

Qeyd etmək olar ki, 2019-cu ildə Bakı şəhəri üzrə daimi əhalinin sayı 2.330.425 nəfər olsa da, mövcud əhali 2.616.948 nəfər olmuşdur [5]. Otuz il ərzində, yəni 1989-2019-cu illərdə Bakı şəhərində əhalinin sayı təxminən 45% artmışdır.

Bakı şəhəri üzrə əhalinin milli tərkibi. Bakı şəhəri sovet dövründə çoxmillətli şəhər olmuşdur. Xüsusilə II Dünya müharibəsindən sonra şəhərin etnik tərkibində dəyişikliklər baş vermişdir. Təhlil edilən zaman kəsiyində paytaxt əhalisinin 1,5 milyondan 2,3 milyona qədər artması sadəcə təbii artımın nəticəsi deyil, eyni zamanda ölkə daxilindəki sosial-iqtisadi proseslərin və geosiyasi dəyişikliklərin, miqrasiyaların birbaşa nəticəsidir. 1989-cu ildən sonra müşahidə olunan dinamika isə Bakının sovet tipli kosmopolit sə-naye mərkəzindən milli dövlətin mərkəzinə çevrilməsini göstərir.

Müasir mərhələdə Bakının demoqrafik strukturunda ən diqqətçəkən məqam “daimi” və “mövcud” əhali sayı arasındakı disbalansdır. 2019-cu ilin rəsmi statistikasına göstərir ki, şəhərdə qeydiyyatda olanlardan təxminən 300 min nəfər daha çox insan faktiki olaraq paytaxtda yaşayır və çalışır. Bu “gizli urbanizasiya” faktı Bakının infrastrukturuna düşən real yükün rəsmi rəqəmlərdən daha ağır olduğunu və şəhərin ölkənin iqtisadi cazibə qüvvəsini hələ də qoruyub saxladığını göstərir. Gender baxımından qadınların say üstünlüyünün onilliklər boyu stabil qalması isə iri şəhər mühitinin sosial-demoqrafik sabitliyinin göstəricisi kimi çıxış edir. Beləliklə, Bakı son 40 ildə həm etnik baxımdan bütövləşmiş, həm də ərazi baxımından genişlənərək meqapolis statusunu möhkəmləndirmişdir.

Bakı şəhərinin Pirallahı rayonunda əhalinin 17.856 nəfərini azərbaycanlılar, 448 nəfərini ləzgilər, 1.076 nəfərini ruslar, 158 nəfərini tatarlar, 391 nəfərini talışlar, 39 nəfərini ukraynalılar, 22 nəfərini yəhudilər, 14 nəfərini isə digər millətlərin nümayəndələri təşkil edir [25].

Bakı şəhəri üzrə əhalinin milli tərkibi
(əhalinin siyahıyaalınmalarının məlumatlarına əsasən, min nəfər)

Milli tərkib	1979	1989	1999	2009	2019
Əhalinin sayı- cəmi	1 533,2	1 794,9	1 788,9	2 045,8	2330,4
o cümlədən: azərbaycanlılar	854,4	1184,2	1574,3	1848,1	2208,5
ləzgilər	29,0	38,1	26,1	24,9	19,0
ruslar	338,0	295,5	119,4	108,5	65,4
ermənilər	215,8	180,0	0,4	0,1	0,07
talışlar	-	0,3	0,9	1,0	0,6
avarlar	0,6	0,7	0,5	0,3	0,1
türklər	0,0	0,3	1,1	2,1	1,08
tatarlar	26,5	24,3	27,7	25,2	17,5
tatlar	8,6	8,4	0,8	0,3	0,14
ukraynalılar	15,0	18,3	24,9	21,1	13,8
saxurlar	0,0	0,1	0,1	0,03	0,015
gürcülər	3,1	2,9	2,3	2,2	0,4
yəhudilər	26,4	23,6	5,2	6,1	2,3
kürdlər	0,1	0,3	0,8	0,2	0,05
udınlar	0,2	0,3	0,1	0,04	0,025
digər millətlər	15,5	17,6	4,3	5,8	1,47

Mənbə: [7]

Mənbələr əsasında göstərilən bu cədvəl 40 il ərzində Bakı şəhərinin etnik tərkibinin dəyişməsinə əks etdirir. Milli tərkibin dəyişməsi bu tarixi-demografik prosesin ən mühüm tərəfidir.

Diqqəti cəlb edən əsas məsələ, azərbaycanlıların sayının artmasıdır. 1979-cu ildə azərbaycanlılar Bakı əhalisinin 55,7%-ni təşkil etdiyi halda, 2019-cu ildə bu göstəricinin 95%-ə çatması şəhərin etnik simasının tamamilə yeniləndiyini təsdiqləyir.

1979-cu ildə sayları 338 min nəfər olan rusların sayı 2019-cu ildə 65,4 min nəfərə qədər – təqribən 80% azalmışdı. Eyni ilə ukraynalıların sayında 24,9 min nəfərdən 13,8 min nəfərə, yəhudilərin sayında isə 26,4 min nəfərdən 2,3 min nəfərə qədər azalma baş vermişdir [7]. Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları ilə başlayan müharibə dövründə isə ermənilər də Bakını tərk etmişdilər. Bu proses 1980-ci illərin sonunda Ermənistandan qaçqın düşmüş soydaşlarımızın Bakıda məskunlaşması, kəndlərdən şəhərə axının artması və SSRİ-nin süqutundan sonra rusdilli əhalinin, eləcə də digər azsaylı xalqların (məsələn, yəhudilərin, rusların, ukraynalıların, gürcülərin və s.) tarixi vətənlərinə köçməsi ilə sürətlənmişdir. Yəhudilər isə əsasən İsrailə və ABŞ-ə miqrasiya etmişdilər.

2019-cu il siyahıyaalma materiallarına əsasən, 2.330,4 nəfər şəhər əha-

lisinin 95%-ni azərbaycanlılar, 3%-ni ruslar, 0,82%-ni ləzgilər təşkil edir [7].

Göründüyü kimi, baş verən dəyişikliklər nəticəsində Bakı Azərbaycan türklərinin əsas etnik və mədəni mərkəzi statusunu qazandı. Qloballaşma və ictimai-siyasi dəyişikliklər nəticəsində şəhərin demoqrafik və etnik tərkibində dəyişikliklər baş versə də, Bakı hələ də özünün çoxmədəniyyətli irsini qoruyub saxlamışdı.

Nəticə. Bakı şəhəri sovet dövrünə xas olan “kosmopolit sənaye mərkəzi” statusundan çıxaraq, müstəqil milli dövlətin siyasi, iqtisadi və mədəni özəyinə çevrilmişdir. Şəhər həm tarixi neft sənayesi, həm də müasir iqtisadi inkişafı ilə Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən, müxtəlif mədəniyyətlərin birləşdiyi bir məkandır.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, SSRİ-nin dağılması və Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı yaranmış sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi proseslər Azərbaycanın, xüsusilə də paytaxt Bakının demoqrafik mənzərəsini köklü surətdə dəyişmişdir.

Müstəqilliyin ilk illərində Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin bir hissəsinin Bakıda məskunlaşması, sonrakı illərdə isə iqtisadi imkanların mərkəzləşməsi paytaxt əhalisinin “mexaniki artımını” sürətləndirmişdir.

1989-2019-cu illəri əhatə edən dövrdə Bakı şəhərinin rəsmi qeydiyyatda olan daimi əhalisinin sayı 1.150.055 nəfərdən 2.330.425 nəfərə yüksəlmişdir. Ümumilikdə, bu fərq 45%-lik bir artım deməkdir. Bununla belə, qeyri-rəsmi məskunlaşma və mövsümi miqrasiya amilləri nəzərə alındıqda, faktiki əhali sayının bu rəqəmdən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğu müəyyən edilmişdir.

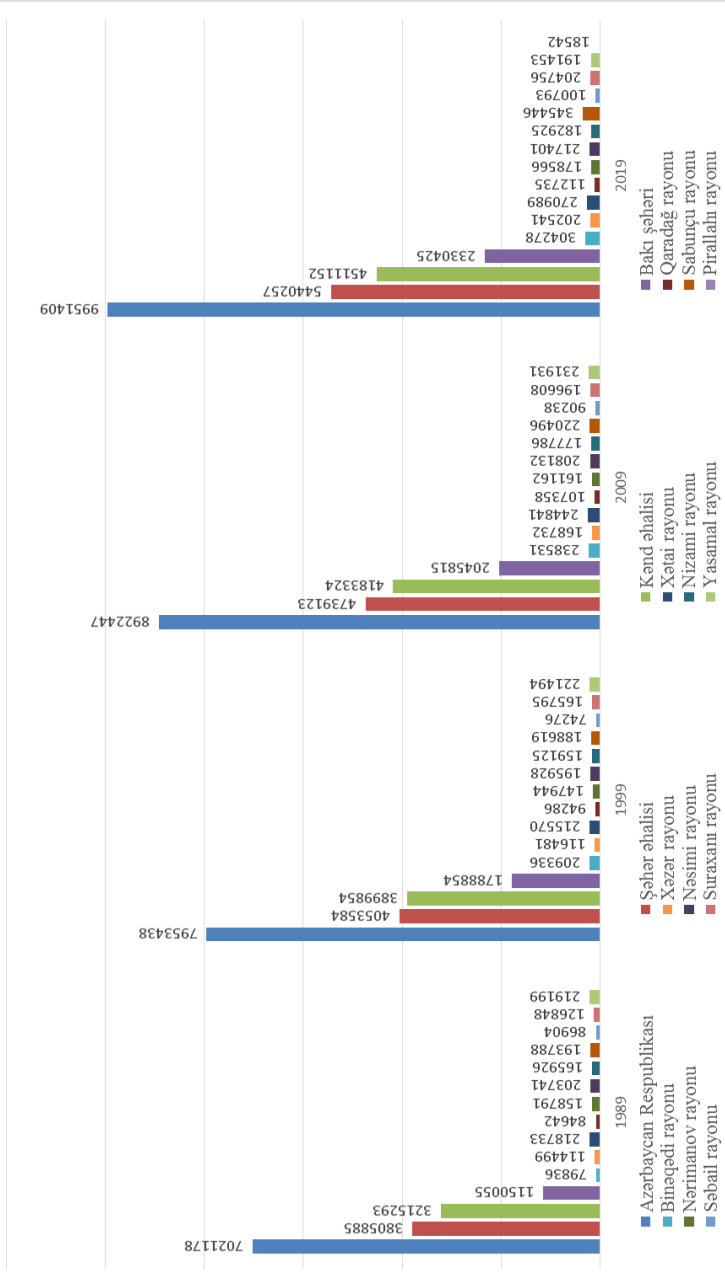
Şəhər mərkəzində əhali sayı nisbi sabillik nümayiş etdirsə də, əsas artım dinamikası şəhəratrafi qəsəbələrin payına düşmüşdür. Xüsusilə Sabunçu və Xəzər rayonları son 35 ildə iki dəfədən çox böyüyərək paytaxtın genişlənmə ərazisidir. Tədqiqatdan məlum olur ki, Bakı şəhərinin tarixin-demoqrafik tədqiqi, demoqrafik proseslərin dinamikası, urbanizasiya meyllərinin elmi-statistik təhlili, paytaxtın demoqrafik tutumunun qiymətləndirilməsi, sosial-iqtisadi proqnozların hazırlanması baxımından, həmçinin gələcək dövlət proqramlarının hazırlanması və şəhər planlaşdırılması üçün vacib bəziz rolunu oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Том 1. Часть 1. Таблица 3. Численность наличного населения союзных и автономных республик, автономных областей и округов, краев, областей, районов, городских поселений и сел-райцентров.
2. Eminov Z. Azərbaycan əhalisi. - Bakı, - 2005, - 560 s.
3. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması 1999-cu il I hissə. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, - 2000, - 566 s.

4. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması 2009-cu il I cild. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, - 2010, - 630 s.
5. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması 2019-cu il cild A. - Bakı, “Narıncı Nəşriyyat evi” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, - 2020, Pdf.
6. Paşayeva U. 1989-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikası əhalisinin statistik göstəriciləri. Dünya azərbaycanlıları: tarixi və müasirlik. III Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 2-ci cild, - Bakı: Turxan, - 2023, - 244 s.
7. Bakı şəhəri statistika idarəsi. Bakı şəhərinin əhalisi statistik bülleten, 2023, 33 səh.- http://www.baku.azstat.gov.az/?page=left_menu/stat_bolmeler&id=2
8. Muradov Ş.M., Baxışov Ç.Ə. Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar. - Bakı, - 2013, - 135 s.
9. Həsənova L.L. Azərbaycan əhalisi XX yüzilliyin ikinci yarısında (sovet siyahıyaalmaları əsasında). – Bakı: BDU, - 2003, - 302 s.
10. Paşayeva, U. Bakı şəhəri əhalisinin demoqrafik vəziyyətinə dair (1920-1991-ci illər). *Endless light in science: In the world of science and education*, (4), 19–29. <https://doi.org/10.24412/2709-1201-2025-30-19-29>, Qazaxıstan, 30 aprel 2025
11. “Azərbaycanın Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Heydər Əliyevin 9 dekabr 1999-cu il Sərəncamı. https://frameworks.e-qanun.az/5/f_5277.html
12. Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin “Azərbaycanda daxili miqrasiya və urbanizasiyanın sosial aspektləri”, <http://stm.gov.az/>
13. Binəqədi rayon məhkəməsi. <https://courts.gov.az/courts/2110>
14. Xətai rayon məhkəməsi. <https://courts.gov.az/courts/556>
15. Xəzər rayon icra hakimiyyəti <https://xazar-ih.gov.az/az/page/10.html>
16. Qaradağ rayon məhkəməsi. <https://courts.gov.az/courts/1999>
17. Nərimanov rayon məhkəməsi. <https://courts.gov.az/courts/2217>
18. Nizami rayon məhkəməsi. <https://courts.gov.az/courts/557>
19. Yasamal rayon məhkəməsi. <https://courts.gov.az/courts/538>
20. Nəsimi rayon məhkəməsi. <https://courts.gov.az/courts/562>
21. Səbail rayon məhkəməsi. <https://courts.gov.az/courts/560>
22. Sabunçu rayon məhkəməsi. <https://courts.gov.az/courts/563>
23. Suraxanı rayon məhkəməsi. <https://courts.gov.az/courts/1972>
24. Pirallahı rayon icra hakimiyyəti. <http://pirallahi-ih.gov.az/az/news/597.html>
25. Rayon əhalisinin sayı 20000-i ötdü. <http://pirallahi-ih.gov.az/az/news/509.html>
26. Bakı XIX-XX əsrlərdə (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). – Bakı: Afpoliqraf, - 2025, - 448 s.

**Bakı şəhəri və ətraf rayonları üzrə daimi əhalinin yerləşməsi və say tərkibi
(1989, 1999, 2009, 2019-cu illər siyahıyaalma materialları əsasında)**

Cədvəl 1.
Bakı şəhəri və ətraf rayonları üzrə daimi əhalinin yerləşməsi və say tərkibi
(1989, 1999, 2009, 2019-cu illər siyahıyaalma materialları əsasında)

Şəhər və ətraf rayonlar	1989			1999			2009			2019		
	Cəmi	Kişi	Qadın	Cəmi	Kişi	Qadın	Cəmi	Kişi	Qadın	Cəmi	Kişi	qadın
Azərbaycan Respublikası	7021178	3423793	3597385	7953438	3883155	4070283	8922447	4414398	4508049	9951409	4948530	5002879
Şəhər əhalisi	3805885	1867911	1937974	4053584	1970022	2083562	4739123	2330527	2408596	5440257	2676849	2763408
Kənd əhalisi	3215293	1555882	1659411	3899854	1913133	1986721	4183324	2083871	2099453	4511152	2271681	2239471
Bakı şəhəri	1150055	558604	591451	1788854	869689	919165	2045815	1012177	1033638	2330425	1143147	1187278
o cümlədən:												
Bineqədi rayonu	79836	39372	40464	209336	101945	107391	238531	119432	119099	304278	151155	153123
Xəzər rayonu	114499	58423	56076	116481	57873	58608	168732	86036	82696	202541	101649	100892
Xətai rayonu	218733	104985	113748	215570	105367	110203	244841	121325	123516	270989	132775	138214
Qaradağ rayonu	84642	42982	41660	94286	46228	48058	107358	54101	53257	112735	56686	56049
Nərimanov rayonu	158791	77076	81715	147944	71319	76625	161162	79169	81993	178566	87018	91548
Nəsimi rayonu	203741	96598	107143	195928	94896	101032	208132	102872	105260	217401	103832	113569
Nizami rayonu	165926	81423	84503	159125	76221	82904	177786	87503	90283	182925	88772	94153
Sabunçu rayonu	193788	95417	98371	188619	92182	96437	220496	109789	110707	345446	171610	173836
Səbail rayonu	86904	41174	45730	74276	35562	38714	90238	43930	46308	100793	48082	52711
Suraxanı rayonu	126848	62455	64393	165795	80370	85425	196608	96394	100214	204756	101002	103754
Yasamal rayonu	219199	109677	109522	221494	107726	113768	231931	111626	120305	191453	91379	100074
Pirallahı rayonu										18542	9187	9355

Mənbə: [3;4;5]

Cədvəl 2

**1989-cu il Ümumittifaq siyahıyaalmanın məlumatına əsasən
Bakı şəhəri, şəhər tipli qəsəbə və rayonlar üzrə əhalinin say tərkibi**

Bakı şəhəri, şəhər tipli qəsəbə, rayonlar	Hər iki cins	Kişi	Qadın
Bakı şəhər soveti	599613	298649	300964
Bakı şəhəri	1150055	558604	591451
26 Bakı komissarları adına rayon (indiki Səbail)	86904	41174	45730
Kirov rayonu (indiki Binəqədi)	96761	47671	49090
Nərimanov rayonu	158791	77076	81715
Nəsimi rayonu	203741	96598	107143
Nizami rayonu	165926	81423	84503
Oktyabr rayonu (indiki Yasamal)	219199	109677	109522
Şaumyan rayonu (indiki Xətai)	218733	104985	113748
ş.t.q. Xanlar (keçmiş 26 Bakı komissarı adına rayon soveti)	3277	2172	1105
ş.t.q. Əhmədli (keçmiş Şaumyan rayon soveti)	6362	3083	3279
Bakı şəhər sovetinin tabeliyində olan şəhər tipli qəsəbələr			
Əzizbəyov rayon soveti (indiki Xəzər rayonu)	114499	58423	56076
ş.t.q. Artyom-Ada	13724	6479	7245
ş.t.q. Binə	22809	11359	11450
ş.t.q. Buzovna	23084	11660	11424
ş.t.q. Gürgən	753	460	293
ş.t.q. Jiloy (indi Çilov)	1118	560	558
ş.t.q. Zirə	8646	4397	4249
ş.t.q. Qala	2727	1380	1347
ş.t.q. Mərdəkan	17123	8996	8127
ş.t.q. Neft Daşları	1260	1211	49
ş.t.q. Türkan	8386	4392	3994
ş.t.q. Şüvəlan	14869	7529	7340
Qaradağ rayon soveti	84642	42982	41660
ş.t.q. Ələt	11455	5882	5573
ş.t.q. Qobustan	10621	5387	5234
ş.t.q. Korgöz	1772	940	832
ş.t.q. Qızıl-Daş	3707	2066	1641
ş.t.q. Lökbatan	23365	11437	11928
ş.t.q. Müşfiqabad	7542	3798	3744
ş.t.q. Pirsaat	487	253	234
ş.t.q. Sahil	19280	9940	9340
ş.t.q. Puta	1411	714	697
ş.t.q. Sənqəçal	3274	1700	1574
ş.t.q. Çeyildag	1143	567	576
ş.t.q. Şonqar	406	192	214
ş.t.q. Şubanı	179	106	73
Kirov rayon soveti (indiki Binəqədi)	79836	39372	40464
ş.t.q. Biləcəri	30498	15026	15472
ş.t.q. Binəqədi	13796	6746	7050

ş.t.q.Kirov (indiki Binəqədi0	34285	16994	17291
ş.t.q.Xocahəsən	1257	606	651
Lenin rayon soveti (indiki Sabunçu)	193788	95417	98371
ş.t.q.Balaxanı	10265	4554	5711
ş.t.q.Bilgəh	8084	4179	3905
ş.t.q.Zabrat	16558	8483	8075
ş.t.q.Kürdaxanı	3846	1979	1867
ş.t.q.Maştağa	40294	20678	19616
ş.t.q.Nardaran	5160	2747	2413
ş.t.q.Pirşagı	4145	2219	1926
ş.t.q.Ramana	7527	3549	3978
ş.t.q.Sabunçu	24202	11624	12578
ş.t.q.Stepan Razin (indiki Bakıxanov)	73707	35405	38302
Orjonikidze rayon soveti (indiki Suraxanı)	126848	62455	64393
ş.t.q.Əmircan	17815	8630	9185
ş.t.q.Bülbülə	13805	6943	6862
ş.t.q.Hövsan	28508	13917	14591
ş.t.q.Zığ	4408	2249	2159
ş.t.q.Kirov adına (indiki Binəqədi)	9700	4769	4931
ş.t.q.Serebrovski (indiki Qaraçuxur)	46377	22959	23418
ş.t.q.Suraxanı	6235	2988	3247

Mənbə: Всесоюзная перепись населения 1989 года. Том 1. Часть 1. Таблица 3. Численность наличного населения союзных и автономных республик, автономных областей и округов, краев, областей, районов, городских поселений и сел-райцентров. https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg2.php [1].

Cədvəl 3

Bakı şəhəri, rayonlar və şəhər tipli qəsəbələr üzrə əhalinin say tərkibi (1999-cu il siyahıyaalma materiallarına əsasən)

Ərazi Şəhər, rayon, şəhər tipli qəsəbələr	Daimi əhali		
	Cəmi	kişi	Qadın
Azərbaycan Respublikası	7953438	3883155	4070283
şəhər əhalisi	4053584	1970022	2083562
kənd əhalisi	3899854	1913133	1986721
Bakı şəhərinin əhalisi	1788854	869689	919165
o, cümlədən			
Binəqədi rayonu	209336	101945	107391
ş.t.q.M.Ə.Rəsulzadə	41782	20460	21332
ş.t.q.Binəqədi	15467	7543	7924
ş.t.q.Biləcəri	40034	19588	20446
ş.t.q.Xocahəsən	2381	1200	1181
ş.t.q.Sulutəpə	2568	1317	1251
Xəzər rayonu (əvvəl Əzizbəyov rayonu)	116481	57873	58608
ş.t.q.Mərdəkan	14560	7193	7367
ş.t.q.Binə	23526	11708	11818

ş.t.q.Çilov	745	390	355
ş.t.q.Pirallahı	12986	6215	6771
ş.t.q.Şağan	3151	1577	1574
ş.t.q.Neft Daşları	850	822	28
ş.t.q.Buzovna	24276	11831	12445
ş.t.q.Gürqan	715	339	376
ş.t.q.Zirə	9562	4753	4809
ş.t.q.Qala	2269	1101	1168
ş.t.q.Türkan	9100	4608	4492
ş.t.q.Şüvəlan	14741	7336	7405
Xətai rayonu	215570	105367	110203
ş.t.q.Əhmədli	7465	3657	3808
Qaradağ rayonu	94286	46228	48058
ş.t.q.Sahil	21000	10345	10655
ş.t.q.Lökbatan	29282	14118	15164
ş.t.q.Müşviqabad	7914	3942	3972
ş.t.q.Qobustan	12636	6249	6387
ş.t.q.Putə	1008	509	499
ş.t.q.Səngəçal	3475	1702	1773
ş.t.q.Ceyilədağ	993	489	504
ş.t.q.Ələt	11674	5723	5951
ş.t.q.Qızıl Daş	3856	1929	1927
ş.t.q.Şonqar	543	274	269
ş.t.q.AZNS-Korgöz	1905	948	957
Nərimanov rayonu	147944	71319	76625
şəhər əhalisi	147944	71319	76625
Nəsimi rayonu	195928	94896	101032
şəhər əhalisi	195928	94896	101032
Nizami rayonu	159125	76221	82904
ş.t.q.Keşlə	17264	8441	8823
Sabunçu rayonu	188619	92182	96437
ş.t.q.Bakıxanov	64289	30866	33423
ş.t.q.Zəbrat	20841	10457	10384
ş.t.q.Kürdəxanı	4728	2348	2380
ş.t.q.Maştağa	38858	19158	19700
ş.t.q.Nardaran	7172	3536	3636
ş.t.q.Pirşağı	4662	2399	2263
ş.t.q.Sabunçu	20343	9822	10521
ş.t.q.Balaxanı	10498	5116	5382
ş.t.q.Bilgəh	8744	4436	4308
ş.t.q.Ramana	8484	4044	4440
Səbail rayonu	74276	35562	38714
ş.t.q.Badamdar	10875	5288	5587
ş.t.q.Bibi-Heybət	1359	651	708
Suraxanı rayonu	165795	80370	85425
ş.t.q.Yeni Suraxanı	14779	6953	7826
ş.t.q.Bülbülə	15773	7713	8060

ş.t.q.Hövsan	35066	17154	17912
ş.t.q.Zığ	5507	2675	2832
ş.t.q.Əmircan	25558	12229	13359
ş.t.q.Qara Çuxur	69082	33646	35486
Yasamal rayonu	221494	107726	113768

Mənbə: Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması 1999-cu il. – Bakı: I hissə, Səda, - 2000, - 565 s., s.25-27; s.47-49 [3].

Cədvəl 4

Bakı şəhəri, rayonları və inzibati-ərazi dairələri üzrə daimi əhalinin sayı
(2009-cu il siyahıyaalma materialları əsasında)

Ərazi Şəhər, rayon, inzibati - ərazi dairələri	Daimi əhali		
	Cəmi	Kişi	Qadın
Azərbaycan Respublikası	8922447	4414398	4508049
şəhər əhalisi	4739123	2330527	2408596
kənd əhalisi	4183324	2083871	2099453
Bakı şəhəri o cümlədən:	2045815	1012177	1033638
Binəqədi rayonu o cümlədən:	238531	119432	119099
Xocahəsən qəsəbə i.ə.d.	20977	10816	10161
Xocahəsən qəsəbə	3320	1661	1659
Sulutəpə qəsəbəsi	17657	9155	8502
Biləcəri qəsəbə i.ə.d.	44054	21908	22146
Binəqədi qəsəbə i.ə.d.	36543	18042	18501
28 may qəsəbə i.ə.d.	6885	3568	3317
M.Ə.Rəsulzadə qəsəbə i.ə.d.	47271	23618	23653
Xətai rayonu o cümlədən:	244841	121325	123516
Əhmədli qəsəbə i.ə.d.	10025	5029	4996
Xəzər rayonu o cümlədən	168732	86036	82696
Binə qəsəbə i.ə.d.	52374	26375	25999
Buzovna qəsəbə i.ə.d.	28708	14627	14081
Çilov qəsəbə i.ə.d.	1664	1128	536
Gürgən qəsəbə i.ə.d.	1100	537	563
Qala qəsəbə i.ə.d.	3713	1878	1835
Mərdəkan qəsəbə i.ə.d.	22492	12176	10316
Neft daşları qəsəbə i.ə.d.	402	391	11
Pirallahı qəsəbə i.ə.d.	15449	7414	8035
Şağın qəsəbə i.ə.d.	3088	1514	1574
Şüvəlan qəsəbə i.ə.d.	17711	8890	8821
Türkan qəsəbə i.ə.d.	10895	5515	5380
Zirə qəsəbə i.ə.d.	11136	5591	5545
Qaradağ rayonu	107358	54101	53257

o cümlədən:			
Ələt qəsəbə i.ə.d.	12905	6439	6466
Ələt qəsəbəsi	10193	5158	5035
Baş Ələt qəsəbəsi	1475	691	784
Kotal qəsəbəsi	381	178	203
Şıxlar qəsəbəsi	856	412	444
Pirsaat qəsəbəsi	-	-	-
Yeni Ələt qəsəbəsi	-	-	-
Qarakosa qəsəbəsi	-	-	-
Qızıldaş qəsəbə i.ə.d.	4983	2612	2371
Qızıldaş qəsəbəsi	4320	2260	2060
Şonqar qəsəbəsi	663	352	311
Sahil qəsəbə i.ə.d.	22460	11107	11353
Sahil qəsəbəsi	22182	10972	11210
Qaradağ qəsəbəsi	278	135	143
Lökbatan qəsəbə i.ə.d.	34310	17494	16816
Lökbatan qəsəbəsi	34216	17447	16769
Heybət qəsəbəsi	94	47	47
Şubani qəsəbəsi	-	-	-
Çeyirdağ qəsəbə i.ə.d.	1096	527	569
Korgöz qəsəbə i.ə.d.	2159	1047	1112
Qobustan qəsəbə i.ə.d.	14607	7415	7192
Müşviqabad qəsəbə i.ə.d.	8720	4383	4337
Putu qəsəbə i.ə.d.	1307	662	645
Səngəçal qəsəbə i.ə.d.	4073	2048	2025
Ümid qəsəbə i.ə.d.	738	367	371
Nərimanov rayonu	161162	79169	81993
Nəsimi rayonu	208132	102872	105260
Nizami rayonu	177786	87503	90283
o cümlədən:			
Keşlə qəsəbə i.ə.d.	22648	11036	11612
Sabunçu rayonu	220496	109789	110707
o cümlədən:			
Bakıxanov qəsəbə i.ə.d.	67600	33829	33771
Balaxanı qəsəbə i.ə.d.	13385	6580	6805
Bilgəh qəsəbə i.ə.d.	8071	3995	4076
Kürdəxanı qəsəbə i.ə.d.	6057	2981	3076
Maştağa qəsəbə i.ə.d.	41707	21017	20690
Nardaran qəsəbə i.ə.d.	8762	4492	4270
Pirsağı qəsəbə i.ə.d.	6385	3253	3132
Ramana qəsəbə i.ə.d.	11596	5795	5801
Sabunçu qəsəbə i.ə.d.	30098	14703	15395
Zabrat qəsəbə i.ə.d.	26835	13144	13691
Səbail rayonu	90238	43930	46308
o cümlədən:			
Badamdar qəsəbə i.ə.d.	21305	10711	10594
Bibiheybət qəsəbə i.ə.d.	1991	970	1021

Suraxanı rayonu o cümlədən:	196608	96394	100214
Bülbülə qəsəbə i.ə.d.	23516	11481	12035
Əmircan qəsəbə i.ə.d.	28855	13893	14962
Hövsan qəsəbə i.ə.d.	37324	18359	18965
Qaraçuxur qəsəbə i.ə.d.	77414	38464	38950
Yeni Suraxanı qəsəbə i.ə.d.	16600	7860	8740
Zığ qəsəbə i.ə.d.	12899	6337	6562
Yasamal rayonu	231931	111626	120305

Mənbə: Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması 2009-cu il I cild. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, - 2010, - 630 s., s.31-34, 47-48 [4]

ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА БАКУ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ (на основе статистических показателей за 1991–2019 годы)

Улдуз М. ПАШАЕВА

РЕЗЮМЕ

В представленном исследовании анализируется история демографического развития и динамика населения Баку в годы независимости (1991–2019). Главная цель исследования – изучение влияния демографических изменений в столице в постсоветский период на структуру населения на основе статистических показателей. Также анализируются изменения этнического состава города. Тема исследования опирается на статистические материалы и рассматривает демографический кризис начала 1990-х годов, фактор вынужденного перемещения населения в результате оккупационной политики Армении и быстрый процесс урбанизации, начавшийся после 2000-х годов поэтапно.

Основными источниками исследования являются материалы переписей населения за 1989, 1999, 2009 и 2019 годы. На основе этих материалов с помощью метода сравнительного анализа исследована и проанализирована динамика населения города и его пригородов. В результате исследования становится ясно, что Баку стал крупным мегаполисом в этот период не только за счет естественного прироста, но и в результате интенсивного механического роста населения. Результаты исследования важны для демографического прогнозирования.

Ключевые слова: население города Баку, историко-демографические данные, урбанизация, демографические источники, динамика населения

**DYNAMICS OF THE POPULATION SIZE OF THE CITY OF BAKU DURING
THE YEARS OF INDEPENDENCE: A HISTORICAL-DEMOGRAPHIC STUDY
(based on statistical indicators for the years 1991–2019)**

Ulduz M. PASHAYEVA

SUMMARY

This study analyzes the history of demographic development and population dynamics in Baku during the years of independence (1991–2019). The primary objective of the study is to examine the impact of demographic changes on the population structure of the capital during the post-Soviet period, using statistical indicators. Changes in the city's ethnic composition are also analyzed. The study draws on statistical data and examines the demographic crisis of the early 1990s, the forced displacement of populations because of Armenia's occupation policy, and the rapid urbanization process that began in stages after the 2000s.

The primary sources for the study are census data from 1989, 1999, 2009, and 2019. Using these data, a comparative analysis was conducted to study and evaluate the population dynamics of the city and its suburbs. The study reveals that Baku became a major metropolis during this period not only due to natural growth but also because of intensive expansion. The study's findings are important for demographic forecasting.

Keywords: Baku city, population, historical and demographic data, urbanization, demographic sources, population dynamics.

MÜSTƏQİLLİK DÖNƏMİNDƏ MƏDƏNİYYƏT PROBLEMLƏRİ
VƏ HƏLLİ YOLLARI

Xanımbacı M. MƏLİKZADƏ*

2001-ci ildə Azərbaycanın Avropa Şurasına daxil olması Azərbaycanda yeni mədəniyyət siyasətinin formalaşmasını sürətləndirdi. Dövlət və Qeyri-hökumət təşkilatlarının birgə səyi nəticəsində bu gün Azərbaycan mədəniyyəti hərtərəfli inkişaf edir. Mədəniyyət bütün sferalarda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə integrasiyası sürətlənir. Dünyanın ən qədim mədəni xalqlarından olan Azərbaycan xalqının yeni mədəni meyarlara və ənənələrə söykənən mədəniyyət modeli yaranır.

Məqalədə mədəniyyət sahəsindəki islahatlar o cümlədən “Simurq” Asossiasiyasının bu sahədə fəaliyyətinin bəzi məqamları işıqlandırılır. Azərbaycan Respublikası prezidenti cənab İlham Əliyevin 16 yanvar 2026-cı il tarixində imzaladığı “Azərbaycan mədəniyyəti—2040” Konsepsiyasının əhəmiyyəti göstərilir. Konsepsiyanın həyata keçirilməsində bir çox nazirlik və təşkilatlarla bərabər AMEA-nın öhdəsinə düşən vəzifələr qeyd edilir.

Açar sözləri: Mədəniyyət, kulturologiya, “Simurq” AMA, “Azərbaycan mədəniyyəti—2040” Konsepsiyası

<https://doi.org/10.30546/458901.2026.01.1110>

Giriş: Azərbaycan dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Burada arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış maddi mədəni tapıntıları buna bariz subutdur. Tarixçilər insan cəmiyyətinin formalaşmasını dövrlərə bölmüşlər. Hər dövrü xarakterizə edən xüsusiyyətlərə görə adlandırmışlar.

“Birinci – sivilizasiyadan qabaq (dövlətdən qabaq) milyon ildən çox əvvəl IX əsrə qədərki dövrdə, ibtidai icma quruluşu və ilk əkinçilik icmaları çərçivəsində sosial inkişaf dövrüdür. Bu, paleolit, mezolit və neolit mədəniyyəti dövrüdür. Azərbaycan mədəniyyət tarixinin bu, yazıdan qabaqkı dövrü əşyavi mənbələr üzrə öyrənilmiş, şüurlu əməkdən incəsənətə tədrici keçidi və piktoqrafik yazının yaranmasını göstərir. • İkinci - b.e.ə. XI əsrdən b.e. III əsrinə qədər Manna, Midiya, Atropatena və Albaniya antik dövlətləri daxilində mədəni inkişaf dövrüdür. • Üçüncü - XI əsrin I yarısından, əvvəl İranın Sasanilər, sonra isə Ərəb xilafəti və Səlcuq İmperiyası daxilində feo-

*Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi, Melikzade1977@inbox.ru;
ORCID ID: 0009-0000 – 8267 - 2166

dal mədəniyyətinin formalaşması ilə əlaqədardır. Bu dövr antik zərdüş - mi - diya və ellin quldarlıq mədəniyyətindən monoteist xristian və islam feodal mədəniyyətlərinə keçid dövrüdür. • Dördüncü - XII - XIV əsrləri əhatə edib, Azərbaycan İntibahı adını almış yeni Azərbaycan feodal mədəniyyətinin təs - diqi və çiçəklənməsi ilə bağlıdır. • Beşinci - XVIII əsrdə başlanan, feodal mədəniyyətindən Yeni Dövr Azərbaycan mədəniyyətinə tədrici keçidlə şərt - lənir. • Altıncı - XX əsrin 1918-1920-ci illərində “ilk respublika” adlanan Azərbaycan Demokratik Respublikasında siyasi demokratiya mədəniyyəti - nin təşəkkülü və inkişafı dövrüdür. • Yeddinci - XX əsrin 1920-1990-cı illə - rini əhatə edib, “ikinci respublika” adlanan Azərbaycan mədəniyyəti inkişafı tarixinin totalitar sovet dövrüdür. • Səkkizinci - demokratikləşən və modern - ləşən müasir Azərbaycan mədəniyyətinin “üçüncü respublika” adlandırılan dövrüdür. Bu dövrün başlanğıcı dünyəvi, demokratik cəmiyyətdir”[6, 188].

Əsas hissə: Azərbaycanın tarixi “İpək yolu” nun qovşağında yerləş - məsi qonşu dövlətlərlə mədəni-siyasi əlaqələrin olması burada çoxdini, çoxmədəni tolerant dövlətin yaranmasına şərait yaradır.

Yetmişillik Sovet sisteminin yaratdığı mədəni dəyərlər dağıldıqdan sonra Azərbaycan mədəniyyəti milli ideologiyaya əsaslanan milli-mənəvi dəyərləri özündə ehtiva edərək inkişaf etməyə başladı. 1985-1991-ci illərdə sovsöet ölkələrində, o cümlədən də Azərbaycanda baş verən dəyişikliklər mədəniyyət siyasətinin nəzəri əsaslarını yenidən işlənməsini tələb edirdi.

90-cı illərdən müstəqilliyə qovuşmuş ölkədə mədəniyyətin inkişafı, tə - rəqqisi üçün atılan bir sıra addımlar bu sahədəki işlərin başlanğıcı kimi də - yərləndirilməlidir. Xüsusilə mədəniyyət statusunun müəyyənləşdirilməsində Azərbaycan dövlətinin hüquqi-normativ sənədlərində aparılan yenidənqur - ma buna əyani sübutdur. 2001-ci ildə Azərbaycanın Avropa Şurasına daxil olması Azərbaycanda yeni mədəniyyət siyasətinin formalaşmasını sürətlən - dirdi.

“2000-ci ilin sonunda Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazir - liyinin mədəniyyət siyasəti şöbəsi “Avropada mədəniyyət siyasəti: əsas fakt - ların xülasəsi və tendesiylar” adlı birgə lahiyəni başa çatdırdı. Həmin ilin sonunda Strasburqda Avropa Şurasının mədəniyyət üzrə komitəsinin xüsusi iclasında üç cənubi Qafqaz Respublikasının mədəniyyət nazirliklərinin gö - rüşündə bu ölkələrdə yeni mədəniyyət siyasətinə kömək etmək üçün STA - GE regional proqramı təqdim olunmuşdur. 2003-cü ildə Mədəniyyət və Tu - rizm Nazirliyi tərəfindən müasir beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan mədəniyyət siyasəti istiqamətində 2004-2008-ci illər üçün “Azərbaycan mədəniyyətinin Dövlət Strateji inkişafı proqramının” layihəsi hazırlanmışdır. Proqram Azər - baycan Respublikasında dövlət səviyyəsində aparılan mədəniyyət siyasəti - nin əsas istiqamətlərini müəyyən edir və “Mədəniyyət siyasətinin təminatı”, “Mədəni irsin mühafizəsi”, “Yaradıcılığın dəstəklənməsi” və “Mədəni mə -

nafeylərin inkişafı” adlı 4 bölmədən, 20 fəsildən və Proqrama əlavə olunan “məqsədli layihələr cədvəl”indən ibarətdir. Proqram müasir cəmiyyətdə mədəniyyətin rolunun yenidən dərk olunmasına, milli ideyanın inkişaf etdirilməsinə, beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın nüfuzunun artırılmasına həsr olunmuşdur. Proqramın əsas məqsədi keçmiş qoruyub saxlamaq, indini dəstəkləmək və gələcək inkişaf üçün zəmin yaratmaqdır. Xarici mədəniyyət siyasəti istiqamətində nazirliyin mədəniyyət siyasəti şöbəsi YUNESKO, Avropa Şurası, Avropa Birliyi, Türksöy, MDB və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların müvafiq qurumları ilə uğurlu əməkdaşlıq edir” [1, 363].

Dünya mədəniyyət təcrübəsi sübut edir ki, mədəni siyasətin başlıca mahiyyətini, cəmiyyətin daha möhkəm inkişafını təmin etmək, həyat şəraitinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi təşkil edir.

“Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət siyasətinin ən mühüm vəzifələri kimi kulturologiya elmi əsasında bəşəriyyətin sosial-mədəni inkişaf təcrübəsi əsasında köhnə dünyagörüş, adət və normalarının yenidən işlənilməsi; Avropa və dünya mədəniyyətinin mütərəqqi yeniliklərinin Azərbaycan mədəniyyətinə inteqrasiyasına və yaradıcı tətbiqinə şəraitin yaradılması; «mənəvi istehsal» sferasının idarə edilməsi və maliyyələşdirilməsinə yeni üsulların tətbiqi; təhsil, elm və incəsənətin inkişafının əlaqələndirilməsi; ziyalıların ictimai statusu, hüquqi və sosial müdafiəsinə diqqətin artırılması; kulturoloji bilik və təhsilə əsaslanan «humanitar» mədəniyyətinin formalaşdırılması; mədəni identifikasiya və mədəniyyət müxtəlifliyi proseslərinin harmonikləşdirilməsi; sosial-mədəni inkişaf imkanlarının bərabərliyinin təmin edilməsi; sovet mədəniyyətinin tədricən demokratik mədəniyyətə transformasiya edilməsi; dövlət və QHT arasında mədəniyyət sferasında əməkdaşlığın dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi; sülh mədəniyyətinin, həmçinin qlobal mədəniyyət siyasətinin vahid prinsiplərinin müəyyən edilməsidir” [2, 209].

Azərbaycan kulturologiya elminin banilərindən olan tarix elmləri doktoru, professor Fuad Məmmədov mədəniyyəti bütöv sistem kimi aşağıdakı formada qruplaşdırır. “Təhsil, təlim tərbiyə və maarifləndirmə, elm və texnologiyalar, ədəbiyyat və incəsənət, həyat tərzı və həyat təminatı sistemləri, mənəvi dəyərlər, etik və hüquqi normalar, əmək mədəniyyəti, təşkilat və idarəetmə, iqtisadiyyat və maliyyə, səhiyyə və ekologiya, din, idman, insan münasibətləri və beynəlxalq münasibətləri, informasiya və KİV, maddi mədəniyyət predmetləri və abidələri, insanın həyat fəaliyyətinin digər sahələrini, texnologiyalarını və nəticələrini ehtiva edir [5, 212].

Müstəqil Azərbaycan mədəniyyətinin müasir standartlara uyğun inkişaf etməsində qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin də böyük rolu vardır. 80-ci illərin sonları “yenidənqurma, aşkarlıq və demokratiya” dalğasının keçmiş SSRİ respublikalarını əhatə edən dönməmində Azərbaycanın elm və

mədəniyyət xadimləri mədəniyyət konsepsiyası işləyib hazırladılar. Lakin 90-cı il Qanlı Yanvar hadisələri Assosiasiyasının rəsmiləşməsinə yubatdı. 90-cı ilin yazında isə Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyasının yaradılması prosesi sürətləndi. Assosiasianın Azərbaycan mifologiyasında Həyatın, Xeyrxahlığın, Qurtuluşun və Yenidən törəmənin qədim simvolu olan Simurq quşunun adı ilə adlandırmaq qərara alındı.

“Simurq” Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyasının təsis edilməsi müstəqillik yoluna yenidən qədəm qoymuş Azərbaycanın mədəni həyatına tarixi hadisəyə çevrildi.

“1990-cı il aprel ayında keçirilmiş I Qurultayda 1990-1995-ci illər üçün “Simurq” AMA-nın fəaliyyətinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirildi. Üçüncü qurultayın qərarını əsas tutaraq Assosiasiya 2000-ci illərin əvvəllərində elmi-tədqiqat və elmi-maarifçilik işində, milli əhəmiyyətli yeni layihələrin işlənməsi və həyata keçirilməsində özünün iştirakını gücləndirdi. Kulturologiya elmi və təhsilinin gələcək inkişafına, beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinə yardım məqsədilə, Assosiasiya tərəfindən Azərbaycan Kulturoloqlar Cəmiyyəti və Vətəndaş Cəmiyyətinin Beynəlxalq Mədəniyyət Forumu təsis edildi” [6, 105].

“Forumun təsis edilməsində, Azərbaycan xalqının intellektual və etik cəhətdən mükəmməlləşməsi, onun rifahının yüksəlməsi və təhlükəsiz inkişafına öz yaradıcı fəaliyyəti ilə yardım etmək məqsədi daşıyan 35 nüfuzlu qeyri-hökumət, dövlət, həmkarlar, beynəlxalq, kommersiya və dini təşkilat liderləri iştirak edirdilər” [6, 114].

30 ildən artıq fəaliyyəti dövründə “Simurq” AMA bir çox layihələrə imza atmış 300-ə qədər “Mədəniyyət və cəmiyyət” adlı respublika kulturoloji seminar keçirmiş və “Simurq” kulturoloji jurnalını təsis etmişdir. Assosiasianın prezidenti akademik Fuad Məmmədovun müəllifi olduğu bir neçə kitab nəşr olunmuşdur. “Simurq” adlı Beynəlxalq medal təsis etmiş və mədəniyyətin inkişafında yaxından iştirak edən ziyalılara təqdim etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, milli mədəniyyətin inkişafında müəyyən nəticələrin əldə edilməsinə baxmayaraq, bu gün həlli tələb olunan bir çox problemlər mövcuddur.

Cəmiyyətdə mədəniyyət anlamına məhdud yanaşma, insan inkişafında onun universal rolunun qiymətləndirilməməsi, köhnə “sovet” mədəniyyət struktur və sistemlərinin üstün fəaliyyəti, bir sıra “sovet” düşüncə stereotiplərinin aradan qaldırılması zərurətləri, kulturoloji elm və təhsilin inkişafı üçün əlverişli şəraitin olmaması, ölkədə kulturoloq müəllim, tədqiqatçı və idarəçilərinin olamaması və s. bunlara aiddir [3, 386].

Hər bir ölkənin başlıca milli sərvəti isanlardır. Bu sərvətin dəyəri, strateji resurs olan, son nəticədə, sivil dövlətin təsiri qüdrəti və tərəqqisi,

qüdrəti və rəqabət qabiliyyətinin asılı olduğu mədəni insanların kəmiyyəti və keyfiyyəti ilə müəyyən edilir.

İnsan kapitalın əhəmiyyətini nəzərə alan Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 2026-cı il 14 yanvar tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Mədəniyyəti – 2040” Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyasını təsdiq etmişdir. 8 bölmədən ibarət olan Konsepsiyanın aşağıdakı mərhələlərdə tədbirlər planları əsasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

1. birinci mərhələ: 2026–2030-cu illər;
2. ikinci mərhələ: 2031–2035-ci illər;
3. üçüncü mərhələ: 2036–2040-cı illəri əhatə edəcəkdir.

“Azərbaycan mədəniyyəti-2040” Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası (bundan sonra – Konsepsiya) qlobal və ölkədaxili çağırışlar nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın milli kimliyinə əsaslanan müasir mədəniyyət modelinin yaradılması, inkişafı və 2040-cı ilədək digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün dövlət mədəniyyət siyasətinin istiqamətlərini müəyyən edən və mədəniyyət sahəsi ilə bağlı fəaliyyətdir.

Bu Konsepsiyanın uğurla həyata keçirilməsində bir çox nazirliklər, dövlət agentlikləri ilə bərabər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının da öhdəsinə düşən vəzifələri təsbit olunub.

Ana dilinin müasir qloballaşan zamanda yad təsirlərdən qorunması əsas vəzifələrdəndir. Bunun üçün sonuncu hissə tədbirlər planına daxil edilmiş tədbirlər çərçivəsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının da iştirakı göstərilir.

8.2.2.1. Azərbaycan dilinin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, Azərbaycan dili normalarının təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan dili dialektlərinin tədqiqi.

Nazirlər Kabineti ilə bərabər AMEA-ya icraçı orqan kimi və 2026-2028 illərdə Azərbaycan dilinin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üsul və metodlarını müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutur.

8.2.2.2. Azərbaycan dilindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas dillərinə, türk dillərinə və həmin dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümə lüğətlərinin hazırlanması və yayılması [7].

Əsas icraçı orqan kimi Mədəniyyət Nazirliyi və AMEA müəyyən edilib və bu bəndin həyata keçirilməsi 2026-2030-cu illəri nəzərdə tutur.

O cümlədən ictimai yerlərdə dilin saflığının qorunmasını da nəzərdə tutan maddə əlavə edilib.

8.2.1.4. İctimai yerlərdə, mediada, rəqəmsal məhsullarda və digər sahələrdə Azərbaycan dilindən istifadənin genişləndirilməsi, bu məqsədlə maarifləndirmənin təşkili.

Bu bənddə icraçı digər təşkilatlarla cəlb olunsada əsas icraçı orqan AMEA müəyyən edilib və prosesin 2026-2030-cu illərdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub.

Azərbaycan dilindən istifadənin genişləndirilməsi və maarifləndirmənin təşkili tədbirlərinin müəyyən edilməsi.

Xüsusilə müasir dövrdə milli ədəbiyyatımızın xaricdə tanınması zəruri məsələlərdəndir. Bir xalqın ədəbiyyatı onun güzgüsüdür və yönəmdən Konsepsiyada tədbirlər planında yer almışdır.

8.4.2.3. Azərbaycan ədəbi mühitini qlobal ədəbi mühitə uyğun inkişaf etdirmək, ədəbi əsərlərin yaradılması prosesinin nəşriyyat işi dəyər zəncirinə daxil edilməsini asanlaşdırmaq və tanınmış xarici ədiblərin təcrübəsindən yararlanmaq məqsədilə “Ədiblər Azərbaycanda” (“Writers in Residence in Azerbaijan”) (7).

İcraçı orqanlar kimi AMEA və Mədəniyyət Nazirliyinin öhdəliyi 2026-2030-cu illərdə bu sahədə beynəlxalq təcrübəni təhlil etməkdir.

Xüsusilə otuz ilə yaxın müddətdə işğal altında olan maddi mədəniyyət abidələrimizin bərpaı və tanınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də Konsepsiyada nəzərdə tutulmuş maddə.

8.6.6. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni irsin, o cümlədən arxeoloji abidələrin qorunması ilə bağlı fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, mədəni irsə vurulmuş zərərle bağlı beynəlxalq ictimaiyyətin məlumatlılığının artırılması və dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi məqsədilə tədbirlər görülməsi (7).

Bu bənddə tapşırıqlar AMEA ilə yanaşı Mədəniyyət Nazirliyi, Dövlət Turizim Agentli və Şuşa şəhəri Dövlət Qoruğu idarəsinə həvalə olunub mövcud vəziyyətin araşdırılması və təhlili 2026-2030-cu illər ərzində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Mədəni insan konsepsiyasını həyata keçirmək elmi, təhsilli, cəmiyyətin etik normalarına əməl edən insan yetişdirmək bu konsepsiyanın əsas şərtlərindəndir. Həmçinin çoxəsrlik maddi mədəniyyət abidələrinin qorunması da çox əhəmiyyət kəsb edir. Mədəni insan konsepsiyasının əsasında vətəndaşın mədəniyyət hüquqları dayanır.

“Mədəniyyət hüquqları, insan ləyaqətinə hörmətə, ruhi və maddi mədəniyyətin qorunmasına və inkişafına, süni və dağıdıcı proseslərdən onun dövlət və beynəlxalq mühafizəsinə istiqamətlənmişdir. Onlar vətəndaşların bərabər mədəni inkişaf imkanları və səviyyəsi şərtlərinin, bəşəriyyət tərəfindən yaradılmış mədəni sərvətlərin bütün insanlar üçün əlçatan olmasının milli və dünya mədəniyyəti sahəsində təhsilin və maarifin, həmçinin mədəni yaradıcılığın və əməkdaşlığın, mədəni dəyərlərin istehsalının və yayılmasının təmin edilməsini nəzərdə tutur”[4, 119].

Nəticə: Bir sıra problemlərə baxmayaraq son zamanlar informasiya inqilabi çərçivəsində dünya sivilizasiyasına integrasiya sürətlə gedir. Artıq, Azərbaycan xalqı 2020-ci ildə zəfərlə başa vurduğu II Qarabağ müharibəsində 28 il müddətində itirdiyi tarixi torpaqlarını geri aldı. Bütün modern dünyada Azərbaycan dövlətinin siyasi imicinin artması onun bütün sahələrdə olduğu kimi mədəni siyasətində də əsaslı dəyişiklərə səbəb olur.

“Bu gün Azərbaycan Respublikası 30-dan artıq beynəlxalq və regional təşkilatın üzvüdür. ATƏT (1992-ci ilin yanvar ayından), BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı - 1992-ci ilin mart ayından), İƏT (İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı 1992-ci ildən, Avropa Bərpa və İnkişaf Bankı (1992-ci ildən), Dünya Bankı (1992-ci ildən), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (1992-ci ilin oktyabr ayından), Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (1992-ci ildən), MDB (Müstəqil Dövlətlər Birliyi - 1993-cü ilin sentyabr ayından), YUNISEF (1993-cü ildən), İTERPOL (1993-cü ildən), Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi (1993-cü ildən), Beynəlxalq Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara Federasiyası (1993-cü ildən), GÖUAM (1997-ci ildən), Avropa Şurası (2001-ci il yanvarın 25-i) və başqa bu kimi təşkilatların adını çəkib misal gətirmək olar. Bundan əlavə Azərbaycan Respublikası 1996-cı ildə Avropa Birliyi ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sahələrində müqavilə imzalamışdır və 1994-cü ildən etibarən NATO-nun “sülh naminə tərəfdaşlıq proqramında iştirak edir” [1, 263-264].

Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının birgə səyi nəticəsində bu gün Azərbaycan mədəniyyəti hərtərəfli inkişaf edir. Mədəniyyət bütün sferalarda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə integrasiyası sürətlənir. Dünyanın ən qədim mədəni xalqlarından olan Azərbaycan xalqının yeni mədəni meyarlara və ənənələrə söykənən mədəniyyət modeli yaranır.

Yeraltı sərvətlərin nə zamansa tükənməsini nəzərə alaraq bir çox inkişaf etmiş dövlətlər kimi intellektə sərməyə qoyaraq dövlət büdcəsinə gəlir gətirmək mümkündür. Türkiyə Respublikasının kinomotqrafiyaçılarının yaratdıqları onlarla seriallar dünyanın bir çox ölkələrində geniş tamaşaçı kütləsi qazanaraq ölkəyə valyuta qazandırmaqla yanaşı xalqının tarixini, məişətini dünyaya çatdırır. Biz də ənənəvi kino sahəmizi dünya standartlarına çatdıraraq dünya arenasına daxil olacaq film və seriallar yarada bilərik. Şübhəsiz, “Azərbaycan mədəniyyəti-2040” Konsepsiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində çoxəsrlik Azərbaycan mədəniyyəti bir daha özünü qloballaşan dünyada doğruldacaq. Dövlət büdcəsinə sərmayə gətirməklə yanaşı özünəməxsus mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə dünya mədəniyyətinə töhfə verəcəkdir.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyeva YUNESKO-nun 60 illiyinə həsr edilmiş “Sivilizasiyalararası dialoq” həftəsi çərçivəsində

Parisdə keçirilmiş “Azərbaycan: mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların qovuşuğunda” adlı tədbirdəki çıxışında demişdir: “Azərbaycan zəngin mədəni irsi və ənənələri ilə fərqlənən qədim diyardır. Azərbaycan əsrlər boyu sivilizasiyalararası dialoqun aparılmasında mühüm rol oynamışdır. Ölkəmiz Şərqlə Qərbin qovuşduğu məkanda yerləşir. 1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət məhz Azərbaycanda yaradılmışdır. Bu, bütün islam aləmində Avropa tipli ilk parlament respublikası idi. Bununla bərabər, islam ölkələri arasında opera, balet, teatr, qadın məktəbləri, azad mətbuat, kişilər və qadınlar üçün bərabər seçki hüququ ilk dəfə məhz Azərbaycanda formalaşmışdır. Bu gün Azərbaycan Avropa dəyərlərini qəbul edən və getdiyi yolu tam dərk edən müasir ölkəyə çevrilmişdir. Uğurlu inkişafın mühüm amillərindən biri ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dünyəvi dövlətdir, yüksək tolerantlığı ilə fərqlənən ölkədir” [1, 397].

“Azərbaycan mədəniyyəti-2040” Konsepsiyasının qəbul edilməsi təkcə mədəniyyət və incəsənət üçün deyil, bütün cəmiyyətimizin inkişafına səbəb olacağına əminik.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. - Bakı: Təknur MMC- 2009. - 449 s.
2. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. - Bakı: Sabah, - 2010, - s.876.
3. Məmmədov F. Kulturologiya effektivli həyat və fəaliyyətə aparan yol kimi. -Bakı: Çıraq-2008, - 400 s.
4. Məmmədov F. Kulturologiya, Mədəniyyət, Sivilizasiya. - Bakı: “OL” MMC, - 2016, - 260 s.
5. Məmmədov F. Yüksək mədəniyyətli insan. - Bakı: “OL” MMC, -2025, – 300 s
6. “Simurq” Azərbaycan mədəniyyət Assosiasiyasının tarixi 1990-2015. - Bakı: - “OL”MMC, - 372 s.
7. <https://president.az>.”Azərbaycan-mədəniyyəti 2040” Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası 14.01.2026

ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Ханумбаджи М.МЕЛИКЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Вступление Азербайджана в Совет Европы в 2001 году ускорило формирование новой культурной политики в Азербайджане. В результате совместных усилий государственных и неправительственных организаций сегодня азербайджанская культура развивается всесторонне. Ускоряется интеграция культуры с развитыми странами мира во всех сферах. Формируется культурная модель, основанная на но-

вых культурных критериях и традициях азербайджанского народа, одной из старейших культурных наций мира.

В статье освещаются реформы в сфере культуры, в том числе некоторые аспекты деятельности ассоциации «Симург» в этой области. Показана важность концепции «Азербайджанская культура — 2040», подписанной Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым 16 января 2026 года. Отмечены задачи НАН, совместно со многими министерствами и организациями, по реализации этой концепции.

Ключевые слова: культура, «Симург» АКА, култрология, Концепция азербайджанской культуры -2040 года.

CULTURAL PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Khanumbaji M. MALIKZADE

SUMMARY

Azerbaijan's accession to the Council of Europe in 2001 accelerated the formation of a new cultural policy in Azerbaijan. As a result of the joint efforts of state and non-governmental organizations, today Azerbaijani culture is developing comprehensively. The integration of culture with the developed countries of the world in all spheres is accelerating. A cultural model based on new cultural criteria and traditions of the Azerbaijani people, one of the oldest cultural nations in the world, is emerging.

The article highlights reforms in the field of culture, including some aspects of the activities of the “Simurg” Association in this field. The importance of the “Azerbaijani Culture—2040” Concept signed by the President of the Republic of Azerbaijan, president İlham Aliyev, on January 16, 2026, is shown. The tasks of ANAS, along with many ministries and organizations, in implementing the Concept are noted.

Keywords: culture, “Simurg” ACA, culturology, “Azerbaijani cultere –2040” Concept.

ƏMİR TEYMURUN SİYASİ PORTRETİ

Ülviyyə Ə.İBRAHİMOVA*

Türk dövlətçilik ənənələrinin dünya ərazisində yayılmasına xidmət edən amillərdən biri güclü hökmdarların mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirərkən yalnız dini deyil, milli adətlərə də əməl etmələridir. Belə hökmdarlardan biri dünya tarixində özünəməxsus yerə malik olan Əmir Teymurdur ki, onun hakimiyyət dövrü türk və islam mədəniyyətinin intibah dövrü hesab edilə bilər. Lakin idarəetmənin üzdən görünən tərəfi daha çox dini qanunlara riayət edildiyini göstərsə də mahiyyətində milli kimlik mənsubiyyətindən irəli gələn bir türk ənənəsi var. Bu ənənəni Teymur əsasını qoyduğu dövlətin əsas idarəetmə prinsipinə çevirməyə nail olmuş və onun varisləri də bu qaydalar üzərindən dövləti yönəltmişlər. Əsgəri ənənələr, döyüş ruhu, vətənə bağlılıq, cəmərdlik kimi türklüyü səciyyələndirən xüsusiyyətləri islamın elm və irfani keyfiyyətləri ilə zənginləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyan Əmir Teymur türk dövlətçilik ənənəsinin daşıyıcısı olan böyük bir müsəlman dövləti qurmağa – məharətli sintezə nail olmuşdur.

Açar sözlər: Əmir Teymur, türk, islam, Çingiz Xan yasaları

<https://doi.org/10.30546/458901.2026.01.1143>

Giriş. Müasir dünyamızda ümumtürk tarixinin öyrənilməsi və türk əsilli müsəlman liderlərinin tarixdəki yerini müəyyənləşdirmək aktual olmaqdadır. Əmir Teymur türk və müsəlman lider kimi daim diqqət mərkəzindədir. Dövrünün qaynaqlarında verilmiş məlumatları təhlil edildikcə dövrün və liderin maraqlı tərəfləri ilə tanışlıq müasir tarixi dövrün xüsusiyyətləri ilə müqayisə edilib nəticələrin əldə olunmasına yardım edə bilər. Araşdırmanın məqsədi dünya şöhrətli sərkərdə və bütün dünyanı tək hakimiyyəti altında birləşdirmək arzusu ilə tarixdə seçilən hökmdarlardan olan Əmir Teymur, Teymur Ləng, Topal Teymur, Tamerlan adı ilə məşhur olan tarixi şəxsiyyətin bu günədək mübahisə doğuran cəhətlərini araşdıraraq onun öz dövlətini bir müsəlman olaraq türk ənənələrinə söykənərək idarə etməsini, Çingiz xan Yasalarına, türk ənənələrinə və islam qanunlarına nə dərəcədə bağlı olaraq dövlətin yönətimində bu keyfiyyətlərdən hansına daha çox üstünlük verməsini üzə çıxarmaqdır. Teymur Ləng adı ilə Şərqdə məşhur olan Əmir Teymur dünya tarixində ən ziddiyyətli xarakterli hökmdarlardan biridir. Nizaməddin Şami, Şə-

*BDU, Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası, t.ü.f.d.,
ulviya_ajdar@mail.ru; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5663-7041>

rəfəddin Əli Yəzdi, Hafiz Əbru və başqa bu kimi müəlliflər Teymuru tarixdə cəngavər və adil bir hökmdar kimi tanıdılar, Foma Mesoplu, İbn Ərəbşah kimi tarixyazarlar isə onun zalım və qəddar olmasından şikayətlənirlər. Əmir Teymur böyük səfərlərində onun sərkərdəliyini öyən əsərlərdə bir cəngavər kimi təqdim edilir. Onun igid bir sərkərdə və əsgərləri tərəfindən sevilən bir lider olması şəksizdir. Lakin bu qədər ölkələr tutan bir fəthənin zalım və amansız olmaması mümkün deyil. Hərbi səfərləri zamanı kəllələrdən minarə qurduran, kiçikdən böyüyə əhalinin qılıncdan keçirilməsini əmr edən bu fəthənin tarixdə zalımlığı ilə yadda qalması təbiidir, bununla yanaşı qurduğu dövlətin şanlı tarixi və dəbdəbəli tikililəri ilə də öz imzasını atan Əmir Teymur Türk dövlətləri tarixində önəmli yer tutan liderlərdən biridir. İslami idarəetmə ilə yanaşı dövlət yönəldilməsində türk ənənələrinə sadıq qalan Teymur iki mədəniyyətin bir əldə gücə çevrilməsinə nail ola bilmişdi.

Əsas hissə. Teymur dövlətinin idarə edilməsində islam qayda-qanunlarına böyük yer verərək özünü Allahın yerdəki düzəninə nizam verən nümayəndəsi kimi təqdim etmiş, ədalətin bərpasını boynuna qoyulan vəzifə kimi qəbul etmişdir. Bu vəzifəni yerinə yetirərkən məqsədinə zalımlıq yolu ilə çatmaqdan da çəkinməmişdir. Teymur hər şeydən əvvəl özünü bir mömin müsəlman kimi təqdim etmiş və ətrafındakıları da bu yola təşviq etmişdir, amma bu günədək Teymurun hansı dini məzhəbə aid olması tarixçilər arasında mübahisəyə səbəb olur. Bəzən şiələr üçün önəmli məsələlərdə özünün qəti mövqeyini sərgilədiyi halda, bəzən tam əksinə sünnilərin mövqeyindən çıxış edir. Yeri gələndə sufiləri, təsəvvüf alimlərini dəstəkləyir, onlara, seyidlərə böyük məhəbbətini izhar edir, bəzən də sırf sünni ideologiyasına xidmət edir. Bütün bu xüsusiyyətləri ilə yanaşı Əmir Teymur türk ənənələrinə sadıq bir hökmdar və sərkərdədir. Çingiz xanın Monqol ağalığını nüsxə alaraq qurduğu dövlətdə müsəlman qayda-qanunları üzərindən hökmdarlıq etmiş, varisləri üçün də bunu önməmişdir. Hətta Teymuri dövrünün orijinal qaynaqlarından sayılmasa da, Teymur tüzüklərində onun adından “ürəyimin gündoğanından dikələn tüzük bundan ibarət oldu ki, islam dinini yayım, Məhəmmədin (salavat) şəriətini qüvvətləndirim” ifadələrinin yer alması onun hökmranlığı zamanında dinin dövlət idarəçiliyində daha da qüvvətləndirilməsinə xidmət edən bir siyasətin yürüdüldüyünü göstərir. Çünki Teymurdan sonra dövlətin başına keçmiş Sultan Şahrux zamanında Teymurilər daha mömin bir hökmdara malik idilər və Şahrux Teymurun yetişdirdiyi bir nəslin hökmdar nümunəsi idi. Əmir Teymurun özünün yaratdığı dövlətin möhkəmləndirilməsinə və genişləndirilməsinə xidmət edən siyasəti onun tez-tez zamana və məkana uyğun olaraq dəyişir və doğru nəticəni əldə etmək üçün yönəlirdi. Odur ki, Teymurun istər dini təriqətlərdən, istər məzhəblərdən dövlətin yönəldilməsi zamanı məqsədinə uyğun bir tərzdə istifadə edilməsi onun siyasətinin əsas istiqamətini təşkil etmiş olur. Bununla yanaşı,

Teymur öz övladlarına buraxacağı bir dövlətin tam bir həqiqi müsəlman dövləti kimi idarə edilməsi arzusunda olduğu üçün yetişdirdiyi nəslin bu istəyə uyğun olaraq kamil bir hökmdar, mömin bir müsəlman və ənənələrinə sadıq bir dövlət xadimi kimi görmək istəyir.

Dönəmin ərəb qaynaqlarında verilən məlumatlar əsasında Teymurun xarakterində üç mühüm istiqamət müəyyənləşdirilir: 1) səmimi bir müsəlman olaraq seyyidlərə, üləmalara göstərdiyi hörmət və sevgi; 2) islamı bir siyasi alət olaraq istifadə etməsi, dövlət işlərini Çingiz xanın qanunları üzərindən yürütməsi; 3) Müsəlmanlıqla əlaqəsi olmayan, müsəlmanların qanını axıtmaqdan zövq alan bir zalım [8, s.239-258]. Dövrün farsdilli qaynaqlarını təhlil edərkən yuxarıda göstərilən birinci və ikinci fikri doğrulamaq olar, lakin farsdilli qaynaq müəlliflərinin böyük əksəriyyəti Teymurun bir müsəlman olaraq xoşluqla qarşılanan tərəflərini daha çox önə çıxarmış və onun hökmdar kimi adil və sərkərdə kimi bacarıqlı bir şəxsiyyət olduğunu diqqətə çatdırmışlar. Əmir Teymurun bir müsəlman hökmdar olaraq tarixi səhnəyə çıxardığı dövləti tarixən türklərin məskunlaşdığı və türk adətlərinin hakim olduğu bir ərazidəydi. Belə bir ərazidə özünü həm çağatayların, həm taciklərin vahid rəhbəri kimi qavranılmasında islam dininin əhali tərəfindən daha çox hörmət görən, sevilən elm və irfan sahiblərinə hökmdar qayğısını göstərməklə nail olacağını düşünən Teymur həqiqətən də öz hakimiyyətini bu yolla möhkəmləndirir. Onun hər səfərindən əvvəl Seyid Bərkəni ziyarət edərək ondan xeyir-duasını alması, ömrünün sonuna qədər onunla əlaqələrinə xüsusi önəm verməsi haqqda kifayət qədər məlumatlar vardır [9; 3, s.26]. Bir müsəlmana şamil edilən namaz qılmaq, oruc tutmaq, sədəqə paylamaq, müqəddəs yerləri ziyarət etmək, məscidlər tikdirmək kimi keyfiyyətlərin hamısı Teymurda vardır. Dövrün digər müsəlman hökmdarlarından fərqli olaraq Teymurun heç vaxt namaz saatını qaçırmadığı onun hərbi səfərləri zamanı da bu adətində sadıq qaldığı haqqda verilən məlumatlar Teymurun doğrudan da islami qaydalara əməl etdiyinin göstəricisidir. Sarayda xüsusi hörmət sahibi olan Mövlana Abdulcabbar bütün səfərlərində ona yoldaşlıq edərək imamlıq etmiş [8, s.73], hətta Teymurun özü ilə səfərlərə daşıya biləcəyi yığılıb-sökülən camesi belə olmuşdur [13, s.121]. Özünün bir fərd olaraq islami qaydalara riayət etməsi ilə yanaşı hökmdar kimi də üləmalara və müxtəlif pirlərə, təkyələrə vəqflər bağışlamışdır [8, s.74].

Əmir Teymurun hələ dövlətini qurmamışdan əvvəl artıq bu keyfiyyətlərə malik olması məlumdur. German Vamberi Teymurun rəqibi Əmir Hüseynlə barışığından yazarkən qeyd edir ki, “Teymur haqqında mədhiyyə söyləyənlərdən bəziləri deyirlər ki, o iki müsəlman ordusunun bir-birinin qanını tökməsinə fəvqəladə acı bir təəssüflə baxır və bundan ikrah edirdi” [2, s.19]. Artıq Teymur özünün layiqli bir müsəlman olması fikrini tərəfdarları tərəfindən qəbul etdirməyə nail olmuşdu. Bu siyasətini davam etdirərək Mavəraün-

nəhrdə olan bütün müsəlman əhalini özünün əsl müsəlmanlara layiq adil bir hökmdar olacağına inandırmışdı. O da məlumdur ki, Teymurun atası Tarağay da özünün seyyidlərə və din alimlərinə olan xoş münasibəti və onlarla sıx əlaqəsi ilə seçilirdi. Teymurun məhz bu ruhda formalaşmasına onun atasının himayəsində böyüməsi ilə də əlaqələndirmək olar. Lakin müsəlman olmalarına rəğmən həm atasının (Tarağay), həm də Teymurun özünün (Temir) daşdıqları ad onların əslən doğuşdan müsəlman olmalarını şübhə altına ala bilər. Adətən, islamı qəbul edən insanlar müsəlman adları, daha çox ərəb adları daşıyırdılar. Həm Tarağay, həm Temir bir ad olaraq mənasına görə ərəbcə deyil, türkcə izah edilə bildiyi üçün onların nəsil olaraq türk adətlərinə sadıq, amma islamı daha gec qəbul etdikləri qənaətinə gəlmək olur. Lakin Teymur dönəmi Mərkəzi Asiyadan Hindistanadək islam yaygın bir din idi, artıq moğollar da, türklər də islamda idilər və əslində, islamın bu bölgələrdə yayılmasına xüsusi xidmət göstərən insanlar məhz təkyələrədə öz ətrafına sadə insanları toplayan elm, irfan sahibləri olan hocalar, şeyxlər, müridlər idi. Teymurun onlara olan böyük sevgi və qayğısını bununla əlaqələndirmək olar.

Əmir Teymur Türküstanda Hoca Əhməd Yasəvinin onun hökmlərliyinə qədər də məşhur bir elm-irfan sahibi olduğunu, buranın əhali tərəfindən sıx-sıx ziyarət edildiyini bildiyi üçün bu məzara sənət əsəri olaraq da yüksək dəyərləndirilən bir türbə tikdirmişdir. Bu türbə ilə o, özünün də rəsmini bu insanların qəlbinə köçürmüşdü. Hər zəfərində seyyidlərdən, ülamələrdən aldığı xeyir-duanın payı olduğunu düşündüyü üçün Teymur bir mömün müsəlmandı və islami qaydalara məhz bu baxımdan əməl etmək məcburiyyətində idi. Teymur ona qarşı hazırlanmış bir sui-qəsdə iştirak etməsinə baxmayaraq iki seyyidlə yumşaq rəftar etmiş, demək olar ki, günahlarını bağışlamışdı [6, s.26]. Onun övladlarına olan münasibətində də bunu hiss etmək mümkündür. Məsələn, 1396-1397-ci il hadisələrindən bəhs edərkən qaynaqlarda göstərilir ki, Xanzadə Azərbaycandan Əmir Sahibqranın yanına gələrək Miranşah və onun naiblərinin özbaşınalıqlarından şikayət etdi [12, s.140]. Övladının bu yarıtmaz idarəsinin qarşısını almaq üçün Əmir Teymur Miranşahın ətrafına toplaşmış “Məclis-i Üns” iştirakçılarını edam etdirir [3, s.175]. Şərəfəddin Əli Yəzdi, Əbdürrəzzaq Səmərqəndi kimi salnaməçilər edam edilənlər sırasında 4 nəfərin adlarını çəkirlər ki, bunlardan alimlərdən Məhəmməd Kuhistani, musiqiçilərdən Qütbəddin Neyi, Həbib Udi, Əbdülmömin Quyəndə idi [5, s.213-214; 2, s.193] Fəsih Xəvafinin verdiyi məlumatlarda daha iki nəfərin adları çəkilir ki, bunlardan biri Ərdəşir Çəngi, digəri Yəhya Nərrad idi [12, s.143]. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Miranşahın ətrafında onun kef məclislərini təşkil edən bu insanlar ud, ney kimi musiqi alətlərindən istifadə etmiş, müğənnilər və rəqqaslarla bərabər Nərd oyununu da istifadə etmişlər. Bütün bu sadalananları islami qaydalara uyğun bilməyən Teymur Miranşahı hakimiyyətdən kənarlaşdırmaq və digərlərini edam

etdirməklə özünün bir müsəlman hökmdar kimi davrandığını göstərmişdir. Baxmayaraq ki, dövrün qaynaqlarının əksəriyyətində Miranşahın atdan yıxılaraq beyin zədəsi aldığı və bundan sonra məqbul olmayan hərəkətlərə yol verdiyi göstərilir, Teymurun verdiyi cəza onun bu bəhanə ilə razılaşmadığı qənaətinə gətirir. Miranşahın bu hərəkətləri bütün müsəlmanlar olan ərəzilərdə özünü bir hökmdar olaraq görmək istəyən Teymurun nüfuzuna xələl gətirir və Teymur öz övladlarına cismani cəza verməyi qadağan etdiyi üçün öz qoyduğu qaydaları özü pozmasın deyərək Miranşahı öldürür, lakin elə bir dərs verir ki, buradan onun müsəlmanlığa verdiyi dəyər ortaya çıxsın. Teymurun islama verdiyi dəyər onun istila etdiyi torpaqlarda yerli hökmdarlara islamı qəbul etdirərək hakimiyyətlərini qorumaq imkanı verməsilə izlənilir. Məsələn, 1386-cı ilin payızında Naxçıvandan Gürcüstana yürüş edən Teymur Gürcü çarı V Baqratı məğlub etmiş, Baqrat çox qiymətli hədiyyələrlə (içerisində Davidin dəbilqəsi olmaqla) Teymurun hüzuruna gəlmiş və islamı qəbul etmişdir [12, s.176]. Qaynaq məlumatlarına görə Ankara savaşından sonra Kiçik Asiyanı fəth edən Teymur Gürcüstana yürüş etmiş, Ermənistan və Gürcüstan əhalisinə divan tutmuş, onların əsir saxladıkları müsəlmanları azad etmişdir [12, s.147-148; 5, s.73; 11, s.29]. Bu addımıyla müsəlman olanlara himayədarlıq etdiyini göstərmişdir. Bu yürüşlərində əsas məqsəd kimi göstərilən bəhanə müsəlman kimi cihad etməkdə. Gürcüstan səfərindən sonra Bərdə yolu ilə Beyləqana gələn Teymur viranə qalmış şəhəri qısa müddət ərzində bərpa etdirmiş, Araz çayından şəhərə kanal çəkdirmiş və bu kanala öz tayfasının adını verərək Barlas adlandırmışdır [12, s.147-148; 5, s.73; 11, s.29]. İstila etdiyi ərəzilərdə dağıdılmış, viran edilmiş müsəlmanların yaşadığı yerlərdə yenidən quruculuq işləri aparmaq siyasəti də islamın daha da möhkəmlənməsinə və eyni zamanda Teymurun bir hökmdar kimi nüfuzunun artmasına xidmət edirdi.

Teymur yürüşləri zamanı da müsəlman ölkələr və hökmdarlar üzərinə gedərkən onların idarəçiliyini islami qaydada adil olmadığını, özünün bir "İslam qılıncı" olaraq onları cəzalandırmaq üçün getdiyini əsaslandırmışdır. Prof. İsmail Aka qeyd edir ki, Teymurun atası Torağay və Barlas nəslə Cəngataylar arasında artıq əvvəlki siyasi etibarını itirmişdi, Torağay din adamları ilə vaxt keçirər, siyasi işlərlə maraqlanmazdı [7, s.16]. Atasının əksinə olaraq Teymur iddialı biri idi və bunu onun dövlət qurma yollarında apardığı mübarizədə və üzləşdiyi çətinliklərdən iradəsi hesabına qurtuluşunda görünür [7, s.15, 16, 17; 6, s.20]. Teymurun sonrakı cəhdləri onun özündən daha ali soya dayanan xanlarla qohum olmaq istəyirdi ki, bu da istər özünün, istərsə övladı Cahangirin evliliyində öz əksini tapır [7, s.17]. Teymurun bu istəyinin əsas məqsədi onun Barlas tayfasının itirilmiş siyasi gücünü geri qaytarmaq və öz dövlətini qurmaq idi. Bu da maraqlıdır ki, Hüseyn Sufinin əlindən Xarəzmin qərb torpaqlarını iadə etməyi tələb edən

Teymur Xarəzmin cağataylara məxsus olduğunu bildirir. Deməli, özünü Cağataylara aid olan torpaqların varisi hesab edir. Hüseyn Yusifin verdiyi cavabda “sizinlə savaşımaq müsəlmanlar üçün fərzdır” ifadəsi yer almaqdadır ki, bu da Barlas tayfasının və ümumiyyətlə, Keş və Səbzəvər bölgəsinin türk və ya moğol ənənələri ilə daha dərinə bağlı olmasına, islamın bu bölgələrdə hələ də cağatay ənənələrini sıradan çıxarmadığını sübut edir. Elə buna görə də Teymur dövlətini qurarkən başına Çingiz nəslindən olan Soyurğatmış adlı xanı keçirərək onu həm hüquqi baxımdan qanuniləşdirmək, həm də cağatay ənənələrinə sadıq olduğunu vurğulamaq istəmişdir. Bu ənənələrdən ən önəmlisi isə dövlətin qüdrətli orduya, qanunların işlədiyi idarə sisteminə və əlbəttə ki, güclü bir hökmdara malik olması idi. Odur ki, Teymur müsəlman olmaqla yanaşı döyüşçü ruhunu yaşadan bir türk hökmdarı idi. Turan çöllərinin bütün qaydaları Teymurun dövlətində ali idi. Bu qanunlar yalnızca Çingiz xana aid olduğu üçün deyil, zamanın nəbzinə uyğun gəldiyi üçün belə idi. Bartolda görə Barlas türkləşmiş moğol tayfasıdır. Teymurun həm türk, həm moğol adətlərinə uyğun idarə etməsi və bu dövlət qanunlarını islam dininin qaydalarına uyğunlaşdırmağa çalışması göz qarşısındadır. Dövləti şəriət qanunları ilə idarə edərək özünü adil müsəlman hökmdar kimi təqdim edən Teymur istilalar zamanı özünəməxsus xarakterik keyfiyyətlər sərgiləməkdədir. Məsələn, Osmanlı Sultanı I İldırım Bəyazidin təhqiramiz ifadələrlə yazılmış cavab məktubuna Teymur böyük səbrlə cavab yazır və bir-birləri ilə vuruşaraq kafirləri sevindirəcəklərini deyir [10]. Qara Yusif və Sultan Əhmədın ona verilməsini tələb edən Teymur I Bəyazidi bir türk hökmdarı kimi qəbul etsə də, Bəyazidin onu “kafir” adlandırması böyük ehtimalla Teymurun Ankara savaşınadək digər müsəlman ölkələri üzərindəki qələbələri ilə bağlıdır. Çünki bu yürüşlərində də, Teymur hər ölkədə o qədər fərqli davranışlar sərgiləyir ki, bəzən onun həqiqətən özünü təqdim etdiyi qədər mömin olmasına şübhə oyadır. Müsəlman şəhərlərdə minlərlə insanın qanına bais olmaq, qətlər törətmək, kəllələrdən minarələr qurdurmaq, məzhəblərdən istifadə edərək insanları məscidə toplayaraq yandırmaq və s. bu kimi bəlli faktlar mömin bir müsəlmanın törətdiyi iş olmasın gərək. Amma, Teymur həm də bir əsgər və sərkərdədir. Orduya hökm etməyin yolu qənimətləri bölüşməkdən, istila etdiyi yerlərin əhalisini isə tam tabe etməkdən ötrü zalımlıq və qəddarlıqdan keçir. Teymurun mərhəməti zəhmli mərhəmətdir. Məktublaşmalar sonda döyüşdən vaz keçmə imkanı yaratmış olsa da, Teymur artıq yürüşə tam hazır idi və bu fikrindən vaz keçmir. Burada artıq biz Əmir Teymurun nə bir müsəlman kimi, nə də bir türk kimi həmrəyliyi görə bilirik, o sadəcə döyüş və qələbə həsrətində olan bir əsgər və sərkərdədir. Sultan Əhməd və Qara Yusifə olan kəmi də əslində bir döyüşdə onları ələ keçirə bilməməsi ilə bağlı idi. Teymurun 1389-cu il Bağdad yürüşü ərəfəsində Sultan Əhmədın ona yazdığı “xırda hadisələrlə özümüzü məşğul

etməyə, dağları və dənizləri buraxaraq Simurq quşu kimi ənginlikləri qucaqlayaq, ya da qəhrəmancasına öz başımızdan keçək” mahiyyətli şeirinə Teymur çox praktik bir cavab verir: “Şəraitə uyğunlaşmaq lazımdır, böyük işləri kiçik hesab etmək olmaz. Sən Simurq kimi Qaf dağına qalxmış olsan da, sərçə kimi kiçik ol və öz qanadlarını qoru. Dəlisov xəyalları başından at ki, yüzlərlə, minlərlə baş məhv olmasın” [1, s.79]. Sultan Əhməd “tacikməcaz, bir torba ət” adlandıran Teymur [2, s.59]. Qara Yusif Türkmənin qüvvələri ilə onun güclənəcəyindən ehtiyat edərək onları özünün gələcək təhlükəsinə çevrilməməsi üçün onların mütləq ələ keçirilərək məhv edilməsini vacib hesab edirdi. Əslində, hadisələrin sonrakı gedişi Teymurun bu fikrində haqlı olduğunu göstərdi, çünki onun ölümündən sonra Teymurilərin Azərbaycan, Ərəb və Əcəm İraqından çıxarılması məhz Qara Yusifin başçılıq etdiyi Türkmən tayfalarının gücü ilə həyata keçirildi [3, s.191]. Amma bəzən Əmir Teymurun sadə və mərhəmətli hərəkətləri haqqda da məlumatlara rast gəlinir. Terekdən qayıdarkən Dağıstanda ələ keçirmək istədiyi Qəder qalası haqqda A.Bakıxanovun verdiyi məlumata görə, qalanın alınmazlığını görən Teymur hiyləyə əl ataraq hədiyyə adı altında içində hərbiçilərin gizlədildiyi iri sandıqlar göndərir və onların köməyi ilə qalanı alır [1, s.81]. Bu hadisənin nə dərəcədə həqiqətə uyğun olub olmadığını deyə bilmərik, amma bu hadisədə “Troya atı” hadisəsinə bir bənzətmə var və o yollar XIX əsrdə “Teymur şah yolu” adlandırılmışdır. Maraqlı rəvayətlərdən biri də Qobden kəndi ilə bağlıdır. Yürüşün davamında Kumik əmirlərindən təkgözlü Qobden adlı biri öküzün belində Teymurun qabağını kəsir və belə söyləyir: “Mən kor gəlmişəm sən çolaqdan soruşam, belə güclü hökmdar bizi nə hesab edir? Sən nə üçün bizimlə vuruşursan və bizim nəyimiz var ki, sən götürəsən?” Bu adamın qorxmazlığı və cəsarətini bəyənən Teymur bu kəndin ərazisini ona bağışlayır və o vaxtdan kəndi Qobden adlandırırlar [1, s.81].

A. Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri fars və ərəbdilli qaynaqlardan istifadə etməklə yanaşı dövrünün tarixini yazarkən müəllif şifahi tarix məlumatlarına da kitabında yer vermişdir və belə məlumatlar sırasında o vaxtadək hələ də Teymurun adı ilə adlandırılan yerlərin olmasından bəhs etmişdir. Əmir Teymurun həqiqətən də belə kiçik, lakin alınmaz qalalara bu qədər vəsait, ordu qüvvələri və vaxt sərf etməsini sırf bir əsgəri xarakteri, döyüşçü ruhu ilə izah etmək olar. Bununla yanaşı, o dağların əksər əhalisi hələ də islamı qəbul etmədiyindən bu döyüşlər eyni zamanda cihad xarakteri daşıyırdı. Farsdilli qaynaqların əksəriyyətində Teymurun hər qələbəsindən sonra toy-bayram keçirdiyi, böyük şənliklər təşkil etdiyi haqqda məlumatlar yer almaqdadır. Bəs belə bir ənənə müsəlmanlıqla bir araya necə sığırırdı? Təbii ki, bayramlarda şərab içilir, musiqilər dinlənilirdi. Bu adətlərin tamamilən aradan qalxmasını gözləmək olmazdı, qəlbən şadlıqsevən və döyüşçü ruhlu bir xalqın tez-tez olmayan belə bayramlarda özlərini tam azad etmələri üçün

şərait yaradılırdı. Lakin o da məlumdur ki, Teymur Xəzinəyə önəmli miqdarda gəlir gətirməsinə baxmayaraq bir çox iri şəhərlərdə meyxanaları bağladaraq qadağa qoymuşdu [8, s.92]. Deməli, əslində Teymur içki və bu kimi islama uymayan hərəkətlərin tərəfdarı deyildi və onları qadağan etməklə islamın əxlaq kodeksini nizamlamağa çalışırdı. Bununla yanaşı, toy-bayramlarda içki məclisləri üçün şəraitin yaradılmasına yol verilir, çünki bu bir əsgər və türk ənənəsi idi.

Nəticə. Qeyd etiyimiz tarixi faktların müqayisəli təhlili ilə gəlinən qənaətə görə Əmir Teymur dövrünün ən mükəmməl hökmdarlarından biri olaraq zamanının lideri olmuş, yeri gəldikcə dinə, şəriətə, uyğun gəldikcə türk adətlərinə və Çingiz xan yasalarına dayanaraq dövləti idarə etmişdir. İslam dininə atasının və onun ətrafında olan din xadimlərinin, təsəvvüf alimlərinin sayəsində yiyələnmiş, hökmdarlıq zamanlarında da onlara xüsusi qayğı və hörmətlə yanaşaraq əl üstə tutmuşdur. Yalnız ata yurdunda deyil, istila etdiyi yerlərdə də din alimlərinə göstərdiyi sevgi və hörmətlə tanınmışdır. Onun bu siyasəti işğal etdiyi torpaqlarda da hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Əsil müsəlman kimi dini ayınlərə xüsusi önəm vermiş, bütün yürüşlərini cihad adına aparmışdır. Hətta yürüşləri zamanı törədilən dəhşətli qətlərin də islamın yayılması naminə baş verdiyi görünüşü yaradılmışdır. Teymur yürüşlərini diqqətlə izlədikdə bu qənaətə gəlmək olur ki, bir hökmdar kimi öncədən xüsusi plana malik olmuş, hər yürüşə özəlliklə hazırlanmış və bunu ideoloji olaraq da hazırlamışdır. Bəzən zalım, bəzən mərhəmətli, bəzən dağıdıcı, bəzən də qurucu olması belə xüsusi məqsədlərə xidmət etmişdir. Hər məqamda dini faktorlardan yararlanmış, özünün mömün bir müsəlman kimi təqdim edilməsinə çalışaraq eyni zamanda türk ənənələrinə sadiq qalınmasına, türk mədəniyyətinin Mavəraünnəhlə yanaşı istila etdiyi bütün ərazilərdə qorunub saxlanmasına və yayılmasına nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov, Gülüstani-İrəm, AR. – Bakı: Elm, - 1991, - 252 s.
2. Vamberi German. Əmir Teymur. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, - 1991, - 84 s.
3. İbrahimova Ülviyyə, Azərbaycan tarixi "Mücməl-i Fəsihi"də. – Bakı: Mütərcim, - 2018, - 254 s.
4. Nizaməddin Şamî. Zəfərnəmə. – Bakı: Elm, - 1992, - 40 s.
5. Şərəfəddin Əli Yəzdi. – Bakı: Elm, - 1996, - 80 s.
6. Bartold Wilhelm. Uluğ beğ və zamanı, çev. İsmail Aka. – Ankara: Kültür Bakanlığı Semih Ofset Matbaacılıq, - 1990. - 258 s.
7. İsmail Aka, Timur və devleti. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, - 2000, - 178 s.
8. Musa Şamil Yüksel, Timurlularda din-devlet ilişkisi, doktora tezi, TC, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ana bilim dalı, - İzmir, - 2007, - 266 s.
9. Musa Şamil Yüksel, Arap kaynaklarında Timur, Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. – Ankara, / Ahmet Yesevi Üniversitesi [Yardım Vakfı] , 2004, sayı:31, s. 85-126. <https://makale.isam.org.tr/handle/123456789/174448>
10. [turktarih.com/beyazid-timur mektuplari.html](http://turktarih.com/beyazid-timur-mektuplari.html) – 27.04.2026

11. Abdurrazzak Samarkandiy, Matlai Saddayn va majmai baxrayn, - Toshkent: FAN, - 1969, - 432 s.
12. اصیح خوافی، مجمل فصیحی، بخش دوم ۱۲۴۰، چاپ مشهد، ۱۹۶۱، ص. ۵۳۱
13. Клавихо Р.Г. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). - Москва: Наука, - 1990, - 210 s.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ АМИРА ТИМУРА

Ульвия А. ИБРАГИМОВА

РЕЗЮМЕ

Одним из факторов, способствовавших распространению традиций тюркской государственности по всему миру, было то, что могущественные правители, укрепляя свою центральную власть, следовали не только религиозным, но и национальным обычаям. Одним из таких правителей, занимающих уникальное место в мировой истории, является Амир Тимур, правление которого можно считать периодом возрождения турецкой и исламской культуры. Однако, хотя внешне администрация демонстрирует соблюдение религиозных законов, по сути, существует тюркская традиция, проистекающая из принадлежности к национальной идентичности. Тимуру удалось превратить эту традицию в главный принцип управления основанного им государства, и его преемники также руководили государством, опираясь на эти правила. Амир Тимур, поставивший перед собой цель обогатить характерные черты тюркизма, такие как военные традиции, боевой дух, преданность родине и щедрость, научными и мистическими качествами ислама, достиг умелого синтеза — создания великого мусульманского государства, являвшегося носителем традиций тюркской государственности.

Ключевые слова: Амир Тимур, тюрк, ислам, законы Чингис Каана

POLITICAL PORTRAIT OF AMIR TEMUR

Ulviya A. IBRAGIMOVA

SUMMARY

One of the factors that contributed to the spread of Turkic statehood traditions throughout the world was the fact that powerful rulers, while strengthening their central authority, followed not only religious but also national customs. One such ruler, occupying a unique place in world history, is Amir Timur, whose reign can be considered a period of revival of Turkish and Islamic culture. However, although the administration outwardly displayed adherence to religious laws, at its core, a Turkic tradition existed, stemming from a shared national identity. Timur succeeded in transforming this tradition into the main governing principle of the state he founded, and his successors also governed the state based on these principles. Amir Timur, who set himself the goal of enriching the characteristic features of Turkism—such as military traditions, fighting spirit, devotion to the homeland, and generosity—with the scientific and mystical qualities of Islam, achieved a skillful synthesis: the creation of a great Muslim state that was the bearer of the traditions of Turkic statehood.

Keywords: Amir Timur, Turk, Islam, laws of Genghis Khan

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİMİN YERİ VƏ ROLU

Səfurə B. ALLAHVERDİYEVA *

Məqalədə müasir təhsil sistemində keyfiyyətin təmin olunmasında interaktiv təlimin rolu, interaktiv təlimin nəzəri əsasları, onun pedaqoji və psixoloji xüsusiyyətləri təhlil olunaraq, müasir təhsil mühitində onun tətbiqi imkanları araşdırılır. Məqalədə, həmçinin interaktiv metodların tətbiqinin şagirdlərin tarixi bilikləri mənimsənilməsinə, tənqidi və analitik düşünmə bacarıqlarının formalaşmasına təsiri müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda interaktiv təlimin nəzəri əsasları, tətbiqi formaları, üstünlükləri və qarşıya çıxan çətinliklər aşkar çıxarılır. Alınan nəticə onu göstərir ki, interaktiv təlim tarix dərslərinin yüksək səviyyədə tədrisinə imkan yaradır.

Açar sözlər: interaktiv təlim, keyfiyyətli təhsil, yaradıcı düşünmə, tarix dərsi, vətənpərvərlik tərbiyəsi, qiymətləndirmə

<https://doi.org/10.30546/458901.2026.01.1151>

Qloballaşan dünyada informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı və cəmiyyətin bilik əsaslı iqtisadiyyata keçidi təhsil sistemində yeni baxış, yeni yanaşma və yeni tələblər irəli sürür. Belə ki, ənənəvi müəllim mərkəzli təlim modelləri artıq kifayət etmir və onların yerini daha çevik, daha səmərəli şagirdyönümlü yanaşmalar tutur. Bu yanaşmalar içərisində ən önəmlisi interaktiv təlimdir. İnteraktiv təlim bu gün yeni bir təlim texnologiyası kimi şagirdlərin dərslər prosesində fəallığını təmin edir. Bu təlim müəllimlə öyrənənlərin qarşılıqlı əməkdaşlığına əsaslanaraq, şagirdlərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırır və onlarda intellektual təfəkkürün, müstəqil çalışma, müstəqil düşünmə bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Deməli, interaktiv təlim təlim prosesində müəllim və şagird arasında qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan pedaqoji bir yanaşmadır. Göründüyü kimi bu yanaşmada şagird passiv dinləyici deyil, həm də fəal bir iştirakçı kimi çıxış edir. Bu metodların tətbiqi şagirdlə əməkdaşlığa əsaslanan fəal idrak fəaliyyətinə şərait yaradır, onda müstəqil düşünmə, çalışma, bacarıqlarının inkişafına və intellektual təfəkkürün formalaşmasına yol açır. Belə bir yanaşma şagirdlərin bilikləri sadəcə mənimsənilməyə məhdudlaşdırılır.

*BDU, Pedaqogika kafedrasının dosenti, Əməkdar müəllim,
safuraallahverdiyeva@bsu.edu.az; ORCID ID 0009-0006-2067-3570

səməsini deyil, həm də onları tətbiq etməsini, buna uyğun yeni biliklər yaratmalarına zəmin yaradır. Yəni interaktiv təlimdə bu prinsiplər əsas götürülür: hər bir şagirdin dərstdə fəal iştirakı, qrup və qarşılıqlı öyrənmə, təcrübəyə əsaslanaraq öyrənmə, hər kəsin fikrinə hörmət və hər bir şagirdin öyrəndiyini analiz etməsinə imkan yaratmaq.

Müasir təhsil sistemində interaktiv təlimin əsas rolu və əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o şagirdyönümlü təhsili təmin edərək fərdin inkişafına təkan verir. İnteraktiv təlim həm də hər bir şagirdin marağını, ehtiyaclarını nəzərə alır, təlim prosesində onların fəal iştirakını təmin edir. Bu da tədris fəaliyyətində fərdiləşdirilmiş təhsilin əsasını təşkil edir. İnteraktiv təlimin əsas xüsusiyyətlərini belə ümumiləşdirmək olar – interaktiv təlimdə müəllim yönləndirici rol oynayır; hər bir şagird sərbəst fikir mübadiləsi aparır; dərstdə açıq suallara üstünlük verilir; dərstdə rəngarəng üsullara üstünlük verilir və dərs daha maraqlı keçir. Dərstdə müəllim rolu nədən ibarətdir? Dərstdə müəllim təşkilatçı, fasilitator, diskussiyanı idarə edən və şagirdlərin hər birinin iştirakını təmin edən şəxsdir. O, interaktiv təlim prosesində bu üsullardan istifadə edir; beyin həmləsi, yəni şagirdlər sərbəst fikir bildirir; müzakirələr zamanı fikirləri toqquşur, bununla yanaşı rollu oyunlar təşkil olunur ki, şagirdlər qrup halında tapşırığını yerinə yetirirlər. Bununla yanaşı müəllim layihə, sual-cavab metodundan da istifadə edir [6, 201-205].

İnteraktiv təlim eyni zamanda şagirdlərdə tənqidi və yaradıcı düşüncəni, qarşıya qoyulan problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Belə bir yanaşma həm də onu gətirib çıxarır ki, şagirdlər təlim prosesində təkcə bilikləri mənimsəmir, həm də onları tətbiq etməklə yeni biliklərin əldə edilməsinə nail olurlar. Təlimdə interaktiv metodlardan istifadə, məsələn, debat, müzakirə, problem həlli və s. şagirdlərin tənqidi və yaradıcı, analitik düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu prosesdə şagirdlər faktları təhlil edir, nəticə çıxararaq müstəqil qərar verir.

İnteraktiv təlimdə dərsin əsas strukturu belə müəyyənləşdirilir; mövzuya maraq oyatmaq üçün düzgün motivasiya; problemin qoyulduğu, şagirdlər problemi araşdıraraq, müzakirə edir; əldə etdikləri bilikləri ümumiləşdirərək qiymətləndirirlər. Belə bir dərsin ənənəvi dərstdən üstünlükləri; belə dərs daha maraqlı olur; şagirdlər öyrəndiklərini daha yaxşı yadda saxlayır, özünə inamı artır, tənqidi düşüncə inkişaf edir ki, bu da onlarda sosial bacarıqları inkişaf etdirir. Bütün bunlarla yanaşı bu dərs tipinin özünəməxsus çətinlikləri də var; müəllimin hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması, sinifdə şagirdlərin çoxluğu, vaxtdan səmərəli istifadə olunmaması və s. Göründüyü kimi təlimdə belə yanaşma şagirdlərin yalnız akademik biliklərini deyil, həm də onların sosial və intellektual bacarıqlarını inkişaf etdirir [2, 37].

Uzun illərdir tarix fakültəsində dərs deyir, yaxşı müəllim olmağın sirlərini, müasir dərs necə olmalıdır? suallarına cavab axtarıram. Bu yazıda da

bu məsələlər öz əksini tapır. Bildiyimiz kimi müasir təhsil sistemində tarix fənninin də müstəsna əhəmiyyəti və yeri vardır. Belə ki, tarix dərslərinin əsas məqsədi şagirdlərdə keçmiş anlamaq, səbəb və nəticə əlaqələrini dərk etmək və müasir dünyaya düşüncəli, tənqidi yanaşma və təhlil etmə formalaşdırmaqdır. Buna nail olmaq üçün digər metodlarla yanaşı interaktiv təlim metodlarından da istifadə etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ənənəvi dərstdə şagirdlər passiv dinləyici kimi çıxış etdikləri halda, interaktiv təlimdə onlar öyrənmə prosesinin fəal iştirakçısına çevrilirlər, bu da onlarda dünyagörüşünün, vətəndaşlıq şüurunun və həm də analitik düşüncənin formalaşmasına səbəb olur.

Tarix dərslərinin tədrisində interaktiv təlim qeyd etdiyimiz – sosial qarşılıqlı təsir və öyrənmə, kəşf yolu ilə öyrənmə nəzəriyyələrinə əsaslanır. Bu zaman şagirdlər bilikləri passiv qəbul etmir, fəallıqla işi icra edir. Belə yanaşma tarix fənnini yaddaşa əsaslanan fəndən, analitik düşüncə fənninə çevirir [3, 37]. Məsələn, İkinci Qarabağ müharibəsi və qələbə mövzusunda dərslərin interaktiv metodla keçirilməsi. 45 dəqiqəlik dərslərin mərhələlərini belə müəyyənləşdirmək olar: Müəllim (5 dəq) Vətən nədir? Onu qoru! sual verərək fikir mübadiləsi yaradaraq, şagirdləri motivasiya edir. 2-ci mərhələdə (10 dəq) müəllim müharibənin səbəbləri, başlanması (2020) və əsas istiqamətləri ilə bağlı izahat verir və şagirdləri 3 qrupa bölür: 1qr səbəblər; 2qr döyüşlər və gediş; 3qr. nəticələr və qələbə ilə bağlı təqdimat hazırlayır və çıxışlar edirlər, müəllim suallar verir, qələbənin əldə edilməsi ilə bağlı qısa videolar təqdim olunur, müzakirə olunur, nəticə ümumiləşdirilərək qiymətləndirilir. Bu zaman şagirdlərin dərstdə ümumi fəallığı və iştirakı nəzərə alınır. Göründüyü kimi bu dərstdə beyin həmləsindən, qrupla işdən, debatdan, video təhlil və sual-cavabdan istifadə edildi. Dərstdə əsas vurğulanan məqamlara ordunun gücü, əsas strategiya, müasir müharibədə texnologiyanın rolu, ən əsası milli birlik və həmrəylik, bu böyük, şanlı qələbənin tarixi əhəmiyyəti daxildir. Sonda müəllim evə belə bir tapşırıq verir: "44 günlük müharibə Azərbaycan tarixində nəyi dəyişdi?" mövzusunda qısa esse hazırlasınlar. Şübhəsiz, belə bir dərslə gələcəyimiz olan gənclərimizdə vətən sevgisi, doğma yurda, torpağa bağlılıq və qürur hissi, qəhrəmanlıq aşılayacaq.

Digər bir nümunə "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması" mövzusunda dərslə belə təşkil etmək olar. Şagirdlər 3 qrupa bölünür: siyasi səbəblər, tarixi şəxsiyyətlər (məsələn, M.Ə.Rəsulzadə) və nəticələr. Dərslə sonunda debat keçirilir, sual: "AXC-nin süqutunun əsas səbəbi daxili problemlər idi, yoxsa xarici təsirlər?". Sonda şagirdlər səbəb-nəticə əlaqələrini öyrənir və onlarda tənqidi düşüncə inkişaf edir.

Müəllim "Soyuq müharibə" mövzusunda dərslə debat metodundan istifadə edərək təşkil edir. Sual: "Soyuq müharibə real müharibə idi, yoxsa siyasi qarşıdurma?". Şagirdlər mövzu üzərində çalışır, arqumentlər hazırlayır

və çıxışlar edirlər. Hər kəs öz fikrini bildirir. Beləliklə, nəticədə şagirdlərdə tənqidi düşünmə, təhlil etmə və həm də nitq bacarıqları, qabiliyyətləri inkişaf edir. Tarix dərslərində interaktiv metodlardan istifadə şagirdləri passiv öyrənəndən daha fəal düşünən, təhlil edən tədqiqatçıya çevirir [4, 58].

Bu gün məktəblərdə interaktiv təlim prosesində sosial və kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması üçün qrupla iş, rollu oyunlar və müzakirələrdən də geniş istifadə olunur ki, bu da öz növbəsində şagirdlərdə əməkdaşlıq bacarıqlarını, ünsiyyət mədəniyyətini və kollektiv qərarvermə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Belə bir mühitdə şagirdlər bir-birinin fikrinə hörmət etməyi öyrənirlər. Məsələn, müəllim “Fransa inqilabı” mövzusunda dərstdə rollu oyun metodundan istifadə edir. O, şagirdləri qrupa bölür və hərəsinə bir rol verir: kral, kəndli və burjuaziya nümayəndəsi. Müzakirə aparılaraq sual verilir: “İnqilabın səbəbləri nə idi?”. Nəticədə şagirdlər hadisələri yaşayaraq öyrənirlər, bu da onlarda təhlil etmə və analiz aparma bacarıqlarını artırır.

İnteraktiv dərslərin şagirdlər üçün daha da maraqlı olması üçün təlim motivasiyasının yaradılması olduqca vacibdir. Bu zaman dərslər monoton olmur, hər bir şagird dərstdə fəal iştirak edir və öyrənməyə, bilik əldə etməyə marağı artır. Bu da öz növbəsində təlimin nəticələrinin yüksəlməsinə və keyfiyyətli təhsilə səbəb olur. Göründüyü kimi interaktiv təlim keyfiyyətli təhsili təmin edən əsas vasitələrdən biridir. Bu təlim modeli qeyd etdiyimiz kimi şagirdlərin yalnız bilik əldə etmələrinə deyil, həm də tənqidi düşünmə, təhlil etmə və yaradıcı fəaliyyət bacarıqlarının inkişafına xidmət edir, bu da keyfiyyətli təhsil üçün zəmin yaradır.

Müasir təhsil sistemində interaktiv təlim İKT ilə də sıx bağlıdır. Belə ki, dərslərdə rəqəmsal resurslardan istifadə təlimin əlçatanlığını artırır, distant təhsil imkanları yaradır və dərsləri daha maraqlı və effektiv edir. İnteraktiv təlimdə istifadə olunan texnoloji vasitələrin məcmusuna məlumatın təqdim edilməsi, emalı, ötürülməsi və paylaşması daxildir. İKT interaktiv təlimi daha vizual, dinamik, cəlbədicə və effektiv edir. Əgər interaktiv təlim “fəal öyrənmə”dirsə, İKT onun əsas alətidir. İnteraktiv resurslardan videolar, virtual xəritələr, simulyasiyalar, tarix və coğrafiya dərslərində, xüsusilə əhəmiyyətli və effektivdir. Bu zaman şagirdlər mürəkkəb mövzuları daha asan başa düşür və məlumatı tez və geniş şəkildə əldə edirlər, müəllim-şagird əlaqəsi daha da güclənir, dərslər daha maraqlı keçir. Cavablar onlayn test və tapşırıqlar vasitəsilə sürətlə yoxlanaraq qiymətləndirilir. İKT-nin əsas üstün cəhətləri şagirdlərin fəallığını artırır, dərsləri maraqlı edir, fərdi yanaşmanı təmin edir, öyrənməni yadda saxlamağı gücləndirir.

Tarix dərslərində İKT – interaktiv xəritələr, xronoloji videolar, virtual ekskursiyalar vasitəsilə tətbiq olunur. Məsələn, müharibələrin xəritə üzərində izlənməsi, tarixi hadisələrin video ilə təqdimatı və s. Belə bir yanaşma şagirdlərdə vizual yaddaşı və tarixi düşünməni inkişaf etdirir. Buna nail olmaq

üçün məktəblərdə təhlükəsiz internet mühiti, məktəblərin texniki təminatı, müəllimlərin İKT üzrə təlimi və bunlardan planlı və məqsədli istifadə təmin edilməlidir. Bu yanaşma təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir [2, 74].

İKT-dən istifadə etməklə 45 dəq. interaktiv dərs nümunəsi. Mövzu: "Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz". Dərsin əsas məqsədi şagirdlərdə vətənpərvərlik, şəhidlik və qəhrəmanlıq anlayışlarının dərk edilməsi və milli birlik dəyərlərinin qiymətləndirilməsidir. Dərsin birinci mərhələsində müəllim İKT-nin tətbiqi (YouTube üzərində qısa video) ilə motivasiya yaradılır və "Vətən sizin üçün nə deməkdir?" sualı verilir. Bu şagirdlərdə emosional hal yaradaraq, diqqətlərini dərsə yönəldir. Sonra müəllim şəhidlik anlayışı, milli dəyərlər və tarixi nümunələrlə bağlı slayd təqdim edir ki, bu da vizual materialı öyrənməni asanlaşdırır. Üçüncü mərhələdə müəllim İKT tətbiqi ilə qrupla işi həyata keçirir. I qrup vətən anlayışı, II qrup şəhidlik və qəhrəmanlıq, III qrup milli birlik mövzusunda (slayd və qısa video şəklində) təqdimat hazırlamağı tapşırır. İş icra edərək şagirdlər öz fikirlərini rəqəmsal formada ifadə edir ki, bu da onların kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirir. İKT-nin tətbiqi ilə interaktiv yoxlama qısa test şəklində (5 sual) həyata keçirilir. Oyun elementi motivasiyanı artırır və sürətli qiymətləndirmə aparılır. Sonda şagirdlərə tapşırıq verilir ki, "Şəhidə məktub yaz" (qısa mətn), bu da şagirdlərdə şəxsi münasibəti, emosional və dəyər yönümlü öyrənməni formalaşdırır. Nəticədə şagirdlər yekun slayd hazırlayır, əsas gəldikləri qənaət vətən sevgisi, birlik və fədakarlıq!

Müasir dərsin bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, şagirdlərin daha çox bilik qazanması deyil, onun təfəkkür və təxəyyülünün inkişafı önə keçir. Müəllim az, şagirdlər daha çox işləyir, müəllim bələdçi, istiqamətləndirici rolunda çıxış edir. Yəni fəallıq təkcə müəllim-şagird münasibətlərində deyil, həm də şagird – şagird arasında interaktiv formada təmin olunur. İnteraktiv təlimdə İKT-dən istifadə şagirdlərdə emosional, idraki təfəkkür, interaktiv öyrənməni inkişaf etdirir ki, bu da onları düşünən, hiss edən və dəyərli şəxsiyyətə çevirir. Belə təlim yalnız öyrətmir, o, həm də dəyərlər formalaşdırır [2, 74].

Dərsdə şagirdlər problemlərlə üzləşdirilir, həlli şagirdlər tərəfindən həyata keçirilir və təlim prosesində şagirdyönümlülük təmin edilir. Dərsdə interaktivlik gözlənilir və öyrədilən mövzu digər fənlərlə əlaqədə reallaşdırılır.

Keyfiyyətli təhsilə nail olmaq bu günün ən aktual problemlərindən bir bəlkə də birincisidir. Keyfiyyətli təhsil təlimin düzgün təşkilindən, təlim metodlarından onun səmərəli tətbiqindən asılıdır. Belə ki, bu gün interaktiv təlim metodlarının düzgün seçilməsi və tətbiqi, təlimin effektivliyini artırır, şagirdlərin dərsi daha yaxşı mənimsəməsini, anlamasını təmin edərək, təhsil sisteminin daha da modernləşdirilməsinə xidmət edir [6, 92-95]. Lakin interaktiv təlimin tətbiqində bir sıra çətinliklər, məsələn, müəllimlərin metodiki

baxımından hazırlıqlarında çatışmazlıq, məktəblərin texniki baxımdan imkanlarının zəif olması və siniflərdə şagirdlərin sayca çoxluğu və s. Əlbəttə, bu problemlərin aradan qaldırılması üçün sistemli işlər həyata keçirilir. Müəllimlər üçün təlimlər təşkil olunur, mümkün qədər məktəblər müasir texnologiyalarla təmin olunur. Bu gün bu məsələlər dövlət səviyyəsinə həyata keçirilir. Çünki interaktiv təlim keyfiyyətli təhsilin əldə olunmasında əsas vasitələrdən biridir. Keyfiyyətli təhsil qeyd etdiyimiz kimi yalnız bilikli deyil, həm də düşünən, dərk edən və yaradıcı şəxsiyyətlər yetişdirmək, tərbiyə etməkdir. Nəticə etibarlı ilə interaktiv yanaşma təlimi daha demokratik, əlçatan edir, şagirdlərin fəallığını artıraraq müasir təhsilin inkişafını, keyfiyyətini artırır. Göründüyü kimi keyfiyyətli təhsilin əldə olunmasında interaktiv təlim bir neçə funksiyaları yerinə yetirir: idrak, inkişafetdirici və sosial funksiya. İnteraktiv təlim və təhsilin keyfiyyət göstəriciləri: akademik nailiyyəti artırır, fəallıq yüksəlir, dərstdə motivasiya gücləndirilir, sosial bacarıqlar inkişaf edir və şagirdlərdə tənqidi düşünmə bacarığı formalaşır.

Beləliklə, interaktiv təlim müasir təhsil sistemində sadəcə bir metod kimi deyil, həm də keyfiyyətli təhsilin əsas mexanizmi kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Ümumi təhsil kurikulumu. - Bakı, 2013, - 105 s.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. fənn kurikulumları. - Bakı, 2018, - 284 s.
3. Abbasov Ə. Təlim prosesində interaktiv üsullar. – Bakı, 2018. – 220 s.
4. Əhmədov H. Təhsil sistemində innovasiyalar. – Bakı, 2016. – 198 s.
5. Əliyeva S. Rəqəmsal təhsil və müəllim hazırlığı. – Bakı, 2020.
6. Hüseynov R. Təlimin müasir metodları. – Bakı, 2014. – 240 s.
7. İlyasov M. Müasir təhsil: ənənədən innovasiyaya. – Bakı, 2021. – 372 s.
8. Qarayev Z. Təhsil texnologiyaları və innovativ yanaşmalar. – Bakı, 2017
9. Məmmədova N. İnteraktiv təlim və onun tətbiqi yolları. – Bakı, 2019. – 176 s.
10. Sadıqov F. Müasir təlim texnologiyaları. – Bakı, 2012. – 256 s.

МЕСТО И РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Сафура Б. АЛЛАХВЕРДИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется роль интерактивного обучения в обеспечении качества в современной системе образования, теоретические основы интерактивного обучения, его педагогические и психологические характеристики, а также рассматриваются возможности его применения в современной образовательной среде. В статье также определяется влияние применения интерактивных методов на усвоение учащимися исторических знаний и формирование навыков критического и аналитического мышления.

Одновременно раскрываются теоретические основы, формы применения, преимущества и трудности интерактивного обучения. Полученные результаты показывают, что интерактивное обучение позволяет проводить уроки истории на высоком уровне.

Ключевые слова: интерактивное обучение, качественное образование, творческое мышление, урок истории, патриотическое воспитание, оценка

THE PLACE AND ROLE OF INTERACTIVE TEACHING IN HISTORY LESSONS

Safura B. ALLAHVERDIYEVA

SUMMARY

The article analyzes the role of interactive teaching in ensuring quality within the modern education system, examining its theoretical foundations as well as its pedagogical and psychological characteristics. It explores the possibilities of applying interactive teaching in contemporary educational environments. The article also identifies the impact of interactive methods on students' acquisition of historical knowledge and the development of their critical and analytical thinking skills. At the same time, it highlights the theoretical bases, forms of application, advantages, and challenges associated with interactive teaching. The findings indicate that interactive teaching enables a high level of effectiveness in the instruction of history lessons.

Keywords: interactive learning, quality education, creative thinking, history lesson, patriotic education, assessment

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Əliquliyeva M.T.

Xarici dillərin tərcüməsində süni intellektin rolu 5

TARİX

Zeynalov İ.X.Ümummilli lider Heydər Əliyevin elmi irsində
Azərbaycan tarixi məsələləri 11**Qurbanov S.H.**Müharibə və mədəniyyət: görünən və görünməyən
reallıqların dialektikası 22**Süleymanova S.Y.**XX əsrin 80-90-cı illərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı
etnik təmizləmə siyasətinin demoqrafik vəziyyətə təsiri 32**Dostiyev T.M.**

Qarabağın islam arxeoloji memarlığı 43

Əsədov M.E.Gürcüstanın xarici siyasətinin formalaşması tarixi: milli kimlik
və geosiyasi strategiya 56**Pəşayeva U.M.**Bakı şəhəri əhalisinin say dinamikası müstəqillik illərində:
tarixi-demoqrafik tədqiqat (1991-2019-cu illərin statistik
göstəriciləri əsasında) 69**Məlikzadə X.M.**

Müstəqillik dönməsində mədəniyyət problemləri və həlli yolları 87

İbrahimova Ü.Ə.

Əmir Teymurun siyasi portreti 96

Allahverdiyeva S.B.

Tarix dərslərində interaktiv təlimin yeri və rolu 105

СОДЕРЖАНИЕ**ЛИНГВИСТИКА****Алигулиева М.Т.**

Роль искусственного интеллекта в переводе
на иностранные языки 5

ИСТОРИЯ**Зейналов И.Х.**

Вопросы по истории Азербайджана в научной наследии
Общенационального Лидера Гейдара Алиева 11

Гурбанов С.Х.

Война и культура: диалектика видимой и невидимой реальности 22

Сулейманова С.Ю.

Влияние политики этнических чисток армян против
азербайджанцев в 80-90-х годах XX века на демографическую
ситуацию 32

Достигов Т.М.

Исламская археологическая архитектура Гарабага..... 43

Асадов М.Е.

История формирования внешней политики Грузии:
национальная идентичность и геополитическая стратегия 56

Пашаева У.М.

Динамика населения Баку в годы независимости:
историко-демографическое исследование
(на основе статистических показателей за 1991-2019 годы) 69

Меликзаде Х.М.

Проблемы культуры и решения в период независимости 87

Ибрагимов У.А.

Политический портрет Амира Теймура 96

Аллахвердиева С.Б.

Место и роль интерактивного обучения на уроках истории 105

CONTENTS

LINGUISTICS

M.T. Aligulieva

The Role of Artificial Intelligence in Translation into Foreign Languages	5
--	---

HISTORY

Zeynalov I.Kh.

Questions on the History of Azerbaijan in the Scientific Heritage of National Leader Heydar Aliyev.....	11
--	----

Gurbanov S.Kh.

War and Culture: The Dialectics of Visible and Invisible Reality	22
--	----

Suleymanova S.Yu.

The Impact of the Policy of Ethnic Cleansing of Armenians against Azerbaijanis in the 1980s and 1990s on the Demographic Situation...	32
--	----

Dostiev T.M.

The Islamic Archaeological Architecture of Garabagh.....	43
--	----

Asadov M.E.

History of Georgia's Foreign Policy: National Identity and Geopolitical Strategy	56
---	----

Pashayeva U.M.

Population Dynamics of Baku during the Years of Independence: A Historical and Demographic Study (Based on Statistical Indicators for 1991-2019).....	69
---	----

Melikzade H.M.

Cultural Problems and Solutions during the Period of Independence	87
---	----

Ibrahimova U.A.

Political Portrait of Amir Teymur	96
---	----

Allakhverdiyeva S.B.

The Place and Role of Interactive Learning in History Lessons	105
---	-----

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yazılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə disklə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azərnəşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Fəciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 25.06.2026
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 7,25 ç.v. Sayı 100.
Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.

Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16

e-mail: bdumetbee@gmail.com

www.bsu.edu.az